

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК**

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО**

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВІСНИК

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО**

3, 2011

Івано-Франківськ
Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького
2011

УДК 33+34

Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2011. – Вип. 3. – 222 с.

Scientific informative herald of Ivano-Frankivsk university of law named after king Danylo Halytskyi. – Ivano-Frankivsk: Editorial publishing department of Ivano-Frankivsk university of law named after king Danylo Halytskyi, 2011. – № 3. – 222 p.

Засновано 2007 року

**Засновник: Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького**

**Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія KB 17191-5961-пр від 23.11.2010 р.**

Журнал «Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького» включений до переліку наукових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора й кандидата юридичних та економічних наук (постанова президії ВАК України від 26.01.2011 р. № 1-05/1)

Мови видання: українська, російська, англійська, польська

**Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.
(протокол № 7 від 27.01.2011 р.)**

**За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори.**

Рукописи не рецензуються і не повертаються.

При використанні наукових ідей та матеріалів цього випуску посилання на дане видання є обов'язковим.

У журналі досліджуються проблемні питання сучасної української юридичної науки, здійснюється розробка проблем державотворення в Україні, наукових концепцій щодо вдосконалення законодавства, а також висвітлюються актуальні питання у галузі економічних наук, розвитку національного та світового господарства.

In the magazine to research the modern Ukrainian lawyers, conducted a scientific discussion of a state in Ukraine, development of scientific concepts to improve law and highlights current issues in the field of economics, national and world economy.

ISSN 2078-6670

© Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького, 2011 р.

Редакційна колегія:

Луцький І. М. – кандидат юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, академік Міжнародної академії наук педагогічної освіти, доктор права, доктор філософії, доктор канонічного права, відмінник освіти України, адвокат – **голова редколегії**;

Рябошапко Л. І. – доктор юридичних наук, професор – *заступник голови редколегії*;

Васильєв О. В. – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, почесний член Академії економічних наук і підприємницької діяльності РФ – *заступник голови редколегії*;

Скоморовський В. Б. – кандидат історичних наук, доктор філософії, доцент університету – *заступник голови редколегії*;

Марич Х. М. – кандидат юридичних наук, доктор філософії, доцент університету – *заступник голови редколегії*;

Луцький Р. П. – кандидат юридичних наук, доцент університету – **відповідальний секретар**.

Члени редколегії:

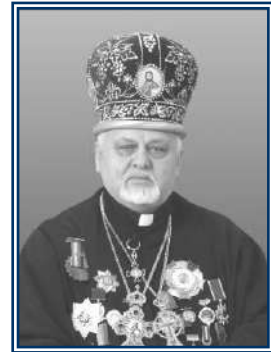
Бервено С. М., д.ю.н., проф.;
Васильєва В. А., д.ю.н., проф.;
Гришук В. К., д.ю.н., проф.;
Колб О. Г., д.ю.н., проф.;
Костицький М. В., д.ю.н., проф.,
акад. АПрН, член-кор. АПНУ;
Крамюк П. М., д.ю.н., проф.;
Мудрий С. Г., д.ю.н., проф.;
Нор В. Т., д.ю.н., проф., акад. АПрН;
Фріс П. Л., д.ю.н., проф.;
Фурса С. Я., д.ю.н., проф.;
Черепій П. М., д.ю.н., проф.;
Шутак І. Д., д.ю.н., проф.;
Алексєєв І. В., д.е.н., проф.;
Березівський П. С., д.е.н., проф.;
Брич В. Я., д.е.н., проф., акад. АЕН;
Гуцуляк Г. С., д.е.н., проф.;
Данилюк М. О., д.е.н., проф.;
Петренко М. І., д.е.н., проф.;
Швець В. Г., д.е.н., проф.;
Габрель М. М., д.т.н., проф. архітектури;
Лівінський О. М., д.т.н., проф.;
Мельник П. І., д.т.н., проф.;
Онїпко О. Ф., д.т.н., акад. УАН;
Клименко А. О., д.мед.н., проф.;
Бошицький Ю. Л., к.ю.н., проф.;
Горун О. В., к.ю.н., доц.;
Зьолка В. В., к.ю.н., доц.;
Іванчук М. В., к.ю.н., доц.;
Кафарський В. В., к.ю.н., доц. ун-ту;
Книш В. В., к.ю.н., доц. ун-ту;
Ливинець В. П., к.ю.н., проф. ун-ту,
заслужений юрист України;
Луцький А. І., к.ю.н., доц. ун-ту;

Луцький М. І., к.ю.н., доц. ун-ту;
Луцький Р. П., к.ю.н., доц. ун-ту;
Наливайко В. С., к.ю.н., доц.;
Марич Х. М., к.ю.н., доц. ун-ту;
Мацькевич М. М., к.ю.н., доц., заслужений
юрист України;
Мельник П. В., к.ю.н., доц.;
Орач Є. М., к.ю.н., доц.;
Розвадовський В. І., к.ю.н., доц.;
Саїв С. С., к.ю.н., доц.;
Соловій Я. І., к.ю.н., доц.;
Стецюк П. Б., к.ю.н.;
Турчак І. О., к.ю.н., доц. ун-ту;
Усенко І. Б., к.ю.н., проф.,
заслужений юрист України;
Федик Є. І., к.ю.н., проф. ун-ту;
Федик С. І., к.ю.н., доц.;
Шевчук І. І., к.ю.н., доц. ун-ту;
Янош К. Ф., к.ю.н., проф. ун-ту,
заслужений юрист України;
Данюк В. М., к.е.н., проф.;
Мазур І. М., к.е.н., доц. ун-ту;
Надворняк Я. М., к.е.н., доц. ун-ту;
Перович Д. М., к.е.н., проф. ун-ту;
Дідик В. Ю., к.ф.-м.н., доц.;
Цідило І. В., к.ф.-м.н., проф.;
Гуменюк Т. І., к.і.н., доц. ун-ту,
Шпільчак В. А., к.пед.н., доц.;
Лукач У. Р., к.політ.н., доц. ун-ту;
Іщук О. Ю., к.психол.наук, доц. ун-ту;
Матейко Н. М., к.психол.н., доц.
Пітулей В. В., к.філос.н.,
доц. ун-ту;
Яцук Н. Є., к.філос.н., доц. ун-ту.

УДК 349(477) "18/19"

Луцький Іван Михайлович,
кандидат юридичних наук,
професор, академік УАН, доктор права
ректор Івано-Франківського університету права
імені короля Данила Галицького,
відмінник освіти України

ХРИСТІЯНСЬКІ ЗАСАДИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ НАДДНІПРЯНСЬКИХ ТА ГАЛИЦЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

У статті розглядаються християнські засади українського права у програмних документах наддніпрянських та галицьких політичних діячів. Обґрунтовується думка, що людина намагається забезпечити себе всім приємним в умовах дії закону причинності, і тому вона створює імперії. Проте, протиборство імперій великою мірою зменшує її шанси на здійснення свого призначення. Найменший ризик поразки завжди призводить до того, що частина членів однієї імперії таємно або явно переходить на бік іншої, більш щасливої, створюючи свої спільні осередки задля швидшого влиття у насичений рух суспільних мас шляхом утворення товариств та братств, об'єднаних спільною метою.

Ключові слова: християнський соціалізм, Кирило-Мефодіївське товариство, Наукове товариство ім. Т. Шевченка, М. Драгоманов, М. Грушевський, політична ідеологія.

Постановка проблеми. Людство упродовж історії весь час вибирало шлях, яким краще рухатися задля забезпечення охорони та захисту людських прав та інтересів. Всі ці критерії ґрунтувалися на релігійних та соціальних засадах, а у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. базувалися на ідеях та поглядах Кирило-Мефодіївського товариства, Наукового товариства ім. Т. Шевченка, історико-правових праць М. Драгоманова та М. Грушевського.

Саме християнські засади українського права у програмних документах наддніпрянських та галицьких політичних партій є тією ознакою, яка характеризує високий рівень моралі та культури у діяльності цих організацій.

Ці положення доцільно було б взяти за основу в сучасних умовах державотворення і саме вони становлять актуальність порушеної проблематики. Крім того, суть дослідження полягає у врахуванні ролі та значення християнської моралі у програмних документах наддніпрянських та галицьких політичних діячів, у завданнях та цілях діяльності тогочасного політикуму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню християнських засад в українському праві приділено достатньо уваги у працях В. Бачиніна, Д. Вовка, Р. Панаяна, у різних часописах вийшли статті З. Антонюка, В. Бондаренка, А. Залужного, М. Костицького, І. Міма, Ю. Оборотова, М. Ковронюка, Л. Ярмоя та інших. Проте недослідженим залишається питання втілення християнських засад в програмних документах наддніпрянських і галицьких українців.

Постановка завдання. Метою написання статті є дослідження тих християнських засад українського права, які проглядалися у програмних документах наддніпрянських та галицьких політичних партій та які могли би бути тією рушійною силою, що об'єднає український народ у їх спільній політичній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У XIX столітті розвиток політичної та правової думки в Україні відбувався під впливом соціально-економічних відносин, які характеризувалися зародженням капіталістичного ладу.

Становлення ліберального й демократичного напрямків політичної та правової думки в Україні пов'язане з діяльністю таємного Кирило-Мефодіївського товариства, до якого належали Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Георгій Андрузький та ін.

У другій половині XIX ст. на арені вітчизняної політичної думки з'явилися кілька видатних особистостей, серед яких виокремлювався Володимир Антонович (1837–1908) – ідейний натхненник українофілів-поляків, об'єднаних у гурток «хлопоманів», переконаний прихильник природних фізичних і духовних свобод людини, народного суверенітету, селянської демократії, соборності, федералізму. На відміну від П. Куліша, він вважав, що національне відродження просувається не від нації етнографічної до нації політичної, а навпаки. На його думку, можна змінити зовнішні риси національності, але внутрішні її ознаки незмінні. Вроджена нездатність і нелюбов українства до державного життя, вважав мислитель, не така вже страшна, бо вільна творча спільність людей краща від держави.

Більшість українських громадсько-політичних діячів середини і другої половини XIX ст. належали до осередків прогресивної української інтелігенції – громад, які відіграли вирішальну роль у подальшій еволюції національної політичної думки взагалі, українського конституціоналізму, вчень про права й свободи людини зокрема.

Визначальними особистостями того часу були Ф. Вовк, М. Зібер, Б. Кістяковський, М. Павлик, С. Подолинський, О. Терлецький, М. Туган-Барановський, І. Франко, Я. Шульгин, які своєю діяльністю сприяли розвитку правових ідей М. Драгоманова. Вони першими в Україні популяризували праці К. Маркса, особливо економічні, виступали як за поступове впровадження його ідей у політичне життя, так і за революційне їх втілення; захищали права бідних і знедолених, суверенітет української нації, федеративний або конфедеративний державний устрій, ідею демократичної республіки; приділяли увагу соціальному захисту селян і робітників, організації громад і кооперації.

Ідею повної автономії України у складі федеративної Росії захищав випускник Харківського університету Максим Ковалевський (1851–1916). У роботах «Нариси з історії політичних закладів у Росії», «Походження сучасної демократії», «Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму» він висунув низку блискучих конституційних ідей, заснованих на концепціях прогресу, соборності, взаємодопомоги, колективізму, на розумінні держави як втілення солідарності, демократизації суспільства [4, с. 232].

Дещо пізніше ідеї соборності, політичної самостійності чи автономії України з позицій марксизму обґрунтовували Ю. Бачинський та М. Порш. Більшість членів Старої громади відмежувалася від радикально-соціалістичних поглядів і почала проповідувати

аполітично-культурницькі українознавчі ідеї у складі української безпартійної демократичної організації. Окремі її учасники ввійшли до створеного раніше у Львові Наукового товариства ім. Т. Шевченка, ідеологом якого став Михайло Грушевський (1866–1934) – майбутній лідер українського національно-визвольного руху.

Видатний український історик і політичний діяч, автор кількох конституційних проектів та майже 1800 наукових праць, М. Грушевський завершив концептуальне обґрунтування політичної історії українства, відкинувши традиційні схеми і московську династичну генеалогію С. Соловйова, В. Ключевського, довівши, що українці, росіяни і білоруси походять не з однієї «колиски», а кожний з них має власне коріння. Історію України він веде від Київської Русі через Галицько-Волинське князівство, далі – литовсько-руську добу, період визвольних змагань козацько-гетьманських часів і Переяславського договору з Росією [1, с. 141–142].

Історія великоруська, за М. Грушевським, починається зі свого кореня – Володимиро-Московського князівства, яке еволюціонувало під найсильнішим впливом Київської Русі. Загальноросійської історії, як і загальноросійської народності, не існує: це штучна конструкція. Період Київської держави є давнім періодом української політичної історії, київські князі – українськими князями, культура XI–XII ст. – українською культурою. Договори Русі з Візантією, «Руська правда» – українське право. Саме наші племена започаткували Київську державу. Український історико-політичний процес у працях М. Грушевського значно збагачується історією державотворення, історією права, судівництва, культури, освіти, релігії, господарства тощо. Політичне, державне життя він вважав важливим, але не єдиним і не найвирішальнішим чинником становлення нації, у тому числі й нації бездержавної.

Політична ідеологія М. Грушевського не обмежувалася політичною історією. Йому належить значний внесок у концептуальне збагачення таких категорій, як політична теорія, політичний процес, політичний інститут, які розвиваються не лише під впливом економічних, матеріальних, природнобіологічних, а й психологічних, особистісних, культурознавчих чинників. Визначну роль у їх перебігу відіграє еліта. В той же час українська ідея разом з ідеєю свободи і незалежності у процесі єдності й боротьби протилежностей, виражаючи прагнення до соборності, колективізму, еволюціонувала до індивідуалізму.

Завдяки старанням М. Грушевського значно просуvalася уперед теорія українського конституціоналізму, яка, багато в чому ґрунтуючись на постулатах М. Драгоманова і кирило-мефодіївських братчиків, збагачувалася його новими досягненнями, спродукованими вітчизняною, російською і світовою конституційною думкою.

У 1891 р. у Полтаві виникло Братство тарасівців, що стало першою українською політичною організацією, яка базувалася на засадах націоналістичної ідеології. Головою Братства став І. Липа, активними діячами – В. Шемет, В. Боржковський, В. Боровик, М. Вороний, Б. Грінченко, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, О. Черняхівський, М. Міхновський та ін. У політичній декларації «Вірую» вони розглядали Росію як окупанта, вимагали повної державної незалежності України, вважали, що вирішення національного питання розв'яже соціальні питання, а не навпаки [3, с. 238].

Микола Міхновський (1873–1924) відомий ще й як автор промови «Самостійна Україна», що нещодавно стала програмною платформою першої Революційної української партії. Він вважав, що необмежена свобода всебічного духовного розвитку людини та її найкращого матеріального благополуччя можлива у державі одноплемінного національного змісту, що кожен народ прагне самовиявлення у формі незалежної самостійної держави, а «найпишніший розквіт індивідуальності можливий лише в

державі, для якої плекання індивідуальностей є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність — це головна умова існування нації, а державна незалежність – це національний ідеал у ділянці міжнародних відносин» [2, с. 128].

На цій підставі М. Міхновський висуває гасла:

- «Україна для українців, і доки хоч один ворог-чужинець залишається на нашій території, ми не маємо права покласти зброю»;
- «Візьмемо силою те, що належить нам по праву, але відняте від нас теж силою»;
- «Вперед! Бо нам ні на кого надіятись і озиратись назад»;
- «Одна, єдина, нероздільна, вільна самостійна Україна від Карпат до Кавказу!».

Отже, напередодні національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) в українській політичній думці з'явилася тенденція до обґрунтування необхідності досягнення української національної незалежності і повної державної самостійності. Але домінуючою упродовж перших двох десятиліть ХХ ст., як і раніше, залишилась ідея політичної автономії України у складі чи то конституційної Російської імперії, чи то федеративної Російської демократичної республіки, побудованої на новітніх конституційних засадах.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведені положення, доцільно зазначити, що практично всі джерела українського права ґрунтувалися на принципах християнської моралі. Не винятком були програмні документи наддніпрянських та галицьких політичних діячів, які у своїй суті під християнською мораллю розуміли невід'ємну частину соціальної та індивідуальної психології українців. Вона була притаманна філософським, культурологічним, а пізніше – політичним ідеям та доктринам. Українські політичні діячі кінця ХІХ – початку ХХ ст. (за незначним винятком) пропагували християнську мораль та в програмних документах, політичних деклараціях або прямо відстоювали християнські цінності, або виходили з них. Навіть українські соціалісти (на відміну від російських та інших) були в першу чергу патріотами, а в другу – фактично пропагували і реалізовували принципи християнства, проголошені Ісусом Христом майже дві тисячі років тому.

Список використаних джерел

1. *Грушевський М.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХVІ сторіччя / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – 521 с.
2. *Історія держави і права України: хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів / за ред. О. О. Шевченко.* – К. : Вентурі, 1996. – 224 с.
3. *Малик Я.* Історія української державності / Я. Малик, Б. Вовк, В. Чуприна. – Львів: Світ, 1995 – 248 с.
4. *Шевченко О. О.* Історія українського права: навч. посібник / О. О. Шевченко. – К. : Орлан, 2001 – 432 с.

Луцкий И. М. Христианские принципы украинского права в программных документах надднепрянских и галицких политических деятелей (кон. ХІХ – нач. ХХ вв.)

В статье рассматриваются христианские принципы украинского права в программных документах надднепрянских и галицких политических деятелей. Обосновывается мысль, что человек пытается обеспечить себя всем приятным в условиях действия закона причинности, и потому он создает империи. Однако, противоборство империй в большой мере уменьшает его шансы на осуществление своего назначения. Наименьший риск поражения всегда приводит к тому, что часть членов одной империи тайно или явно переходит на сторону другой, более счастливой, создавая

свои общие ячейки ради более быстрого вливания в наполненное движение общественных масс – путем создания обществ и братств объединённых общей целью.

Ключевые слова: христианский социализм, Кирило-Мефодиевское общество, Научное общество им. Т. Шевченко, М. Драгоманов, М. Грушевский, политическая идеология.

Lutsky I. M. Christian Principles of the Ukrainian Law in the Position Papers of Naddniproianskikh and Galychyna Political Figures (XIX–XX cen.)

In the article christian principles of the Ukrainian law have been investigated in the position papers of naddniproianskikh and galychyna political figures. An idea is grounded, that a man tries to provide itself pleasant in the conditions of power of law of causality, and that is why it creates empires. However, opposing of empires in a large measure diminishes its chances on realization of setting. The least risk of defeat always results in a volume, that part of members of one empire secretly or obviously passes to the side other, more happy, creating the general cells for the sake of more rapid inflowing in filled motion of public the masses – by formation of societies and fraternities by a general purpose.

Key words: christian socialism, Kyrylo-Mefodiivske society, Shevchenko scientific society, M. Dragomanov, M. Grushevskiy, political ideology.

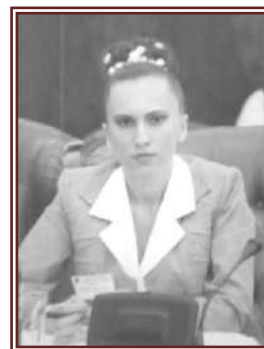

УДК 340.123 (477.8) «19»

Бойчук Андрій Юрійович,
аспірант кафедри історії держави та права
Одеської національної юридичної академії

Аніщук Ніна Володимирівна,
доктор юридичних наук,
професор кафедри історії
держави та права
Одеської національної юридичної академії

СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У даній статті йдеться про становлення й розвиток адвокатури на західноукраїнських землях як незалежного демократичного інституту та роль адвокатів у захисті прав і свобод простого населення.

Ключові слова: адвокати, Галичина, народ, суд, право на захист.

Постановка проблеми. Проголошення Україною незалежності змінило парадигму юридичної науки – із проповідування і вивчення ідей марксизму-ленінізму в бік дослідження давно заборонених та забутих сторінок нашого славного історичного минулого. Слід зазначити, що так званім «П'ємонтом», де завжди пам'ятали, поважали українську історію та її славних синів, які все своє життя вірою і правдою служили власній державі, не зважаючи на всі політичні перипетії, була Західна Україна. Однією з таких призабутих сторінок нашого минулого, яке є надзвичайно актуальним на сучасному етапі становлення нашої молодій демократії, став процес формування і розвитку адвокатури на західноукраїнських землях у складі Австро-Угорської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення адвокатури в Галичині досліджувалось у працях М. Р. Аракеяна, С. І. Барана, Т. В. Варфоломієвої, І. Ю. Головацького, О. Л. Копиленка, В. В. Костицького, В. С. Кульчицького, В. В. Медведчука, І. П. Макаровського, М. В. Макарича, В. В. Медведчука, П. П. Музиченька, І. С. Павчука, Ю. Є. Полянського, О. Д. Святоцького, В. Б. Скоморовського, О. Н. Ярмиша, та інших. Однак, на думку вчених, кількість наукових праць у сфері дослідження політико-правової спадщини західноукраїнських юристів в Україні є недостатньою і потребує детального аналізу.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення комплексного, системного, історичного та правового аналізу розвитку адвокатури в Західній Україні, а також дослідження творчості видатних українських адвокатів та громадського-політичних діячів з точки зору висвітлення їхньої діяльності, пов'язаної із захистом прав і свобод простого населення Галичини в другій половині XIX – на початку XX століття, а також підтвердити думку ряду вітчизняних та зарубіжних науковців, що протягом свого життя, правничої, політичної діяльності вони ніколи не переставали боротися за права простого люду й незалежну Українську державу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Із середини XIV ст. Галичина знаходилася під владою Польщі, а з 1772 року – під пануванням Австро-Угорщини. Буковину окупувала

Австрія. Ці обставини та особливі умови спровокували специфічні умови розвитку інституту адвокатури на цій території.

Ще з прадавніх часів правосуддя на території Польщі й України здійснював князь, наділений усіма атрибутами монархічної влади [2]. У ті часи було так заведено, що сторона, яка брала участь у процесі, не знаючи існуючих правових звичаїв чи встановлених юридичних норм, могла взяти собі за представника родича, знайомого чи будь-яку людину на допомогу. Цих осіб у Польщі почали називати речниками. Перші згадки в архівних матеріалах датуються часами правління польського короля Болеслава I. Важливим є той факт, що коли йшлося про вдов, сиріт, неповнолітніх осіб, такого речника їм призначав сам правитель.

У XIII ст. в Польщі з'являється такий вид представників, який мав назву «прокуратор». Прокуратор мав право представляти особу не лише в суді, але й в органах місцевого самоврядування. Його повноваження оформлялися письмовим дорученням сторони, засвідчувалися печаткою довірителя із зазначенням обсягу повноважень. Такий порядок оформлення прокуратора застосовувався виключно у цивільному та господарському процесі [7].

Уперше Вислівський статут 1347 року, який кодифікував давні правові звичаї та писане право, закріпив норму: захист є природним правом людини й у зв'язку із цим кожному, хто притягнувся до кримінальної відповідальності, дозволяється мати захисника. Більше того, в статуті було записано, що сторона мусить мати захисника, але зараз зрозуміло, що ця норма практично ніколи не виконувалася. Майже одночасно з появою терміна прокуратор, з'являються в юридичному обігу назви прокурор та адвокат.

Слід зауважити, що на перших порах слово «адвокат» означало війта, який здійснював муніципальне управління [1]. Уже з XVI століття прокурори перебували постійно при судах як правники, правознавці і користувалися захистом права й імунітету. Їх авторитет був настільки великим, що в Мазовецькому статуті було записано правило, в якому йшлося про заборону виступу прокурора. Закон уже регулював порядок вступу прокурора у справу, а також забороняв йому в один і той же відрізок часу мати більш як три справи. Важливим і цікавим є той факт, що за несумлінне виконання своїх обов'язків він карався штрафом (три гривні).

Інститут адвокатури набув свого подальшого розвитку у збірнику законів Польщі 1511 року, де проголошено захисника самостійною фігурою у процесі. В наступних нормативних актах інститут адвокатури зазнав дальших змін: в нормативно-правових актах 1538 року існувала заборона здійснювати захист особам духовного сану. У 1543 році на західноукраїнських землях, які входили до складу Польщі, уперше було офіційно впроваджено платність правових послуг [16].

Закон 1543 року зробив значний крок до перетворення адвокатів на осіб, які постійно здійснюють функцію захисту, забороняючи іншим особам займатися цією роботою на постійній основі. Польське законодавство тогочасного періоду вимагало від адвокатів складання присяги, в якій вони клялися, що дотримуватимуться законів, не будуть зловживати своїми правами. За дисциплінарний проступок адвоката можна було покарати, заборонивши йому займатися адвокатською діяльністю протягом певного часу. Усі захисники отримали назву «палестри», що з грецької мови означало «школа гімнастики» (місце для вправ).

У 1578 році в Польщі було створено Коронний трибунал, що призвело до проведення судової реформи. Виник сейм, як парламент. Згодом з'явилися сеймові суди. Але проведена судова реформа була надто недосконалою. Основним, найважливішим аргументом цього можна назвати той факт, що судді трибуналу часто не були спеціалістами в галузі права.

Адвокати починають відігравати в судовій системі помітну роль як знавці законів, які мали значний вплив на суддів, а особливо у складних ситуаціях. Дуже часто послугами адвокатів як правових радників користувалися депутати парламенту. Слід зауважити, що колись у Польщі наявність вищої освіти для адвоката було обов'язковим [3]. Третій Литовський статут 1588 року не лише закріпив у своїх нормах право обвинуваченого мати в процесі свого захисника, але й обов'язок суду забезпечити підсудному адвоката, коли той був не в змозі його найняти з причини своєї бідності. Адвокатаві гарантувалося право знайомитися з усіма матеріалами справи [5].

У законах 1678 року вперше вживають (поряд зі словом «прокурор») також термін «патрон», що з латинської означало захисник, покровитель, покровительство. Тепер польська судова система складалася не тільки з суддів, прокурорів та адвокатів, а й їхніх помічників. Як адвокат, так і його помічник, мали бути виключно шляхтичами. Тільки зміни до законодавства 1764 року дещо пом'якшили це правило, допустивши до адвокатури осіб будь-якого соціального стану, окрім адвокатів, які брали участь у Коронному трибуналі.

Помічник адвоката проходив стажування протягом чотирьох років, якщо він мав наміри займатися юридичною практикою. Якщо він не мав таких намірів, його навчання могло обмежитися трьома роками. Упродовж першого року стажування помічник тільки слухав промови патрона, упорядковував документи в канцелярії. Решта часу навчання присвячувалася тому, що він за дорученням адвоката робив виписки з матеріалів справи, готував і редагував позови, заяви. Після завершення стажування помічник адвоката складав присягу, ставав патроном або меценатом, що означало «багатий покровитель наук, мистецтва».

Кількість адвокатів було визначено законом. Адвокат за домовленістю з клієнтом отримував гонорар – винагороду за працю. Обмежень щодо розміру гонорару не було. Коли вони виконували свої функції, то одягалися у чорну мантию або у спеціальний одяг встановленого окремо у кожному воєводстві кольору [11].

1778 року було розроблено (але й не було прийнято) «Зібрання судових прав», яке в народі називали кодексом Замоїського. Стаття XIII, що складалася з 27 параграфів, фактично була законом про адвокатуру. Він встановлював норму, відповідно до якої адвокатом могла бути будь-яка особа, яка:

- досконало знала польську та латинську мови;
- засвоїла добрі звичаї;
- досконало знала право: кримінальне, цивільне, римське;
- знала історію.

Після отримання юридичної освіти кандидат в адвокати проходив стажування в суді протягом трьох років, виконуючи канцелярську роботу. Лише після цього він проходив стажування у патрона. Завершивши проходження практики у патрона, термін якої чітко не був визначений, кандидат допускався до так званої патронізації при судах. Це означало, що він повинен був скласти адвокатські іспити, скласти присягу, після чого ставав патроном. Слід зазначити, що у вищих спеціальних судах могли виступати тільки патрони, які склали спеціальний іспит і, крім цього, мали особливу рекомендацію членів палестри, які виступали у вищих судах.

У 1772 році відбувся перший поділ Польщі. Розвиток адвокатури у різних воєводствах колишньої Речі Посполитої відбувався під безпосереднім впливом законодавства державокупантів. Наприклад, для князівства Варшавського, яке згодом називалося Конгресівкою, 22 липня 1807 року було прийнято конституційний закон, який на багато років визначав порядок діяльності адвокатури. Палестра поділялася на: патронів, адвокатів і меценатів [15]. Патронів призначав міністр справедливості на подання Трибуналу I інстанції; адвокатів – за

поданням апеляційних судів; меценатів – королем за поданням міністра справедливості. Найбільш кваліфіковані й знатні захисники звалися меценатами. При кожному трибуналі I інстанції створювалася палата захисників, у Варшаві – Найбільша Палата.

Адвокати в Галичині відігравали значну роль у судах різних інстанцій [14]. Але найбільш вагома їх роль була пов'язана з роботою Королівського трибуналу. Він розпочинав свою роботу (строк повноважень) у перший понеділок після 11 листопада. Розпочиналася робота трибуналу з інавгурації, в якій обов'язково брали участь меценати. Очолював цю церемонію президент трибуналу. У перший день обов'язково проводилося богослужіння в костелі, де судді приймали присягу. Як правило, уже в цей період меценати на цих урочистостях були разом зі своїми клієнтами. Після прийняття присяги трибуналом, його поздоровляв представник палестри, бажав плідної роботи, а президент трибуналу чи маршалок дякував за привітання. Потім судовий чиновник проголошував, яка справа буде розглядатися першою, і Трибунал починав свою роботу. Весною суд із передмістя Варшави переїздив до Любліна [6].

Але є факти, які свідчать, що меценати не переїжджали до Любліна, тому що там вже їхні справи представляли місцеві меценати: поляки чи русини (тобто українці). Захисники, які приїздили працювати до трибуналу, привозили із собою велику кількість харчів (не тільки для себе, але й брали сіно та овес коням). Відповідно до традицій, кожен захисник мусів мати з собою велику кількість одягу. Наприклад, як свідчать джерела, у п'ятницю і період посту одягався у чорне, в суботу – в попелясте, а починаючи з 1776 року одяг повинен був бути припасованим до відповідних кольорів, що прийнято було у воєводстві, де працював трибунал. Окрім цього, адвокат повинен був мати шаблю, відповідну стрижку – коротко підстриженим із короткою чуприною й довгими вусами.

Подальша історія адвокатури в Польщі та Галичині тісно пов'язана з розвитком адвокатури в Росії, яка у зв'язку з відомими для нас історичними подіями приносила на ці землі свою правову систему, і в тому числі судову реформу 1864–1976 років [9].

Помітного розвитку інститут адвокатури в Галичині й Буковині набув після приєднання цих земель до Австро-Угорщини. Архівні джерела XVI ст. подають декілька прізвищ адвокатів-українців, які працювали в Галичині. Так, відомий історик Іван Крип'якевич називає Олександра Ігнатовича як українського адвоката, який працював на адвокатській ниві ще до 1546 року. З цих часів у писемних пам'ятках згадуються ще адвокати-українці Станіслав Гурський та Жигман. Але історія поки що неохоче називає нам імена українських адвокатів, які працювали в Галичині до кінця XVIII ст.

Одним з перших історична хроніка називає Андрія Ангеловича, який з 1794 року займався правничою практикою у Львові. Відомими західноукраїнськими адвокатами, що почали працювати на початку XIX століття, були Вислобуцький, Яворський, Яків Березницький, Василь Гусевич, Іван Товарницький та інші. В основному вони займалися юридичною практикою в таких містах, як Львів, Станіславів, Самбір, Коломия, Надвірна, Богородчани, Долина, Галич, Городенка. У другій половині XIX століття у Львові був 41 адвокат, із яких тільки два українці (Бачинський і Рачинський), три євреї, 32 – німці, а поляків та греко-католиків було четверо. У 1859 році в Галичині та Буковині було 229 адвокатів, з них у Львові – 76. Тоді, коли на західноукраїнських землях відбувався історичний період, який мав назву «Весна народів» та українського національного відродження, кількість адвокатів-українців, які зазвичай були ще й лідерами політичних партій, очолюючи боротьбу українського народу за свої права. Переломним став 1890 рік, коли мережа канцелярій українських адвокатів охопила майже всі міста Галичини [5].

Для законодавства Австрії було характерним пред'явлення до адвокатури підвищених вимог, починаючи зі встановлення диференційованих та високих цenzів щодо надання

правової допомоги. 1 травня 1781 року в Австрійській імперії було прийнято закон про судоустрій, який передбачав відносно особи, котра мала намір стати адвокатом, наступні вимоги: наявність вищої юридичної освіти, ступінь доктора права, проходження практики в адвоката без зазначення строку та складання непростих екзаменів. Окрім цього, кандидат до адвокатури повинен був мати незаплямовану репутацію (відсутність будь-яких боргів, добра поведінка у приватному житті).

Цісарським указом від 1802 року для кандидатів у адвокати введено нову вимогу: після проходження стажування адвоката кандидат мав отримати від цісаря дозвіл на складання адвокатського іспиту. Зрозуміло, що це було засобом, з допомогою якого регулювалася кількість адвокатів у монархії, у тому числі в Галичині та на Буковині.

У 1826 році указом цісаря введено правило, за яким адвокат допускався до виконання своїх обов'язків лише після прийняття відповідного рішення міністром юстиції. Це рішення відкрило широкі можливості для зловживань із боку влади. Тому що окремі кандидати, після проходження стажування в адвоката, дуже довго чекали на отримання дозволу, а інші взагалі не могли його отримати [10].

За Тимчасовим положенням про адвокатуру від 16 серпня 1849 року передбачалися: утворення адвокатських палат як органів самоврядування адвокатури; порядок відсторонення адвокатів від виконання ним їхніх функцій. Тимчасове положення і надалі підтверджувало вимоги до кандидатів до адвокатури: наявність австрійського громадянства, хорошої характеристики, ступеня доктора права, вищої юридичної освіти, отриманої у вищих юридичних закладах Австрії, складання адвокатського іспиту, проходження в суді чи прокуратурі практики протягом трьох років за наявністю ступеня доктора права чи п'яти років без такого ступеня. Скласти адвокатський іспит було непросто. За розпорядженням міністра юстиції адвокатський іспит проводився у два етапи: спочатку усно, а згодом письмово. На усному іспиті кандидат мав засвідчити рівень теоретичної підготовки, а на письмовому здатність скласти письмові процесуальні документи. Особа, яка за два рази не змогла здати адвокатський екзамен, до третьої спроби не допускалася.

Рух за надання адвокатури Австрії автономії завершився прийняттям у липні 1868 року постійного положення про адвокатуру. Воно вперше закріпило самоврядування й автономію адвокатури, скасувало повноваження міністра юстиції приймати щодо кожного юриста рішення про допуск до виконання ним своїх функцій [12].

Положення дещо змінило вимоги, що висувалися до осіб, котрі бажали бути адвокатами. Зокрема встановлювалося, що кандидат мав пройти уже семирічну юридичну практику. Складання адвокатського іспиту й наявність доктора права не були обов'язковими, їх можна було замінити п'ятирічним перебуванням на посаді радника суду.

Львівську палату адвокатів було створено одразу після прийняття Тимчасового положення про адвокатуру від 16 серпня 1849 року. Адвокатські палати виникають також у Перемишлі, Золочеві, Тернополі, Самборі і Станіславові. Вони налічували невелику кількість адвокатів. Слід зауважити, що Тернопільська та приєднана до неї Чортківська палати налічували у 1869 році 16 адвокатів, а Самбірська палата в 1863 році складалася з 6 адвокатів. Через деякий проміжок часу всі малі палати були об'єднані з Львівською палатою [14].

Органами адвокатської самоорганізації були адвокатські ради. На загальних зборах адвокатів, що за традицією проводилися в приміщенні Львівської міської ратуші, обиралися:

- президент палати – терміном на три роки;
- віце-президент – на такий самий термін;
- прокурор палати;
- три заступники прокурора;
- президент дисциплінарної ради;

- члени відділу палати у кількості 13 осіб;
- сім заступників членів відділу палати;
- два заступники членів дисциплінарної ради;
- 18 екзаменаторів для прийняття адвокатських іспитів;
- 15 екзаменаторів для участі у прийнятті іспитів у кандидатів на посаду судді;
- голова ініціативної комісії;
- віце-голова комісії;
- 10 членів ініціативної комісії;
- ревізійна комісія з трьох осіб;
- ревізійна комісія для фонду соціальної підтримки й страхування адвокатів – із трьох осіб;
- ревізійна комісія для фонду матеріальної допомоги сиротам і вдовам адвокатів ім. Е. Камінського – з голови і чотирьох членів [8].

Постійне положення про адвокатуру спричинило швидке зростання кількості адвокатів у всій Австрії, у тому числі і в Галичині. Слід зауважити і звернути увагу, що у 1898 році на західноукраїнських землях налічувалося 4009 правників, а 1915 року їх уже було 5245. Населення Галичини тогочасного періоду нараховувало 28 267 898 жителів, тобто один адвокат обслуговував 5446 людей.

1 квітня 1872 року був прийнятий адвокатський дисциплінарний статут. У ньому передбачалося створення при кожній адвокатській палаті дисциплінарного відділення, яке б обиралася всіма адвокатськими палатами строком на три роки. Дисциплінарне провадження проти адвоката рада розпочинала попереднім слідством. Цей документ встановлював вичерпний перелік адміністративних покарань, які застосовувалися до адвокатів: догана, штраф до 300 крон, а згодом до 600 крон, тимчасове усунення з посади строком на один рік і позбавлення права займатися адвокатською практикою.

Виключений зі списку адвокатів мав право через три роки клопотати про своє поновлення на посаді.

Період з кінця XIX ст. і до початку Першої світової війни вважається золотим періодом у розвитку української адвокатури під владою Австро-Угорщини. Галицькі адвокати виконували не лише суто професійні функції, але часто ставали політичними борцями за національні і політичні права українського народу [6].

Прогресивна діяльність адвокатів Костя Левицького, Євгена Олесницького, Кирила Трильовського, Сидіра Голубовича та інших не залишалася поза увагою офіційної влади. Подекуди вона займалася постійними утисками правників та порушеннями проти них карних справ. Але незважаючи на все, для значної частини українських адвокатів було характерне віддане служіння власному народові шляхом безвідмовного виконання свого професійного обов'язку. Для більшості з них не гонорар, а веління серця, національна ідея були визначальними у роботі [13].

Висновки. Таким чином, все вищевикладене дозволяє дійти висновку, що внесок українських правників у національне відродження краю кінця XIX – початку XX ст. був вагомим у всіх без винятку галузях суспільно-політичного та культурного життя українського населення Східної Галичини.

Список використаних джерел

1. Андрухів І. «Адвокатська доба» національного відродження в Галичині / І. Андрухів // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. –1999. – №4. – С. 166–180.

2. Баран С. Шляхами нашого відродження / С. Баран // Життя і Право. – Львів, 1934. – С. 3.
3. Варфоломеева Т. В. Історія адвокатури України / Т. В. Варфоломеева. – К. : СДМ-Студію, 2003. – 325 с.
4. Життя і Право. – Львів, 1939. – Червень. – С. 5.
5. Життя і Право. – Львів, 1935. – Червень. – С. 3.
6. Життя і Право. – Львів, 1939. – Червень. – С. 25.
7. Левицький К. Історичний огляд життя в студентських українських організація / К. Левицький. – Львів : [б. в.], 1908. – 74 с.
8. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Львів : Накладом власним з друкарні оо. Василян у Жовкві, 1926. – 165 с.
9. Левицький К. Про право руской мови / К. Левицький. – Львів : [б. в.], 1896. – 9 с.
10. Левицький К. Про завдання сучасного адвоката / Левицький К. // Життя і Право. – Львів, 1930. – 156 с.
11. Левицький К. Українські політики : в 2 ч. / К. Левицький. – Львів : [б. в.], 1936–1937. – Ч. 1. – 1936. – 44 с.
12. Луциняк В. Українські адвокати апліканти в Галичині / Луциняк В. Ювілейний альманах Союзу Українських Адвокатів у Львові. – Львів : [б. в.], 1934. – 141 с.
13. Русини Галицької землі. – Львів, 1911. – С. 15.
14. Стрельський Т. Діячі України доби національно-визвольних змагань (1917–1920): біографічний словник / Стрельський Т. Історія в школі. – К., 1998. – №11. – С. 34.
15. Сухий О. Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. / О. Сухий. – Львів : ЛНУ ім. І.Франка, 1997. – 204 с.
16. Українська загальна енциклопедія. Книга знання: в 3 т. – Львів ; Станіславів ; Коломия : [б. в.], 1935 – Т. 3. – 1935. – 971 с.

Анищук Н. В., Бойчук А. Ю. Становление института адвокатуры на западноукраинских землях

В этой статье идет речь о становлении и развитии адвокатуры на западноукраинских землях как независимого демократического института, а также о значении адвокатов в защите прав и свобод простого населения.

Ключевые слова: адвокаты, Галичина, народ, суд, право на защиту.

Anishchuk N. B., Bojchuk. A. Y. Formation of the Institute of Advocacy at Western Ukraine

The article discusses the establishment and development of advocacy at Western Ukraine as an independent democratic institutions, and the role of lawyers in protecting the rights and freedoms of simple people.

Key words: barristers, Galichina, people, court, right of defense.

УДК 342.336

Іванський Андрій Йосипович,
доктор юридичних наук,
заслужений юрист України,
начальник УДК у м. Одеса

ПРАВОВІ ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ В УКРАЇНІ З УРАХУВАННЯМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

У статті розглядаються питання відшкодування ПДВ в Україні. Автор досліджує існуючу вітчизняну і світову практику відшкодування ПДВ та пропонує шляхи покращення податкового законодавства України.

Ключові слова: податок на додану вартість (ПДВ), Податковий кодекс, відшкодування, законодавство.

Постановка проблеми. У загальноприйнятій світовій практиці податок на додану вартість (далі ПДВ – автор) є найнеефективнішим податком, який забезпечує левову частку надходжень до бюджету. ПДВ є непрямим податком, а тому носить завуальовану для платника форму, має найменші затрати при адмініструванні. Його було запроваджено у середині ХХ сторіччя в країнах з високим рівнем економічного розвитку з метою обмеження надлишкового виробництва.

Першою податок на додану вартість запровадила Франція у 1954 р. Потім його було введено в інших європейських країнах, в Азії, Африці та Латинській Америці. На сьогодні податок на додану вартість поповнює бюджети більше ніж у 120 державах. Ставка ПДВ складає від 5% до 28% у різних країнах світу. Скажімо, у Японії та Панамі він становить лише 5%, у Канаді трохи більше – 7%, а у Росії – 18%. Проте в деяких країнах з високим рівнем розвитку економіки, наприклад, в Америці, Швейцарії та Австралії, податок на додану вартість відсутній. Його роль виконує податок з продажу, ставка якого може складати від 2% до 11%.

Наявність податку є однією з обов'язкових умов вступу країн до Європейського Союзу.

З метою поповнення державного бюджету податок на додану вартість було введено і в Україні. На початку 90-х років його ставка складала 28%, на сьогоднішній день її зменшено до 20%. Податковий кодекс України передбачає подальше зменшення ПДВ до 17% з 1 січня 2014 року.

Підрахунки Міністерства фінансів України свідчать, що за січень–листопад 2010 року до загального фонду державного бюджету надійшло 215 млрд. грн., з яких ПДВ становить 75 млрд. грн., податок на прибуток підприємств складає 37 млрд. грн., акцизний збір – 25 млрд. грн., ввізне мито – 7,6 млрд. грн., а інші надходження – 70 млрд. грн. Необхідно також врахувати відшкодування податку на додану вартість у розмірі 16,4 млрд. грн. [7].

Платниками податку на додану вартість є кінцеві споживачі товарів та послуг – це і є характерною особливістю цього податку. Частина валового внутрішнього продукту, що повинна централізуватись і задовольняти загальнодержавні потреби, рівномірно розподіляється між кінцевими споживачами за допомогою податку на додану вартість. Він сприяє економії витрат будь-яких матеріальних ресурсів, що не відшкодовуються підприємству, оскільки не входять до складу собівартості продукції. У такому випадку підприємство виступає в якості кінцевого споживача. У сфері обігу податок на додану вартість спонукає продавців не завищувати відпускну ціну товарів і послуг.

З фіскальної точки зору податок на додану вартість також досить ефективний. Оскільки сфера оподаткування включає не тільки товари, а й роботи і послуги, це сприяє стабільності поповнення бюджету. Фіксована ставка ПДВ, з одного боку, полегшує його обчислення платниками, а з іншого, спрощує процедуру контролю правильності та своєчасності його сплати. Сплата такого податку на всіх етапах обігу товарів, робіт та послуг рівномірно розподіляє податкове навантаження між суб'єктами господарювання.

Оскільки досить суттєва частина податкових надходжень до бюджету України залежить від ПДВ, цей податок викликає велику кількість дискусій серед науковців на тему ефективності його використання та впливу на економічний розвиток і державний бюджет України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що О. Данілов, Єфименко, Б. Карпінський, В. Копилов, С. Лекар, В. Лисенко, В. Мельник, М. Науменко, В. Парнюк, Т. Паянок, А. Сігайов, А. Скрипник, Т.А. Соколовська та інші науковці досить детально вивчали функціонування та вдосконалення процесу адміністрування ПДВ в Україні.

Дехто з українських вчених та державних діячів стверджує, що нинішня ставка податку на додану вартість завищена. Вони вказують на необхідність її зниження, що позитивно впливатиме на обсяги реалізації та спадання цін, що, у свою чергу, прискорить обіг фінансових ресурсів. Проте головні проблеми, пов'язані з податком на додану вартість, полягають у недостатній відпрацьованості механізму його справляння [8, с. 89].

Запеклість наукових дискусій стосовно податку на додану вартість в Україні та у цілому світі пов'язана із порядком відшкодування сум податку, що сплачені у складі ціни товарів, робіт та послуг.

О. Я. Гордін вважає, що відшкодування податку на додану вартість – це сума, яка повинна повертатись платникові цього податку з державного бюджету. Поверненню підлягає лише та частина сплачених коштів, що виникла внаслідок надлишкової сплати ПДВ. Такий надлишок з'являється у результаті зіставлення суми ПДВ, що сплачується платником у процесі придбання товарів, оплати робіт та послуг, і суми ПДВ під час їх реалізації у процесі виробництва або здійсненні яких брали участь товари, роботи та послуги, що придбані або отримані цим платником [2, с. 80].

Постановка завдання.

Враховуючи вищенаведене метою статті є правовий аналіз та перспективи удосконалення порядку відшкодування ПДВ в Україні та зарубіжних країнах.

Поставлена автором мета визначає перелік завдань цієї статті:

- встановити коло головних проблем, які виникають у процесі відшкодування ПДВ в Україні;
- проаналізувати існуючу світову практику відшкодування ПДВ;
- виділити найважливіші елементи, які доцільно запровадити в Україні;
- сформулювати пропозиції до Податкового кодексу України з питань відшкодування ПДВ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Засади адміністрування ПДВ встановлені розділом V Податкового кодексу України, що набрав чинності з 1 січня 2011 року (далі – Кодекс), який регулює відносини, що виникають у сфері справляння ПДВ зокрема, визначає порядок його адміністрування, платників ПДВ, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час здійснення податкового контролю, а також відповідальність за порушення податкового законодавства.

Порядок визначення суми податку, що підлягає сплаті (перерахуванню) до Державного бюджету України або відшкодуванню з нього (бюджетному відшкодуванню), та строки проведення розрахунків врегульовано статтею 200 Податкового кодексу [6].

Так, відповідно до вказаної статті Кодексу сума податку, що підлягає бюджетному відшкодуванню, визначається як різниця між сумою податкового зобов'язання звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту такого звітного (податкового) періоду.

При від'ємному значенні така сума враховується у зменшення суми податкового боргу з податку, що виник за попередні звітні (податкові) періоди (у тому числі розстроченого або відстроченого відповідно до цього Кодексу), а в разі відсутності податкового боргу – зараховується до складу податкового кредиту наступного звітного (податкового) періоду.

Якщо в наступному податковому періоді сума має від'ємне значення, то бюджетному відшкодуванню підлягає її частина, яка дорівнює сумі податку, фактично сплаченій отримувачем товарів/послуг у попередніх податкових періодах постачальникам таких товарів/послуг або до Державного бюджету України, а в разі отримання від нерезидента послуг на митній території України – сумі податкового зобов'язання, включеного до податкової декларації за попередній період за отримані від нерезидента послуги отримувачем товарів/послуг [6].

За наявності достатніх підстав, які свідчать, що розрахунок суми бюджетного відшкодування було зроблено з порушенням норм податкового законодавства, податковий орган має право провести документальну позапланову виїзну перевірку платника для визначення достовірності нарахування такого бюджетного відшкодування протягом 30 календарних днів, що настають за граничним терміном проведення камеральної перевірки.

При цьому, позитивним у Кодексі, на відміну від Закону України «Про податок на додану вартість», є те, що Кабінет Міністрів України своєю постановою від 27 грудня 2010 р. № 1238 визначив чіткий перелік достатніх підстав, які надають право податковим органам на позапланову виїзну документальну перевірку платника податку на додану вартість для визначення достовірності нарахування бюджетного відшкодування податку.

Цей перелік зменшує зловживання та корупційні прояви контролюючих органів у процесі відшкодування ПДВ, адже знижується суб'єктивізм при прийнятті рішень органів державної податкової служби.

Хоча варто відзначити, що повне виключення суб'єктивізму та можливості зловживань у процесі відшкодування ПДВ законодавством не здійснено.

Наприклад, згідно із вказаною постановою Кабінету Міністрів України достатньою підставою, яка надає податковим органам право на проведення документальної позапланової виїзної перевірки платника податку на додану вартість для визначення достовірності нарахування бюджетного, є наявність документально підтвердженої інформації про порушення платником норм податкового законодавства відповідно до пункту 78.1 статті 78 розділу II Податкового кодексу України.

При цьому, відповідно до пункту 78.1 статті 78 Податкового Кодексу, документальна позапланова виїзна перевірка здійснюється за наявності таких обставини:

- 1) на платника податку подано скаргу про ненадання таким платником податків податкової накладної покупцю;
- 2) отримано інформацію про ухилення податковим агентом від оподаткування виплаченої (нарахованої) найманим особам (у тому числі без документального оформлення) заробітної плати, пасивних доходів, додаткових благ, інших виплат та відшкодувань, що підлягають оподаткуванню, у тому числі внаслідок неукладення платником податків трудових договорів з найманими особами згідно із законом, а також здійснення особою господарської діяльності без державної реєстрації [6].

Вказані обставини можуть сприяти відмові у відшкодуванні ПДВ сумлінним платникам з необґрунтованих причин.

Варто звернути особливу увагу на запровадження автоматичного відшкодування ПДВ, що передбачено Податковим Кодексом України.

Автоматичне відшкодування ПДВ полягає в тому, що воно здійснюється на підставі поданої заяви та проведеної камеральної (невиїзної) перевірки податкової декларації за умови, що платник відповідає певним критеріям, визначеним Кодексом.

Максимальний строк здійснення автоматичного відшкодування становить 26 робочих днів після подання відповідної заяви про бюджетне відшкодування ПДВ.

Разом з тим, на думку автора, критерії, яким має відповідати платник для отримання автоматичного відшкодування ПДВ, що визначені в Кодексі, для платників є занадто обтяжливими та необґрунтованими.

Так, обтяжливими та необґрунтованими є такі критерії для отримання автоматичного відшкодування ПДВ, як:

- 1) середня заробітна плата не менше ніж у два з половиною рази перевищує мінімальний встановлений законодавством рівень у кожному з останніх чотирьох звітних податкових періодів (кварталів);
- 2) чисельність працівників, які перебувають у трудових відносинах з такими платниками податку, перевищує 20 осіб у кожному з останніх чотирьох звітних податкових періодів (кварталів);
- 3) рівень визначення податкового зобов'язання з податку на прибуток до сплати до бюджету (відношення сплаченого податку до обсягів отриманих доходів) є вищим від середнього у галузі в кожному з останніх чотирьох звітних податкових періодів (кварталів).

Виконати відповідність таким критеріям для платників буде дуже складно.

Крім того, вказані критерії дають підстави контролюючим органам для відмови в автоматичному відшкодуванні ПДВ.

У той же час потрібно зазначити, що з 2000 року з'явилась велика кількість невирішених питань, пов'язаних із надходженням та відшкодуванням платникам податку на додану вартість. Внаслідок експортної орієнтації економіки реальне збільшення ВВП відновилось після періоду економічної кризи. Проте нульова ставка податку на додану вартість при експорті підвищила обсяги повернення ПДВ платникам. Крім того, оскільки в вивізній діяльності застосувались кримінальні схеми, податок на додану вартість відшкодовувався без фактичного здійснення експортних операцій, що призвело до збільшення заборгованості з його відшкодування.

Скажімо, якщо у 1999 році обсяг невідшкодованих сум податку на додану вартість складав 2,3 млрд. грн., то у 2000 році він збільшився до 4,2 млрд. грн., а у 2001 році виріс до 5,7 млрд. грн. У 2002–2004 роках сума заборгованості досягла найвищого розміру.

Бюджетна заборгованість з відшкодування податку на додану вартість станом на 1 січня 2003 року складала 7,3 млрд. грн., з яких 2,8 млрд. грн. – це прострочена заборгованість. Станом на 1 січня 2004 року потрібно було відшкодувати 6,5 млрд. грн., а частка простроченої заборгованості складала 1,7 млрд. грн. Станом на початок березня 2010 р. заборгованість з повернення підприємствам податку на додану вартість складала 24,8 млрд. грн.

Серед причин збільшення заборгованості з відшкодування податку на додану вартість можна назвати такі:

- недостатність бюджетних ресурсів, потрібних для відшкодування;
- великі терміни перевірок схем у ланцюгу постачання товарів;
- значна кількість незаконних заявок на відшкодування;
- зміни Закону України «Про податок на додану вартість» (відміна нарахування пені за затримку відшкодування податку на додану вартість).

Для суб'єктів господарювання своєчасне відшкодування податку на додану вартість є дуже важливим, у першу чергу це стосується експортерів. Оскільки ПДВ – це внутрішній податок, що сплачує покупець товару, робіт та послуг, то сплачені постачальникам всередині країни кошти повертаються експортеру. Внаслідок цього ціна вивізного товару відповідає товарам місцевих виробників. Відсутність відшкодування податку на додану вартість автоматично підвищить експортну ціну товару, а це негативно впливає на конкурентоспроможність вітчизняних товарів на зовнішньому ринку.

А. О. Нікітішин стверджує, що наявність відпрацьованого механізму відшкодування податку на додану вартість у кризовий період підтримує платників податків та поповнить їхні обігові кошти. Процедуру відшкодування податку на додану вартість у Бельгії, Португалії та Іспанії прискорено, а в Польщі зменшено період повернення податку із 180 до 60 днів. 3 січня 2009 року у Франції повернення податку на додану вартість є щомісячним. Те саме стосується і Іспанії [5, с. 42–43].

Незалежно від рівня розвитку економіки та прозорості фінансових систем, практичний досвід країн, де було введено податок на додану вартість, свідчить, що його відшкодування разом із звільненням від нього експортних операцій, збільшує вразливість цього податку. Це надає можливість використання кримінальних схем, несплати податкових зобов'язань, отримання із бюджету відшкодування фактично несплаченого податку. Методи зловживання ПДВ залежать від деяких відмінностей та рівня розвитку податкових систем різних країн. Проте існує і спільна проблема – недосконалість механізму відшкодування, і це надає можливість вивчити загальносвітовий та європейський досвід боротьби з цим недоліком.

У даний час однією із найактуальніших тем європейської податкової політики є проблеми адміністрування податку на додану вартість, оскільки на європейських ринках також діють кримінальні схеми. Проте Україна не єдина зіткнулася з цією проблемою. Країни Європейського Союзу також зазнають втрат бюджетних коштів внаслідок зловживання відшкодуванням податку на додану вартість. Вони приділяють велику увагу негативним економічним наслідкам, які тягнуть за собою шахрайство у цій сфері.

У Європейському Союзі використовуються майже такі самі кримінальні схеми відшкодування податку на додану вартість, що і в Україні, за винятком того, що там не часто вдаються до цінових фальсифікацій. Найчастіше використовується шахрайська змова платників податку з двох або більше країн-членів ЄС, що беруть участь в експортно-імпортних операціях. Схема є такою: спочатку експортер здійснює продаж товарів фіктивному покупцеві в іншій країні, потім фіктивний покупець здійснює перепродаж цих товарів третьому підприємству у своїй країні, яке знову експортує їх

першому підприємству. Потім фіктивний покупець ліквідує підприємство, не сплативши податок на додану вартість, а третє підприємство отримує відшкодування податку. Оскільки така схема повторюється багаторазово, вона дістала назву «карусель». Крім того, відсутність митного контролю торговельних операцій, що здійснюються між країнами, що входять до складу Європейського Союзу, ускладнює припинення «карусельних» схем.

Однією із найбільш активних держав у сфері боротьби з шахрайством у системі податку на додану вартість є Великобританія, та навіть там річний обсяг бюджетних втрат внаслідок використання «карусельних» схем складає 2 млрд. фунтів. У деяких інших країнах, що входять до Європейського Союзу, такі втрати складають до 10% від загальних надходжень від податку на додану вартість.

Отже, досвід застосування податку на додану вартість свідчить, що для країн, де введено цей податок, характерні втрати бюджетних коштів внаслідок недосконалості механізму відшкодування ПДВ. Ефективність вирішення цих проблем залежить від:

- рівня фінансової прозорості;
- податкової культури;
- взаємної внутрішньої інтеграції податкового адміністрування в країнах Європейського Союзу.

Поширеними способами завищення податкового кредиту з ПДВ та неправомірного завищення сум ПДВ, що підлягають бюджетному відшкодуванню, в Україні є:

- 1) оформлення продажу товару через декілька фіктивних підприємств перед здійсненням експортної операції за межі митної території України для збільшення ціни товару та відшкодування податку на додану вартість;
- 2) імпорт товарів на митну територію України за заниженими цінами;
- 3) фіктивний експорт, тобто експорт товарів за межі митної території України лише на папері і без фактичного вивезення товару;
- 4) реалізація товарів на митній території України за цінами, які є меншими від цін придбання;
- 5) експорт товарів, які повертаються контрабандним шляхом на митну територію України з подальшим оформленням їх повторного експорту;
- 6) створення фіктивного податкового кредиту за допомогою фіктивних підприємств.

Крім того, серед шахрайських шляхів незаконного відшкодування податку на додану вартість, які використовуються в Україні, слід назвати «податкові ями», тобто підприємства, які не декларують господарські операції та не сплачують податків. «Податкові ями» мають невеликий статутний фонд. У таких підприємств відсутні основні засоби та адреса місцезнаходження. Найчастіше засновником такого підприємства, його директором та головним бухгалтером є одна особа.

Саме з цієї причини підприємства, що працюють в реальному секторі економіки, намагаються або уникнути сплати податку на додану вартість, або одержати з бюджету неправомірне його відшкодування.

Велика кількість науковців вважає, що податок на додану вартість є чи не найбільш криміногенним податком, оскільки він ніби провокує тіньові економічні операції, у яких не бере участь лише ледар. У той же час відшкодування бюджетної заборгованості з податку на додану вартість стало в Україні прибутковим бізнесом, створюючи умови для корупційних зловживань [3, с. 248–249].

Необхідно вирішити ці проблеми на законодавчому рівні та вдосконалити механізм відшкодування ПДВ. З цією метою органи державної податкової служби мають вдатися до комплексу заходів, направлених на попередження незаконного відшкодування податку на

додану вартість. Вони повинні посилити контроль за правомірністю заяв на відшкодування ПДВ.

Вирішення питання відшкодування ПДВ є одним з пріоритетних завдань нашої держави, оскільки податок на додану вартість – це постійні суттєві надходження до бюджету країни.

З метою попередження незаконного відшкодування податку на додану вартість О. С. Білоконь вважає за потрібне здійснити таке:

- 1) усунути можливість безтоварних операцій, що тільки створюють ілюзію здійснення господарських дій та переведення безготівкових коштів у готівку;
- 2) усунути можливість обігу безтоварних податкових накладних;
- 3) повністю автоматизувати адміністрування ПДВ;
- 4) контролювати надходження та відшкодування ПДВ у режимі реального часу;
- 5) відмовляти у відшкодуванні ПДВ у випадку фактичного ненадходження коштів від постачальників продукції до бюджету [1, с. 248–249].

Крім того, фахівці вказують, що з метою уникнення незаконного використання відшкодування ПДВ на митній території України, потрібно передбачити можливість відшкодування ПДВ лише за умови подання платником розрахунку експортного відшкодування ПДВ разом з декларацією. У випадку виникнення від'ємного значення податку на додану вартість во операціях з купівлі-продажу товарів у межах митної території України, що на кінець звітного періоду залишилися нереалізованими, потрібно ввести відшкодування ПДВ лише в рахунок майбутніх платежів податку на додану вартість [4, с. 116].

Висновки. Отже, на основі проведеного наукового аналізу потрібно зазначити, що з метою вдосконалення механізму відшкодування ПДВ треба вдатися до таких заходів:

1. Запобігти можливості реєстрації фіктивних підприємств.
2. Відшкодовувати тільки виробнику товару, роботу послуги.
3. Створити єдиний електронний реєстр податкових накладних – це сприятиме виявленню вже існуючих фіктивних підприємств.
4. Запровадити систему автоматичного відшкодування податку на додану вартість з метою запобігання корупції чиновників державної податкової служби.
5. Ретельно контролювати новостворені підприємства на початку їх діяльності.

Після прийняття нового Податкового кодексу України можна сподіватися на вдосконалення механізму відшкодування податку на додану вартість.

Ці сподівання ґрунтуються на позитивних нормах Податкового кодексу України, що направлені на вдосконалення механізму відшкодування податку на додану вартість. Наприклад, Податковим кодексом України передбачено введення:

1. Автоматичного відшкодування податку на додану вартість тим суб'єктам, що сумлінно та своєчасно його сплачують.
2. Єдиного електронного реєстру податкових накладних.
3. Відповідальності, яку має нести держава у випадку несвоєчасного відшкодування податку на додану вартість з бюджету держави, у розмірі 120% облікової НБУ.

Список використаних джерел

1. Білоконь О. С. Незаконне відшкодування із державного бюджету податку на додану вартість: сучасний стан і проблеми протидії / О. С. Білоконь // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 2(45). – С. 243–250.

2. Гордін О. Я. Правове регулювання відшкодування податку на додану вартість / О. Я. Гордін // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 80–85 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-2/08gojndv.pdf>.
3. Дудоров О. О. Кримінально-правова протидія безпідставному відшкодуванню податку на додану вартість / О. О. Дудоров // Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України. – 2008. – № 1(40). – С. 248–256
4. Кулик П. Л. Особливості відшкодування ПДВ у різних видах товарно-грошових операцій / П. Л. Кулик // Науковий вісник Національного університету ДПС України. – 2009. – № 2(45). – С. 113–117.
5. Нікітішин А. О. Адміністрування податків в умовах фінансово-економічної кризи / А. О. Нікітішин // Фінанси України. – 2010. – № 1. – С. 38–45.
6. Податковий кодекс України // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248.
7. Показники виконання Державного бюджету України за січень-листопад 2010 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minfin.gov.ua/control/uk/-publish/archive/main?cat_id=77643.
8. Тулуш Л. Д. Сутність і роль податку на додану вартість в економічній системі держави / Л. Д. Тулуш // Економіка АПК. – 2008. – № 12. – С. 85–89.

Иванский А. И. Правовые перспективы усовершенствования возмещения налога на добавленную стоимость в Украине с учетом европейского опыта

В статье рассматриваются вопросы возмещения НДС в Украине. Автор исследует существующую отечественную и мировую практику возмещения НДС и предлагает пути улучшения налогового законодательства Украины.

Ключевые слова: налог на добавленную стоимость (НДС), Налоговый кодекс, возмещение, законодательство.

Ivanskiy A. I. Legal Prospects of Improvement Reimbursement of VAT in Ukraine, Taking into Account the European Experience

In article is considered questions about compensation of the VAT in Ukraine. The author examines the existing national and international practices of VAT reimbursement and suggests ways to improve the tax legislation of Ukraine.

Key words: value added tax (VAT), Tax Code, compensation, legislation.

УДК 340.11(477)

Жукевич Ігор Васильович,
старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ДИНАМІКА ЯВНИХ ТА НЕЯВНИХ ПРИНЦИПІВ ПРАВА У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Шляхом порівняльного аналізу досліджується динаміка явних та неявних принципів права у цивільному судочинстві України за ЦПК України (Цивільним процесуальним кодексом України) 1963 р. та ЦПК України 2004 р. Проаналізовано змістовні зміни принципів, які закріплено в нормах ЦПК України (явні принципи права) та необхідність закріплення принципів, які застосовуються у судовій практиці (неявні принципи права). Встановлено колізії норм, у яких виражались і виражаються принципи цивільного судочинства.

Ключові слова: явні принципи права, неявні принципи права, принципи цивільного судочинства, динаміка принципів права.

Постановка проблеми. Проблематика принципів права є однією із найважливіших у праві. Принципи права визначають найважливіші його ознаки, напрями подальшого розвитку, зміни і вдосконалення. Проте важливого значення набувають дослідження принципів права на галузевому рівні, а зокрема у цивільному судочинстві, яке визначає реалізацію приватного права з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, юридичних осіб, держави та інших суб'єктів. Більшість принципів цивільного судочинства знайшли своє закріплення у Цивільному процесуальному кодексі України (далі – ЦПК України), тобто стали явними принципами права. Але, крім того, існують принципи цивільного судочинства, які не зафіксовані текстуально у нормах ЦПК України, але застосовуються у судовій практиці, тобто є неявними принципами права. Саме тому розвиток, зміна, припинення, тобто динаміка явних та неявних принципів права у цивільному судочинстві є досить актуальними, враховуючи ЦПК УРСР 1963 р. та новий ЦПК України 2004 р.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню проблем принципів права на загальнотеоретичному рівні приділяли увагу такі науковці, як С. С. Алексєєв, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, П. М. Рабінович та ін. У навчальних посібниках та наукових публікаціях А. В. Андрушко, О. В. Гетманцева, О. В. Рожнова [2], С. Я. Фурси, М. Й. Штефана, М. М. Ясинюка [6] розглядалися окремі принципи цивільного судочинства, їх кількісний склад, види, класифікація.

Однак на сьогодні не вирішеними є питання динаміки явних та неявних принципів цивільного судочинства України.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення явних та неявних принципів у цивільному судочинстві України, що дозволить визначити тенденції розвитку цивільного процесуального законодавства нашої держави відповідно до демократичних стандартів країн Європейського Союзу. Завданнями даного дослідження є визначити явні та неявні принципи права у цивільному судочинстві України на підставі різних критеріїв класифікації, з'ясувати напрями подальшого вдосконалення законодавчих конструкцій явних принципів права та обґрунтувати необхідність закріплення у цивільному процесуальному законодавстві неявних принципів права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Динаміку принципів цивільного судочинства можна простежити на прикладі ЦПК УРСР 1963 р. та нового ЦПК України. Так, ЦПК УРСР закріплював: принцип рівності громадян перед законом і судом (ст. 6), колегіальність і одноособовість розгляду справи (ст. 7), незалежність суддів і підкорення їх тільки законові (ст. 8), принцип мови судочинства (ст. 9), гласність судового розгляду (ст. 10), принцип обов'язковості рішень і ухвал суду (ст. 14), принцип змагальності (ст. 15), безпосередність та усність судового розгляду (ч. 1 ст. 160), незмінність складу суду (ч. 2 ст. 160) та інші принципи [4].

Новий ЦПК України закріплює ряд явних принципів цивільного судочинства: здійснення правосуддя на засадах поваги до честі і гідності, рівності перед законом і судом (ст. 5), принцип гласності та відкритості судового розгляду (ст. 6), державної мови судочинства (ст. 7), змагальності сторін (ст. 10), диспозитивності цивільного судочинства (ст. 11), принцип забезпечення апеляційного і касаційного оскарження судових рішень (ст. 13), принцип обов'язковості судових рішень (ст. 14), одноособовість і колегіальність розгляду справи (ст. 18), безпосередність судового розгляду (ст. 159) [5].

Вважаємо, що явними принципами у цивільному судочинстві є ті основоположні засади, ідеї, які одержали законодавче вираження у загальних положеннях ЦПК України та у главі 4 ЦПК України – «Судовий розгляд». Проте встановити всі явні принципи права у цивільному судочинстві практично неможливо.

Різні підходи щодо класифікації склалися і в науці цивільного процесуального права. Кожен автор намагається вивести власну видову класифікацію принципів. М. Й. Штефан до принципів цивільного процесуального права, закріплених законодавством про судочинство відносив такі: диспозитивність, об'єктивна істина, процесуальна рівноправність сторін, раціональна процесуальна форма, неможливість процесуального сумісництва, усність, безпосередність, оперативність [6, с. 41]. У свою чергу С. Я. Фурса до організаційно-функціональних принципів правосуддя зараховує: здійснення правосуддя виключно судами, незалежність суддів та підкорення їх лише закону, колегіальний та одноособовий розгляд справи, рівність громадян перед законом та судом, гласність судового розгляду, публічність, державна мова судочинства. Функціональними принципами, на її думку, є законність, диспозитивність, змагальність, судова істина, забезпечення права на правову допомогу, процесуальна рівноправність сторін, поєднання усності та письмовості, безпосередність судового розгляду, безперервність [3, с. 70].

Дискусійним є віднесення до явних принципів права принципу державної мови судочинства, який закріплено у ЦПК України і сутністю якого є використання у цивільному судочинстві української мови. Проте Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року дозволяє використовувати мови національних меншин, тому судочинство у східних регіонах України переважно ведеться російською мовою.

Отже, явним принципом є принцип державної мови судочинства, а неявним – принцип використання мов національних меншин.

Існував принцип неможливості процесуального сумісництва, відповідно до якого одна і та ж сама особа не могла займати у тому самому процесі подвійне процесуальне становище. Згідно з традиціями розвитку і рецепції римського приватного права це було правильно. Натомість новий ЦПК України закріплює норму, за якою сторони та треті особи можуть бути допитані в своїй справі як свідки, тобто це є відступом від принципу неможливості процесуального сумісництва і по суті є принципом його допустимості.

Основний принцип цивільного судочинства – диспозитивність – не отримував у ЦПК УРСР 1963 р. свого прямого законодавчого вираження. Проте, тоді він розглядався як неявний принцип права, оскільки застосовувався у судовій практиці, і деякі його аспекти у закріплювалися ст. 15¹ «Межі судового розгляду», згідно з якою «кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, не порушуючи при цьому прав і охоронюваних законом інтересів інших осіб» [4, с. 8]. Так, у новому ЦПК України 2004 року принцип диспозитивності став явним принципом цивільного судочинства, оскільки закріплений у статті 15.

За радянської доктрини переважала думка, що всі принципи закріплювалися у нормах права. У сучасних умовах розвитку цивільного судочинства це твердження є сумнівним, оскільки судовою практикою застосовуються принципи, які не одержали законодавчого вираження.

Відбулись певні зміни і в змістовному вираженні принципу змагальності сторін. Якщо за ЦПК УРСР 1963 р. змагальність здійснювалась із активною позицією суду у спорі між сторонами, то за ЦПК 2004 р. суд займає більш пасивне становище. Принцип змагальності сторін доповнено положенням, згідно з яким «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень».

Явний принцип гласності доповнено відкритістю судового розгляду, що засвідчило позитивні тенденції розвитку цивільного судочинства. Окрім того, гласність набула більш ширшого визначення за новим ЦПК України 2004 р. У ЦПК 1963 р. явний принцип гласності мав вузький характер у силу особливостей тієї політичної системи.

Новий Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. також закріплює ряд міжгалузевих принципів судочинства, які стосуються цивільного процесу, а зокрема: принцип здійснення правосуддя виключно судами (ст. 5), принцип самостійності суддів (ст. 6), принцип рівності перед законом і судом (ст. 9), принцип гласності і відкритості судового розгляду (ст. 11), принцип державної мови і діловодства в судах (ст. 12), принцип обов'язковості судових рішень (ст. 13), одноособовий та колегіальний розгляд справи (ст. 15).

Н. А. Гураленко визначає принципи цивільного процесуального права категорією ідеологічною та історичною. В основі будь-якого принципу лежить певна ідея щодо порядку організації діяльності суду при розгляді конкретної цивільної справи. Як головні керівні ідеї, закладені в праві, принципи визначаються такими ідеологічними явищами, як політика, мораль, правосвідомість, розвиток яких передують розвитку самого права [1, с. 72]. Слід критично підійти до «ідеологічності» та «історичності» принципів права, оскільки це може межувати із доцільністю та політичною доцільністю в діяльності правосуддя, що є неприпустимим. А тому принципи не обов'язково мають бути закріплені в праві, а можуть існувати і застосовуватись у праві із різних сфер суспільного життя. Тобто неявні принципи використовуються у цивільному судочинстві. Вони не є ідеями, які не реалізуються, а ідеями, що застосовуються. У такому випадку важко виявити форму вираження неявних принципів права.

Проте до неявних принципів цивільного судочинства слід віднести так звані правові аксіоми, які особливо активно застосовувалися у римському приватному праві щодо

процесуальних правовідносин: кожен повинен бути вислуханий у своїй справі, не можна бути свідком у своїй справі тощо. Абсолютно неявним, але таким, який може бути в подальшому закріплений у законодавстві про судоустрій і статус суддів, слід вважати принцип виборності суддів. У силу корумпованості судової системи у суспільстві визріває необхідність подальшого удосконалення законодавчої конструкції цього принципу та встановлення механізму його реалізації.

О. В. Рожнов вважає, що принцип оперативності являє собою правову вимогу, якою забезпечується своєчасність розгляду й вирішення цивільних справ шляхом найбільш повного й раціонального використання процесуальних засобів, спрямованих на швидке й правильне вирішення цивільних справ [2, с. 9]. Ця вимога не закріплена прямо в нормах ЦПК, але у прихованому вигляді вона проявляється у строках вчинення тих чи інших процесуальних дій на різних стадіях цивільного судочинства. Тобто цей принцип слід розглядати як відносно неявний принцип права, який повинен бути закріпленим у нормах ЦПК у вигляді окремої статті.

Висновки. Отже, динаміка принципів цивільного судочинства полягала не тільки в автоматичному перенесенні принципів із одного кодексу до іншого, але і в змістовному їх вираженні. Подальший розвиток цивільного судочинства виявлятиме неявні принципи права, які в результаті використання в судовій практиці ставатимуть явними та закріплюватимуться у нормах права.

Результати цієї розвідки є підставою для подальших наукових досліджень проблем пов'язаних із виявленням неявних принципів права у адміністративному, кримінальному та господарському судочинстві; проблем форми і змісту явних принципів права; проблем законодавчої фіксації принципів права як способів усунення колізій у нормах права.

Список використаних джерел

1. Гураленко Н. А. Принципи цивільного процесу: поняття та особливості / Н. А. Гураленко // Юридична Україна. – 2006. – № 9. – С. 71–74.
2. Рожнов О. В. Принцип оперативності в цивільному процесуальному праві: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. В. Рожнов. – Харків, 2000. – 20 с.
3. Цивільний процес України: академічний курс [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.]; [за ред. С. Я. Фурси]. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – 848 с.
4. Цивільний процесуальний кодекс України. – К. : Атіка, 2003. – 144 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс України: офіційний текст. – К. : Атіка, 2010. – 168 с.
6. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. Й. Штефан. – К.: Концерн «Видавничий дім «Ін Юре»», 2005. – 624 с.

Жукевич И. В. Динамика явных и неявных принципов права в гражданском судопроизводстве Украины

Исследуется динамика явных и неявных принципов права в гражданском судопроизводстве Украины за ГПК Украины 1963 г. и ГПК Украины 2004 г. Проанализировано смысловые изменения принципов права, которые зафиксированы в нормах ГПК Украины (явные принципы права) и необходимость фиксации принципов,

которые применяются в судебной практике (неявные принципы права). Установлены коллизии норм, в которых выражались и выражаются принципы гражданского судопроизводства.

Ключевые слова: явные принципы права, неявные принципы права, принципы гражданского судопроизводства, динамика принципов права.

Zhukevych I. V. Dynamics of Obvious and Implicit Principles of Law in Civil Proceedings of Ukraine

Using comparative analysis, the author has investigated the dynamics of obvious and implicit principles of law in civil proceedings of Ukraine according to Civil Process Code of Ukraine 1963 and Civil Process Code of Ukraine 2004.

The author of the article analyses serious changes of principles of law which are attached to standards of Civil Process Code of Ukraine (obvious principles of law) and the necessity of attaching these principles, which are attached in civil proceedings (implicit principles of law). Collision standards which express now and before principles of civil proceedings, have been established.

Key words: obvious principles of law, implicit principles of law, principles of civil proceedings, dynamics of law principles.

УДК 340.12

Косьмій Михайло Михайлович,
*старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

МОРАЛЬ І ПРАВО: ПИТАННЯ РОЗМЕЖУВАННЯ ТА ВЗАЄМОДІЇ

Здійснюється теоретико-правовий аналіз співвідношення моралі і права й їх вплив на рівень соціального та духовного розвитку суспільства.

Ключові слова: мораль, право, моральні цінності, суспільна свідомість.

Постановка проблеми. Давні дискусійні питання первинності свідомості чи буття, матеріального й духовного, моралі та права залишаються не вирішеними остаточно, однак значення даних питань у системі регулювання людської поведінки є в будь-якому разі високим та вирішальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали: Арістотель, Т. Аболіна, Р. Апресян, А. Гусейнов, Ф. Енгельс, В. Єфименко, О. Лінчук, В. Лозовий, В. Малахов, К. Маркс, М. Панов, О. Стасевська, М. Тофтул, А. Якубов тощо. Однак дослідження питань єдності та відмінності моралі і права на даному етапі є не недостатньо висвітленими.

Постановка завдання. Метою даної наукової статті є дослідження особливостей взаємозв'язку моралі і права та їх протиріч.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливе місце у формуванні духовного світу людини, її свідомості, культури займають мораль і право, яким притаманні автономність та самоцінність, які мають не лише багато загальних рис, але й відмінностей, що не дозволяє їх ототожнювати. Мораль та право – це і форми духовного життя суспільства, і види суспільної свідомості, і соціальні інститути, під впливом яких відбувається формування особистісних якостей людини, її соціальне спілкування з іншими людьми, стійкий розвиток суспільства та держави, що характеризується як історичною наступністю основних моральних цінностей певної соціальної системи, так і необхідними інноваціями.

Мораль та право є найважливішими різновидами соціальної регуляції. І мораль, і право як форми суспільної свідомості необхідні, перш за все, для ціннісної орієнтації людини в складному, різноманітному, багатому на протиріччя світі міжлюдських стосунків, допомагають індивіду усвідомити своє місце в них, стати вольовою та відповідальною особистістю. Як соціальні норми, вони вказують, як потрібно поводитися людям у різних життєвих ситуаціях, у стосунках людей між собою. І мораль, і право є продуктом цивілізації та культури, створюються в результаті свідомої діяльності людей, їх спільнот та соціальних інституцій. Так, правові норми приймаються спеціально уповноваженими державними органами – парламентом та іншими правотворчими

суб'єктами. У нормативній формі мораль і право відображають прагнення до врегулювання між учасниками суспільних відносин, впорядкованості соціального життя. Моральні та правові норми відображають досягнутий рівень соціального та духовного розвитку суспільства і людини [5, с. 127].

Мораль і право виступають як загальні правила поведінки людей, тобто формулюються у вигляді зразків, масштабів, відповідно до яких потрібно поводитися тим, кого ці правила стосуються. Вимоги норм моралі та норм права адресуються не конкретній особі, а всім тим суб'єктам, які виконують дії, що ними передбачено. Нормативність моралі та права означає, крім того, що їх норми застосовуються не одноразово, а кожного разу при виконанні відповідної ситуації, на відміну від індивідуальних приписів та вказівок.

Один із сучасних російських філософів А. Гусейнов так визначає особливості моралі:

- а) вона не підлягає закону причинності і принципу корисності;
- б) моральний закон не допускає розділення суб'єкта й об'єкта дії, тобто створювати мораль і практикувати її самому – це один нерозривний процес;
- в) мораль – це тяжкий тягар, який людина добровільно приймає на себе. Мораль – це така гра, в якій людина «ставить» сама на себе. Сократ був примушений випити отруту, Ісус Христос був розп'ятий, Джордано Бруно був спалений, Ганді був убитий. Такі умови цієї гри [3, с. 16].

І право, і мораль зорієнтовані на «свобідну» волю людини і її відповідальність. Але між ними, як різновидами соціальних регуляторів, є суттєві відмінності.

Перш за все норми моралі відображають уявлення людей і суспільства про добро і зло, честь і гідність та інші моральні цінності, є, відповідно, їх нормативним виразом, тобто їх своєрідною мірою. А норми права відображають узгоджену суспільством і підтриману державою міру соціальної рівності й свободи у стосунках між учасниками суспільних відносин й заснований на цій мірі формально визначений і забезпечений державою порядок. Тому, якщо право виступає як соціальний інститут, як форма, перш за все, практичного освоєння соціального буття, то мораль більш тісно пов'язана з духовністю, зі світоглядом людини, зі ставленням як до людей, до світу в цілому, так і, врешті-решт, до самої себе [5, с. 128].

Норми моралі базуються на фундаменті вікових традицій та звичок, що передаються людьми з покоління в покоління, а тому мають з ними тісний зв'язок. Так, потрібно зауважити, що першою історичною формою права для всіх народів було звичаєве право, тобто звичай, якому безпосередньо надавалося юридичне значення. Що стосується норм права, то їх формулювання належить до компетенції спеціально уповноважених державних органів. Але і за сучасних умов законодавець не є винахідником правової норми, його роль виявляється в тому, що він аналізує, зважає кілька варіантів поведінки, правових вимог, вибирає той, який вважає найкращим за конкретних історичних обставин, надає йому формальної визначеності та загальнообов'язкового характеру. Якщо норми моралі існують тільки у свідомості людей та реалізуються в їх поведінці, то норми права завжди мають документальне, формально визначене відображення в законах, указах, постановах тощо. Остання обставина надає праву значної соціальної динаміки – правові норми відносно легко можуть встановлюватися, змінюватися правотворчими суб'єктами, тоді як мораль є більш стійкою і навіть може бути консервативною (наприклад, кровна помста).

Право регулює тільки такі відносини між людьми та соціальними спільнотами, які виходять за межі міжособистісних, а тому підлягають зовнішньому контролю; натомість мораль передусім є внутрішнім регулятором поведінки людини.

Мораль – це універсальний регулятор поведінки людей, регулює різноманітні її види, тобто сферу впливу моральних норм на суспільні стосунки не завжди можна вкласти в певні рамки; право ж регулює лише найбільш важливі й актуальні з точки зору суспільства та держави відносини, які, зрештою, отримують загальнообов'язкове визнання.

Право передбачає кодифікацію існуючих законів і норм. Правових норм має бути «скінченна» кількість, вони потребують чіткого визначення, що вможливорює достатньо легку процедуру перевірки їх фактичного виконання. Норми ж моралі принципово не можна звести до будь-якої «скінченної» їх множини, а через це не може існувати й будь-який вичерпний кодекс моральних норм [6, с. 48].

Істотними є й інші відмінності між мораллю і правом. Якщо адресатами правових настанов є конкретні люди й організації, то мораль, хоч би якими деталізованими були ті чи інші її конкретні вимоги, завжди, по суті, звертається «до всіх», «до людини взагалі». Якщо контроль за виконанням правових норм здійснюють спеціально призначені для цього інститути (суд, прокуратура), то додержання моральних норм – власна справа особи й відповідних людських спільнот. Якщо покарання за порушення правової норми повинно мати суто об'єктивний характер і чітку передбачену законом кількісну міру, то в галузі моралі, навпаки, вирішального значення набувають суб'єктивні чинники й критерії. Як слушно зазначає В. А. Малахов, «можна покарати людину 10 роками ув'язнення або штрафом у 5 750 доларів, але ж неможливо відміряти їй 5 чи 10 років докорів совісті!» Звичайно, люди бувають різні: для когось страшніша в'язниця, для когось – людський осуд і голос власного сумління. У будь-якому разі перед нами – істотно різні виміри людського буття і, відповідно, різні способи регуляції людської поведінки [6, с. 49].

Отже, мораль і право відрізняються за багатьма параметрами, але у них багато спільного. Коли говорять про співвідношення норм права і норм моралі, найчастіше мають на увазі три моменти: їх єдність, розбіжність та взаємодію. Складність проблеми сутності й взаємодії моралі і права полягає в тому, що необхідно виробити позицію, яка гармонійно дозволила б розвиватися особистості людини в рамках державної системи, де право дозволило б людині не протиставляти норми моралі й релігій нормам права [8, с. 19]. І мораль, і право виконують загальну соціальну функцію – регулюють поведінку людей, виражають загальнолюдські уявлення про належне і справедливе. Починаючи з Давнього Риму й до XX ст. мислителі доводили нерозривність моралі і права, їх непростий взаємозв'язок. Право – це мінімум моралі [4, с. 48], сказав один з дослідників права на початку XX ст.

Мораль і право виникли з потреби забезпечити функціонування спільнот, суспільства шляхом погодження, гармонізації різних, іноді протилежних, інтересів, підпорядкування людей певним загальним правилам поведінки. У кожній суспільно-економічній формації, національній культурі мораль і право однотипні. Вони базуються на одній соціально-економічній системі, особливостях менталітету, відбивають потреби й інтереси людей, певних верств населення, соціальних груп та об'єднань, соціальних інститутів, а то й суспільства в цілому.

Джерела у моралі і права, як наголошує І. Н. Римська, однакові. Це міфи, релігія, звичаї, табу [2, с. 17]. Ці явища розглядаються водночас як передмораль та передправо, що поступово трансформуються у моральні норми і звичаєве право, а потім у природне право. Історично «дух законів», дійсно, коренився у звичаях та традиціях. Ще у сиву давнину

римські юристи сформуvalи тезу – постулат «Право рекомендує те, що схвалено звичаєм», мається на увазі моральність. Законами, як правило, намагалися їх поліпшити, пізніше звичаї у всіх народів співіснували з правом, і їх авторитет був достатньо високим.

Правова норма живе завдяки її моральному змісту, як тільки він зникає, вона фактично перестає діяти, тому право за будь-яких умов і в будь-які часи зацікавлене у забезпеченні морального клімату у суспільстві, його основоположних моральних цінностей, які його живлять [2, с. 29]. Багато правових норм безпосередньо закріплюють моральні вимоги. У свою чергу, право здійснює вплив на формування моральних уявлень і норм. Але законодавець не може декретувати моральність людей і суспільства, адже право є не лише соціоморальним явищем, а й покликане виконувати політико-юридичні функції.

Дійсно, право, що виникає на перших сходинках цивілізації разом з державою, є примусовим регулятором людської поведінки у соціально диференційованому суспільстві, але водночас базується на звичаях, традиціях, усталених моральних нормах. На різних етапах свого розвитку правові регулятори по-різному співвідносяться з моральними. Єдність за сутнісними ознаками моралі і права може розвиватися, поглиблюватися або руйнуватися залежно від економічної та політичної стабільності суспільства. Слушною є думка, що мораль і право з того часу, як вони почали розрізнятися, розвивалися за таким принципом – чим вища моральна культура суспільства, тим меншою була потреба у законах і тим більш м'якими вони були.

У моралі і права спільні покликання й мета – забезпечення стійкого розвитку суспільства, впорядкування відносин між людьми на ґрунті загальнолюдських моральних цінностей: гуманізму, справедливості, рівності, свободи. Тому вони є взаємозумовленими та взаємопов'язаними системами регуляції суспільного життя, виконують спільну соціальну функцію регулювання людської поведінки, життєдіяльності суспільства. Мораль і право є складними системами, що включають в себе моральну і правову свідомість, моральну та правову практику (моральні і правові відносини, моральні і правові аспекти діяльності).

Моралі та праву властива нормативність, яка й дозволяє регулювати поведінку людей. Моральні і правові норми мають загальний характер, загальнообов'язковість, формують стандарти, що утверджують і захищають відповідну систему цінностей, регулюють поведінку людей. Об'єкти їх регулювання багато у чому можуть збігатися, але саме воно здійснюється специфічними для кожного з способів регуляції засобами. Тому право виступає як жорстке інституціональне явище, що спирається на примус із боку державно-владних інститутів, а мораль, як правило, позаінституціональна.

Спільність моралі і права полягає у відносній стійкості моральних та правових принципів і норм, оскільки вони засновані на загальнолюдських вимогах гуманності, справедливості, рівності, свободи. Вони виражають, як правило, інтереси, прагнення й волю всіх громадян, закріплюють оптимальне співвідношення інтересів особистості та суспільства, ставлять рівні вимоги до людини не залежно від її національної приналежності, майнового стану чи віросповідання, висувають однакові критерії оцінки вчинків і поведінки людей.

Індустріальна цивілізація доводить, що мораль неможлива без права, оскільки немає моралі без свободи, а свободи – без правового забезпечення її гарантій. Відомо, що права людини, виражені у багатьох нормативних актах міжнародного й національного рівня, належать до зовнішніх форм життєдіяльності суспільства. Із точки зору співвідношення моральних та правових засад суспільства вони є необхідними, тому що інтереси особистості і суспільства перебувають у складних, суперечливих, а іноді й конфліктних відносинах. Якщо б люди могли досягти моральної злагоди, то питання про права людини

у формально визначеному вигляді зникло б само, але ж «царства Божого» на землі не досягти, тому правове регулювання є необхідним, має величезне значення, без нього не може існувати цивілізоване суспільство [9, с. 35].

Мораль як відносно автономне соціальне явище не лише завжди впливала на соціальний інститут права, але й відчувала на собі зворотний вплив. Усе правове має бути моральним, право не може суперечити панівній моральній системі. Але між нормами моралі і права можуть виникати конфлікти та суперечності, вирішення яких є важливою стороною процесу вдосконалення законодавства.

Є певні причини виникнення суперечностей між нормами права і нормами моралі. Узагальнюючи їх, А. Є. Якубов, зокрема, зазначає, що це, по-перше, недосконалість окремих правових норм або їх відставання від потреб суспільного життя; по-друге, випереджальний характер морального розвитку, висування моральністю більш високих вимог до людської поведінки порівняно з правом; по-третє, різниця в об'єктивних властивостях правових приписів і моральністю та інші [10, с. 15].

Процес удосконалення норм права відповідно до вимог моралі здійснюється роками, а то й протягом десятиріч. Прикладом впливу моральних поглядів на вдосконалення правової системи, зокрема кримінального законодавства, є розвиток інституту відповідальності за недонесення і покриття протягом майже 100 років [10, с. 16]. Таке взаємозбагачення моралі і права є джерелом їх подальшого розвитку. Чинне законодавство та юридична практика відбивають моральний рівень суспільства і служать вдосконаленню моралі.

Право і мораль активно взаємодіють між собою та впливають одне на одного, а тому в реальних соціальних відносинах досить не просто провести між ними чітку межу. Найкращою і бажаною є ситуація, коли мораль підтримує правові норми, додаючи їм нормативної сили з огляду на моральну оцінку і виправдання правової поведінки з позицій добра і зла, інших подібних цінностей. Є й такі сфери стосунків між людьми, де різницю між моральними та правовими приписами встановити можна тільки умовно, наприклад, у родинно-шлюбних стосунках.

За наявності суперечності між мораллю і правом, в одній ситуації моральна норма не має відповідної зовнішньої гарантії у вигляді заходів державного примусу, і її виконання залежатиме виключно від суб'єктивних чинників, в іншій – реалізація права не може розраховувати на якість інших засобів, крім сили державного примусу, що здатне істотно послабити потенціал і морального, і правового впливу.

Важливе місце у формуванні духовного світу особистості та всього світу, його свідомості, культури належить моралі – соціального регулятора, що цілеспрямовано впливає на людський розвиток і вдосконалення. Мораль – важливий елемент людської культури. Правове життя суспільства не може розвиватися без таких моральних категорій, як гуманізм, соціальна справедливість, совість, честь, добро, свобода і т. д. Органічне втілення цих моральних ідеалів і принципів у реальні правові відносини свідчить про підвищення моральної цінності права. Юристи вивчають, тлумачать, застосовують перш за все правові норми. Але для правильної оцінки поведінки суб'єктів правових відносин і правильного вирішення колізій постійно звертаються до етичних критеріїв, бо в основі права лежить мораль. Право – це засіб реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства, а тому без уроків моралі, етики право не можливе [1, с. 23].

Мораль – важливий соціальний інститут, одна із форм суспільної свідомості, це один зі способів освоєння людиною дійсності, духовно-практичне відношення, у процесі якого виникають певні людські якості, що втілені в моральні цінності. Тобто, мораль – це сукупність поглядів, принципів, переконань, уявлень, що склалися історично, та

сформульованих на їх основі норм поведінки людей, які регулюють стосунки людей між собою, із колективом, суспільством і державою [7, с. 148].

Висновки. Отже, узагальнюючи сказане, можна зробити наступні висновки. Мораль – це система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей. Моральна свідомість як важлива частина моралі є своєрідним сплавом почуттів, уявлень, переконань, норм, принципів, ідеалів, оцінних суджень, у яких виражається її духовна сторона. Спільним в моралі і праві є покликання й мета – забезпечення стійкого розвитку суспільства, впорядкування відносин між людьми на ґрунті загальнолюдських моральних цінностей, які виражені певними моральними категоріями, а саме: гуманізму, честі та гідності, сумління, справедливості, добросовісності, людяності, рівності, свободи тощо.

Список використаних джерел

1. *Архангельський Л. М.* Социально-этические проблемы теории личности / Л. М. Архангельский. – М. : Мысль, 1974. – 221 с.
2. *Букреев В. И.* Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению / В. И. Букреев, И. Н. Римская. – М. : Юрайт, 1998. – 336 с.
3. *Гусейнов А. А.* Великие моралисты / А. А. Гусейнов. – М.: Республика, 1995. – 351 с.
4. *Еллинек Г.* Социально-этическое значение права, неправды и наказания. – М. : Товарищество «Печатня С. П. Яковлева», 1910. – 148 с.
5. *Лозовой В. О.* Этика: навч. посібник / Лозовой В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. та інші / за ред. проф. В.О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 224 с.
6. *Малахов В. А.* Этика: курс лекций: навч. посібник / В. А. Малахов. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2002. – 384 с.
7. *Матузов Н. И.* Мораль и нравственность / Н. И. Матузов. – М.: Правоведение, 1992. – 248 с.
8. Право, держава, духовність: Шляхи розвитку та взаємодії: тези доп. міжнар. наук.-практ. конфер. ОНЮА «Право, держава, духовність: шляхи розвитку та взаємодії»; м. Одеса, 3 вересня 2006 р. / Відп. ред. Ю. М. Оборотов, Г. І. Чанишева. – Одеса: Фенікс, 2006. – 306 с.
9. *Шердаков В. Н.* Нравственность и права человека / В. Н. Шердаков // Этика прав человека: материалы Международной конференции. – Москва ; Тула. 1994. – С. 35.
10. *Якубов А. Е.* Взаимодействие уголовного права и этики / А. Е. Якубов // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1992. – № 5. – С. 15–18.

Космий М. М. *Мораль и право: вопросы разграничения и взаимодействия*

Осуществляется теоретико-правовой анализ соотношения морали и права и их влияние на уровень социального и духовного развития общества.

Ключевые слова: мораль, право, моральные ценности, общественное сознание.

Kosmiy M. M. *Moral and Law: Problem of Delimitation and Interaction*

The article considers theoretical and legal analysis of moral and legal correlation and their influence on the level of social and spiritual social development.

Key words: moral, law, moral values, social consciousness.

УДК 340.113(477_8)

Каленюк Оксана Миколаївна,
завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін, член-кор. УАН, доцент
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького
здобувач Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті автором виявлено та досліджено процес (умови, шляхи і способи) формування юридичної термінології, яка зафіксована в західноукраїнських джерелах середини XIX ст (словник «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs»; словники К. Левицького; юридичні вісники і часописи та ін.).

Ключові слова: українська юридична термінологія, словники юридичних термінів, історичні періоди.

Постановка проблеми. Зародження і розвиток української правничої термінології на землях, які належали до складу Австро-Угорської імперії, проходили за досить складних і суперечливих умов. Починаючи з середини XIX ст., коли всю Європу заповонила хвиля національно-визвольної боротьби і революцій, на західноукраїнських землях утворилися певні обставини, за яких стало можливим розширення сфер функціонування української мови, а також постала нагальна потреба у появі відповідних функціональних стилів, насамперед офіційно-ділового, газетно-публіцистичного, наукового тощо. З'явилися тенденція до швидкого збагачення літературної мови суспільно-політичною, офіційно-діловою і виробничо-професійною лексикою. З'явилися, таким чином, найбільш сприятливі умови і для розвитку української правничої (юридичної) термінології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомі вітчизняні та зарубіжні науковці приділяли значну увагу історіографії з даної проблематики. Про це, зокрема, свідчать публікації багатьох українських правників (Ю. Зайцев, С. Кравченко, І. Усенко, Л. Чулінда та ін.) та мовознавців (Н. Артикуца, Ю. Прадід, О. Сербенська, Н. Трач та ін.).

Постановка завдання. Важливим і досі невирішеним завданням залишається дослідження початкового етапу формування сучасної української правничої термінології, яке відбувалося не стільки в межах Наддніпрянщини, скільки на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австро-Угорщини. Саме тут, передусім завдяки зусиллям Наукового товариства ім. Т. Шевченка й української професури Львівського університету, активно видавалася юридична література українською мовою та створювалися перші термінологічні словники.

Австрійським урядом було видано саме в той час декілька законів, які регламентували вживання української мови, зокрема, в судових установах. Із 50-х років XIX ст. у судах Східної Галичини і Буковини вживання української мови було офіційно дозволено. Зазначалося, що коли рідною мовою позивача чи відповідача була українська мова, то суд був зобов'язаний цією ж мовою писати протоколи про зізнання сторін. Адвокати мали

право використовувати українську мову, якщо вона була рідною мовою тієї чи іншої сторони. У зв'язку з цим метою написання даної статті є дослідження процесу формування юридичної термінології, зафіксованої в західноукраїнських джерелах середини XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ті права, які одержала українська мова наприкінці XIX – на початку XX ст., суттєво сприяли її запровадженню в крайові державні установи і суди. Саме тоді виникла необхідність у спеціальному термінологічному словнику, який створив би основу для розвитку української правничої термінології. Це повинен був бути двомовний німецько-український словник, який би містив в собі терміни суспільно-політичного характеру.

Одночасно в Австрійській імперії розпочали роботу над укладанням двомовних словників, у яких німецьку юридичну лексику перекладали іншими слов'янськими мовами (чеською, польською, словацькою, сербською). Головою комісії з укладання таких словників було призначено словацького вченого Павла-Йозефа Шафарика [2, с. 25]. Комісія, яку створили у Відні 1849 р., спочатку планувала сформувати і унормувати термінологію, яка мала би бути спільною для всіх слов'янських мов. Проте згодом члени комісії від цього відмовилися і вирішили створити окремі термінологічні словники для кожної зі слов'янських мов. У 1851 році у Відні, було видано словник «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs», який увійшов у історію української лексикографії як перший юридичний термінологічний словник. Цей двомовний німецько-український словник містив у собі близько 17 тисяч термінів суспільно-політичного характеру. Німецькі реєстрові слова були вперше перекладені в словнику українською мовою [7, с. 5]. Роботу над українською частиною словника «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs» вели знаний науковець Яків Головацький, радник міністра Григорій Шашкевич, а також відомий журналіст і перекладач Юрій Вислобоцький. Під час перекладу широко використовувався термінологічний матеріал з «Руської Правди» та «Литовського статуту». Слід зазначити, що правнича мова часів Київської Русі була вже настільки розвиненою, що забезпечувала потреби і вимоги державно-політичного життя русичів і, крім того, сформувала базу для української правничої термінології середини XIX століття [6, с. 24].

Важливою ознакою першого німецько-українського словника юридично-політичної лексики було те, що він включав у себе не лише типові західноукраїнські слова, але й велику кількість термінів, що вживалися у східних областях України. Маємо на увазі, зокрема, наступну лексику: *безправність, власність, голосування, господарство, жалоба, користолюбіє, народ, опіка, позичка, право, рада, самовластіє, темниця* тощо. Усе це яскраво доводить, що духовна і мовна єдність української нації, розділеної на дві частини, була і за тих часів, як ніколи, міцною.

У словнику зафіксовані також численні діалектизми, церковнослов'янізми і російськомовні запозичення, наприклад: *визнаватель, власть, ворушня, обвиненець, поборца, попечинець, почитаніє закона, правительство, противоговор* і т. д. Російськомовні впливи зумовлювалися значним розповсюдженням «язичія» на західноукраїнських землях і поширенням «москвофільського» руху в Галичині. Більша частина подібних термінів мала локальне функціонування і згодом була витіснена термінами, які краще відповідають лексико-семантичній структурі української мови. Про це свідчать подальші українські правничі словники, зокрема «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» Костя Левицького (1893 р.) [2, с. 15].

Наприкінці XIX – на початку XX століття лише розпочався процес формування національно-культурного відродження Галичини, тому національне начало пробивало собі шлях стихійно, вбираючи в себе і загальноукраїнські, і діалектні слова, захищаючи право

українського народу на самоідентичність, а також на розвиток власної мови, термінології і правової системи. Навіть словник «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs» широко використовував терміни, активні і в сучасній українській суспільно-політичній лексиці: *безправність, бути на комісії, грошовий обіг, дати свідоцтво, дипломатична особа, закон, касація, порука, репліка, узаконення*, тощо [7, с. 10].

У словнику вживалися також численні запозичення з польської мови (полонізми): *бунтування (buntowanie), вартість (wartość), доноситель (donosiciel)* у значенні «донощик», *затягнути позичку (zaciągnąć pożyczkę)* у значенні «взяти позичку», *повзяти ухвалу (powziąć uchwałę)* у значенні «прийняти рішення», *приточити грамоти (przytoczyć)*, *розброєння (rozbroyenie), утримання (utrzymanie)* тощо. «Уживання польської мови в державних органах і суспільному житті, взаємодія польської і української мови в усному спілкуванні, видання в Галичині впродовж багатьох десятиліть польської преси – все це сприяло проникненню полонізмів в українську суспільно-політичну і юридичну термінологію середини XIX ст.» [3, с. 40].

Разом зі слов'янськими утвореннями частіше, ніж в інших словниках, паралельно подаються запозичені терміни (*агент, адвокат, акциза, арешт, тендель, дирекція, жандарм, журнал, капітал, комісія, контролю, облигація, пенсія, прокурор, субординація, цензура* і т.д.). Зробивши аналіз мовного матеріалу словника, можемо з упевненістю стверджувати, що серед іншомовних запозичень правничої термінології найяскравішим був вплив саме німецької мови як з погляду психолінгвістичного, так і з погляду соціолінгвістичного.

Глибина й інтенсивність міжмовних контактів була пов'язана, насамперед, з конкретними історичними передумовами. До них належало довголітнє перебування Галичини (з 1772 р. до 1918 р.) під владою Австрії, державною мовою якої була німецька мова. Саме німецька мова повністю заволоділа суспільно-політичною сферою Галичини середини XIX століття. До того ж, яскравість німецького «фону» в досліджуваній праці залежала від загальної тенденції: німецька мова в той період часу перетворилася на виробника міжнародної лексики для науково-технічної та суспільно-політичної сфер життя (зокрема в юридичній галузі), поступово поширюючи свій вплив на центральноєвропейський ареал [5, с. 16].

Українська правнича термінологія формувалася з урахуванням національних традицій і міжнародних досягнень у термінотворенні. Калькування німецьких термінів – переконливий цьому приклад. Шляхом афікації були утворені терміни від національних та інтернаціональних основ, еквівалентних за своєю семантичною структурою відповідним німецьким термінам: *виготовлення – Produktion, доходність – Rentabilität, концентрування – Konzentration, перенаселення – Übervölkerung*. Використовує такі терміни і «Juridisch-politische Terminologie...»

Ще однією характерною ознакою даного словника є намагання при підборі відповідників до німецьких термінів враховувати широкий контекст, а також можливі переклади для конкретних випадків. В українському варіанті даного словника дуже часто можна знайти по три і навіть чотири відповідники для одного німецького терміна: **Advokat** – *правотар, адвокат*; **Agent** – *єднатель, діловик, агент*; **Klage** – *скарга, жалоба, позов*; **Meuterei** – *бунт, мятеж*; **Partei** – *сторона, сторонництво*, **Rath** – *радний, дорадець, засідатель*; **Rechtmasig** – *правний, правий, законний* та ін.

Також в українському словнику зустрічаються описові переклади німецьких термінів: **Adaption** – *приятіє за дитя*; **Gewerbe** – *спосіб до життя*, **Ruzksahlung** – *сплачене назад напередатків*. Не завжди синонімія термінів, яка подається в словнику, відповідає вимогам інструкції: визначити значення терміна, використовуючи при цьому контекст. Так, «неможливо встановити, чи є відповідниками німецькому термінові українські *обрада*,

нарада. Не може, здається, викликати сумніву твердження про те, що в українському словнику *скарга, жалоба, позив* не в усіх випадках могли еквівалентно замінювати один одного» [1, с. 20].

Висновки. Словник «Juridisch – politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs» став першою спробою формування і унормування української правничої термінології в Галичині. Він мав велике значення для подальшого розвитку і кодифікації юридичної лексики в українській мові. Це була перша колективна праця, яка допомогла майбутнім мовознавцям і юристам використовувати як позитивний, так і негативний досвід тих, хто стояв біля витоків української юридичної термінології в Галичині.

Потрібно зазначити, що українська юридична термінологія середини XIX ст. була зафіксована не лише у словнику «Juridisch-politische Terminologie...», але й у збірнику «Вістник законів державних» та інших австрійських урядових виданнях. Ці видання містили в собі переклад українською мовою законів та розпоряджень австро-угорського уряду. Крайові вісники законів дуже часто змінювали свою назву: «Всеобщій Дневникъ земскихъ законовъ и правительства» (1849–1852) у Львові; в Чернівцях виходив «Общій законовъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ для воеводства (або корунного краю)», згодом «Дневникъ законовъ и розпорядженій для герцогства (або княжества)...», з 1896 знову як «Вісник» для Буковини; у 1860–1865 з'являлися спільно «Розпорядження краєвих урядів для королівства Галичина й Буковина», а від 1866 р. – той самий орган під назвою «Вістник законів і розпоряджень». Загальнодержавні закони публікувалися в органі «Общій законовъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для Цѣсарства Австріи» (редактор українського видання – Ю. Вислобоцький, Г. Шашкевич, згодом – І. Головацький); пізніше «Вісник законів державних для королівств і країв, заступлених в державній раді» (ред. О. Кулачковський). Ці вісники спочатку друкувалися етимологічним, а потім фонетичним правописом. Для Закарпаття в 1850–1859 рр. видавався в Будапешті «Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Угорщины» (ред. о. І. Раковський) [4, с. 3].

Відомим був також переклад українською мовою Кодексу австрійського цивільного права («Книга общихъ законовъ обывательскихъ для всіхъ німецькихъ краївъ наслѣдственныхъ Австрійської монархіи», Львів, 1868).

Характерною особливістю даних друкованих видань була надмірна неоднорідність і деяка неунормованість української правничої термінології. Так, майже до кінця XIX ст. у цих виданнях домінують церковнослов'янізми і численні запозичення з польської, німецької та російської мов.

Лише з 90-х років XIX ст. перевага надається орієнтації на українську народну мову. Цьому сприяли нова хвиля галицької української інтелігенції, діяльність Наукового товариства ім. Т. Шевченка, праці І. Франка та М. Грушевського. Українська правнича термінологія поступово стабілізувалася, конкретизувалася, набуваючи системнішого характеру, по-новому кодифікувалася у зв'язку з новими суспільно-політичними віяннями та прагненнями українського народу.

Список використаних джерел

1. *Левицький К.* Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних / К. Левицький. – Львів : Накл. НТШ, 1918. – 528 с.
2. *Панько Т. І.* Українське термінознавство / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів: Вид-во «Світ», 1994. – 216 с.
3. *Енциклопедія Українознавства: у 10 т. / гол. ред. Володимир Кубійович.* – Париж ; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. – Т.: 3. Словникова частина. – 1955. – 4015 с.

4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
5. Сербенська О. А. Розвиток української юридичної термінології після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції: дис. ... кандидата філологічних наук: 10.02.01 / Олександра Антонівна Сербенська. – Львів, 1965. – 465 с.
6. Українська мова: енциклопедія / редкол. В. М. Русанівський та ін. – К. : Укр.енцикл., 2000. – 752 с.
7. Juridisch-politische Terminologie fur die slavischen Sprachen Oesterreichs. Deutsch - ruthenische Separat – Ausgabe. – Vien, 1851. – 294 s.

Каленюк О. Н. Исторические предпосылки развития украинской юридической терминологии на западно-украинских землях

В статье автором выявлено и исследовано процесс (условия, пути и способы) формирования юридической терминологии, которая зафиксирована в западно-украинских источниках середины XIX в. (словарь «Juridisch-politische Terminologie fur die slavischen Sprachen Oesterreichs»; словари К. Левицького; юридические вестники и журналы и т.д.).

Ключевые слова: украинская юридическая терминология, словари юридических терминов, исторические периоды.

Kalenyuk O. M. Historical Pre-conditions of Ukrainian Legal Terminology's Development in West Ukrainian Lands

In the article author uthas finded out and has investigated historical peculiarities and tendencies (conditions and ways) of the Ukrainian legal terminology development of the middle of the XIX th century, which we can find in many works of the Ukrainian lawyers from Western Ukraine (the dictionary «Juridisch-politische Terminologie fur die Slavischen Sprachen Oesterreichs», K. Levitsky's dictionary and many various legal magazines etc.).

Key words: the Ukrainian legal terminology, dictionary of legal terms, historical periods.

УДК 340.12(477) "1892-1939"

Луцька Галина Василівна
старший викладач кафедри
теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького,
здобувач Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України

ЮРИДИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДАЧІВ ТА ВИПУСКНИКІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ – ЧЛЕНІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У 1892–1939 рр.

Автором статті встановлено основні напрями юридичних наукових досліджень, які здійснили викладачі та випускники Львівського університету у складі Наукового товариства імені Шевченка у 1892–1939 рр. При цьому систематизовано коло їх наукових інтересів та уточнено перелік наукових праць, що стосуються юридичної проблематики.

Ключові слова: Наукове товариство імені Шевченка, вчені-правники Львівського університету у складі Наукового товариства імені Шевченка, фундаментальні наукові дослідження, наукові дослідження в окремих галузях права, дослідження окремих проблем держави і права.

Постановка проблеми. Наукове товариство імені Шевченка (далі – НТШ), створене у м. Львові 1892 р. за ініціативою В. Антоновича та О. Кониського на базі Літературно-наукового товариства ім. Шевченка, ставило собі за мету розвиток нашої літератури та науки українською мовою та створення основи для майбутньої Української академії наук. Важлива роль відводилась також розвитку юридичної науки. Серед засновників НТШ та перших 32 членів товариства були відомі на той час українські юристи – С. Дністрянський, М. Зобків, К. Левицький, В. Охримович, П. Стебельський, О. Терлецький. Зокрема помітну роль у розвитку вітчизняної юридичної науки відіграли викладачі й випускники Львівського університету, що входили до складу НТШ.

У 1898 р. при історично-філософській секції було створено правничу комісію. До складу її першої президії увійшли Тит Ревакович (1846–1919), який був головою правничої комісії, суддею, членом-засновником НТШ, С. Дністрянський (заступник голови комісії), В. Охримович (секретар комісії) [2]. До складу комісії також входили професор кримінального права і процесу Львівського університету П. Стебельський – дійсний член НТШ, К. Левицький – львівський адвокат і в майбутньому визначний політичний діяч, стрийський адвокат і депутат Галицького крайового сейму Є. Олесницький та інші відомі діячі того часу [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у розвиток правничої науки на західноукраїнських землях у досліджуваний період зробили члени НТШ С. Дністрянський, К. Левицький, М. Лозинський, В. Охримович, О. Огоновський, Є. Олесницький, В. Старосольський, П. Стебельський.

Постановка завдання:

- визначити основні напрямки наукових досліджень викладачів та випускників Львівського університету у складі Наукового товариства імені Шевченка у 1892 – 1939 рр.;
- систематизувати коло їх наукових інтересів;
- уточнити перелік наукових праць, що стосуються юридичної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. **Станіслав Северинович Дністрянський** (1870–1935) – академік ВУАН, правознавець, політичний та громадський діяч. У 1888 р. з відзнакою закінчив гімназію і вступив на юридичний факультет Віденського університету. З 1901 до 1918 року – професор австрійського цивільного права Львівського університету.

Наукова діяльність С.С. Дністрянського характеризувалась комплексними дослідженнями, що охоплювали кілька галузей юридичної науки. До їх напрямів можна віднести:

1) *наукові дослідження у царині загальної теорії держави і права.* Зокрема проблеми співвідношення права та політики, походження та системи джерел права. Учений сформував власне бачення теорії суспільного договору. Свою концепцію держави і права академік виклав у працях: «Границі науки права» (рукопис, без дати), «Природні засади права» (1911), «Гене́за та основи права» (1923), «Погляди на теорії права та держави» (1925), «Соціальні форми права» (1927) та у незавершеній фундаментальній роботі «Загальна наука права і політики» (Т. 1, 1923). З іменем С. С. Дністрянського також пов'язується розвиток соціологічно-правового напрямку у вітчизняній юридичній науці. Ученим було створено оригінальну авторську концепцію праворозуміння, яку дослідник визначив, як «теорію суспільних зв'язків на основі генетично-історичної системи досліду». Основні її положення викладені у наукових працях «Гене́за та основи права» (1923), «Соціальні форми права» (1927), «Загальна наука права і політики» (Т. 1, 1923);

2) *наукові дослідження проблем історії держави і права України.* Здійснюючи дослідження у цій сфері, С.С. Дністрянський пов'язав виникнення української державності з так званою договірною теорією, що була складовою частиною теорії природного права, прихильником якої він був все життя. Такі погляди С. С. Дністрянського викладені у працях: «Погляд на теорії права та держави» (1925), «Нова держава» (1923);

3) *дослідження проблем звичаєвого права.* Зокрема цій проблемі були присвячені «Звичаєве право та соціальні зв'язки» (1902) та «O istocie prawa zwyczajowego» (1904);

4) *наукова розробка проблем конституційного права загалом та засад і окремих інститутів українського конституційного права зокрема.* Науково-теоретичні концепції С. С. Дністрянського у сфері конституційного права були втілені у двох проектах Конституції, що називались «Устрій Галицької Держави. Проект тимчасових основних законів для покликання в життя Галицької Держави» (Відень, жовтень 1918 року) та «Проект Конституції Західно-Української Народної Республіки» (Відень-Прага, кінець 1920);

5) *дослідження проблем цивільного та трудового права.* Наукові розвідки в межах цього наукового напрямку були викладені у працях «Австрійське право облігаційне» (1901), «Причинки до реформи приватного права в Австрії» (1912). У вказаних публікаціях автор обґрунтував необхідність виділення зобов'язального (облігаційного) права в окрему підгалузь австрійського цивільного права. С.С. Дністрянський також розробив систему критеріїв, за якими розмежував цивільне та трудове право, виділяючи останнє в окрему галузь;

6) *науково-теоретичне обґрунтування особливостей розвитку інститутів*

сімейного права. У цій сфері С. С. Дністрянський основну увагу приділив дослідженню інституту заручин, а також особливостям правового регулювання сімейних відносин з іноземними громадянами, закладаючи цим самим основи міжнародного приватного права з питань регулювання сімейних відносин з іноземцями. Ці наукові підходи С. С. Дністрянського викладені у працях «О заречьях в праве австрийском» (1899), «Заручини в австрійському праві» (1899), «Нові причинки до теорії заручин в новітнім праві» (1905);

7) *дослідження української правничої термінології*. С. С. Дністрянський також був одним з ініціаторів створення української правничої термінології, особисто переклав українською мовою із застосуванням національної термінології низку австрійських цивільних законів [1].

Активним членом НТШ, ініціатором наукових досліджень у галузі права був **Кость Антонович Левицький** (1859–1941) – визначний політичний діяч, засновник і голова Національної ради у Львові, співзасновник УНДП, науковець і активний член НТШ. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Доктор права з 1884 р. Редактор «Часописі правничої» (1889 – 1900). Основні напрями досліджень у галузі права та коло наукових інтересів ученого складали:

- 1) *розробка термінологічних засад (поняттєвого апарату) українського права*. Зокрема Кость Левицький перекладав австрійські закони, розробляв українську юридичну термінологію, склав німецько-український правничий словник. Про спрямованість його досліджень на розвиток української мови та її статус у цілому, а також правничої української термінології зокрема свідчить наукова праця «Про права русской мови» (1896);
- 2) *проблеми конституційного права та українського конституціоналізму*. 9 листопада Українська національна рада під головуванням К. Левицького схвалила опрацьований за його участю Тимчасовий Основний Закон ЗУНР. Багато уваги він присвятив науковій розробці та практичному удосконаленню виборчого права та законодавства як інституту конституційного права. Про це свідчить його участь у проекті реформи виборчої ординації до Галицького сейму, а в період існування ЗУНР – головування в комісії виборчого законодавства Української національної ради, через яку він намагався втілити власне науково обґрунтоване бачення виборчої системи;
- 3) *питання історії вчень про державу і право*. У цьому напрямку він підготував наукову працю «Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр.» (1926). Вона виконана на стику права, політології та історії.

Певну роль у розвитку правничої науки відіграв також **Михайло Михайлович Лозинський** (1880–1937) – науковець, член НТШ, український публіцист, театральний критик, політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Близько 1914 р. отримав ступінь доктора права у Віденському університеті. У 1921–1927 рр. – професор міжнародного права та історії української політичної думки Українського вільного університету (у Відні та Празі). Він поєднував наукову роботу як з політичною діяльністю (був заступником державного секретаря (міністра) закордонних справ Західної області УНР), так і з публіцистичною (працюючи в редакції газети «Рада») [4]. Пріоритетними напрямками його наукової роботи стали:

- 1) *історія держави і права України у тісному взаємозв'язку з історією України*. Про це зокрема свідчить його наукова праця «Гайдамаччина. Із історії народних рухів» (1906), у якій викладено основні напрями суспільно-політичної боротьби цього періоду та її вплив на державотворчі процеси;

- 2) *історія вчень про державу і право та історія політичної думки*. Про це свідчить праця «Галичина в 1918–1920 рр.», у якій розкрито особливості формування державно-політичних ідей у Галичині під час визвольних змагань ЗУНР.

Володимир Юліанович Охримович (1870–1931) – громадсько-політичний діяч, учений, журналіст, правник. У 1888 році вступив на філософський, а згодом перейшов на юридичний факультет Львівського університету. З 1899 дійсний член НТШ і голова його Статистичної комісії, член-кореспондент Петербурзької АН. У 1920–1925 рр. – професор права та декан Правничого факультету Українського таємного університету у Львові¹. До кола наукових інтересів В. Охримовича можна віднести:

- 1) *дослідження українського звичаєвого права* у працях «Значення малоруських весільних обрядів в історії еволюції сім'ї» (1891), «Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних» (1895);
- 2) *визначення правового статусу українських земель*. Зокрема 1916 року в Росії було опубліковано дві статистичні розвідки В. Охримовича, у яких він на фактичному матеріалі довів, що Східна Галичина і Буковина є історичними українськими територіями.

Олександр Михайлович Огоновський (1848–1891) – правник, науковець, член НТШ, громадський діяч. З 1882 – професор Львівського університету. Перший професор права, який викладав українською мовою в університеті. У 1886 призначений деканом юридичного факультету.

До кола його наукових інтересів та наукових досліджень входили дослідження проблем української правничої термінології та теоретичних проблем у галузі цивільного права. У 1880 р. виходить друком його «Австрійське обще право приватне». Учений видав низку наукових статей і монографій з проблем цивільного права, зокрема, фундаментальну монографію «Система австрійського права приватного. Науки загальні і право річеве» (1897), яка є актуальною для юристів і в наш час [5].

Євген Григорович Олесницький (1860–1917) – відомий український громадсько-політичний діяч, правник, економіст, публіцист, перекладач, дійсний член НТШ з 1909 р. Після закінчення юридичного факультету Львівського університету працював адвокатом [6].

До основних напрямків його наукових досліджень, які тісно переплітались з юридичною практикою, належали *удосконалення української правничої термінології та дослідження окремих проблем цивільного, трудового та фінансового права тощо*. Із зазначеної проблематики він видав такі праці: «Крайове дорожнє законодавство в Галичині», «Крайовий консумпційний податок як средство зменшення недобору в краєвм фонді» (обидві – 1887); «Примусова асикурація» (1888), «Право пропінатії в Галичині», «Нові робітничі закони в Австрії» (обидві – 1888); «Конкуренція шкільна на підставі обов'язуючих законів...» (1889).

Володимир Йоахимович Старосольський (1878–1942) – український громадсько-політичний діяч, соціал-демократ, голова Української соціал-демократичної партії у 1937–1939 рр., в. о. міністра закордонних справ УНР у 1919–1920 рр., соціолог, правник, адвокат, професор, дійсний член НТШ (з 1923 р.). Закінчив юридичний факультет

¹ Український нелегальний вищий навчальний заклад у Львові, заснований у липні 1921 року. Існував до 1925 року. Університет був створений за ініціативи Наукового товариства ім. Шевченка, Товариства українських наукових викладів ім. П. Могили та Ставропігійського інституту у Львові як реакція на дії польської влади із закриття українських кафедр у Львівському університеті і заборону навчання в ньому для студентів української національності. У 1924–1925 роках на трьох відділах університету нараховувалося 58 кафедр. На філософському факультеті було 22 кафедри, юридичному – 26, медичному – 10. На філософському та юридичному факультетах навчання тривало 4 роки.

Львівського університету. У 1903 р. отримав ступінь доктора права у Львівському університеті.

До основних напрямів наукової діяльності В. Старосольського належали:

- 1) *дослідження концептуальних проблем методології юридичної науки, а також проблеми соціології права та співвідношення державно-правових явищ з іншими соціальними явищами.* Зазначеній проблематиці присвячені праці: «Причинки до теорії соціології» (1902), «Національний і соціальний момент в українській історії» (1915), «Про право більшості» (1916), «До питання про форми держави» (1925), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «Bohdan Kistiakowskyj und das russische soziologische Denken» (1929). Учений створив концепцію нації як «уявленої спільноти», тобто політичної нації, яку обґрунтував у працях «Теорія нації» (1922), «Держава і політичне право» (1923-1925);
- 2) *розробка концепції правової держави та концепції розподілу влад у працях «Держава і право (Причинки до проблеми правовості держави)» (1934), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925) та «Політичне право» (1950);*
- 3) *дослідження окремих проблем господарського та торговельного права.* Зокрема ці питання висвітлювались у праці «Реформа похатньої торгівлі в австрійському законодавстві» (1900).

Петро Стебельський (1857–1923) – вчений-правник, доктор права з 1909 р., дійсний член НТШ (з 1899). У 1878 р. закінчив юридичний факультет Львівського університету. У 1879 р. отримав ступінь доктора права у Краківському університеті. З 1885 р. працював у Львівському вищому навчальному закладі, у якому у 1892 отримав звання професора кримінального права і процесу з українською мовою викладання [7].

До кола його наукових інтересів входили:

- 1) *дослідження проблем української правничої термінології.* Зокрема П. Стебельський очолював комісію, яка працювала над урядовим перекладом карних законів українською мовою;
- 2) *дослідження проблем кримінального права та кримінального процесу.* У цій царині він підготував наукові праці «Австрійський процес карний» (1900, 1901), «Студії над карним процесом» (1891), «Зі статистики злочинності в Галичині» (1893), «Неповнолітні злочинці в світлі нових напрямів у карному праві» (1895), «Австрійське карне судочинство» (1913), «Австрійське карне право» (1897, 1903, 1912, 1914);
- 3) *сприяння іншим вченим-правникам у наукових дослідженнях та в оприлюдненні їх результатів,* зокрема допомагав О. Огоновському у виданні наукової праці «Система австрійського приватного права» (1897).

Висновки. Таким чином, до напрямів юридичних наукових досліджень, які здійснили викладачі і випускники Львівського університету – члени НТШ, можна віднести розвідки з проблем загальної теорії держави і права; розробку та розвиток юридичної термінології; вивчення звичаєвого права та окремих його інститутів; розробку методології юридичної науки та методів досліджень окремих проблем у межах галузевих юридичних наук (конституційного, кримінального, цивільного, трудового, господарського, сімейного, процесуального права тощо), а також розвиток соціологічно-правового напрямку у юриспруденції. Проведені дослідження справили помітний вплив на розвиток вітчизняної юридичної науки, що сприяло перетворенню НТШ з самобутньої української наукової суспільної організації на академічну наукову установу – прообраз Національної академії наук України. Окрім того, поєднання наукової діяльності згаданих вчених-правників НТШ з політичною, публіцистичною та правозахисною роботою

сприяло практичній реалізації результатів наукових досліджень у проектах конституційних та законодавчих актів з метою вирішення проблем визначення правового статусу України та української нації у тогочасних політико-правових реаліях, а також у вирішенні проблем перспективного розвитку нашої держави у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Дністрянський С. С. / Антологія української юридичної думки : в 10 т. / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. :Юридична книга, 2002– . – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – 2002. – 568 с.
2. Зайцева З. І. Наукові комісії НТШ: статус та напрями діяльності до початку Першої світової війни (1896–1914 рр.) / З. І. Зайцева // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Ред.: О.П. Рєсєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 270–279.
3. Кахнич В. Розвиток правової науки та освіти на юридичному факультеті Львівського університету за часів Австрії та Австро-Угорщини / В. Кахнич // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. – 2010. – Вип. 50. – С. 66–71.
4. Лозинський Михайло: біографічна довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Лозинський_Михайло.
5. Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 5, спр. 1395.
6. Олесницький Є.: біографічна довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Олесницький_Євген.
7. Стебельський П.: біографічна довідка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://history.franko.lviv.ua/III_5.htm.

Луцкая Г. В. Юридические исследования преподавателей и выпускников Львовского университета – членов Научного общества имени Шевченко в 1892–1939 гг.

Автором статьи установлены основные направления юридических научных исследований, которые осуществили преподаватели и выпускники Львовского университета в составе Научного общества имени Шевченко в 1892–1939 гг. При этом систематизирован круг их научных интересов и уточнен список трудов, касающихся юридической проблематики.

Ключевые слова: Научное общество имени Шевченко, ученые-правоведы Львовского университета в составе Научного общества имени Шевченко, фундаментальные научные исследования, научные исследования в отдельных отраслях права, исследования отдельных проблем государства и права.

Lutska G. V. Law Researches Teachers and Graduates of the University of Lviv Who are the Members of Shevchenko Scientific Society in 1892–1939

The author of the article established the main areas of legal researches, which were made by the teachers and graduates of the Lviv University consisting of the Shevchenko Scientific Society in 1892 – 1939. This systematized their range of research and specified a list of scientific publications related to law issues.

Key words: Scientific Society named after Shevchenko, scientist-lawyers of the University of Lviv in composition of Scientific Society named after Shevchenko, fundamental scientific researches, scientific researches in the separate spheres of law, research of separate problems of the state and law.

УДК 342.22+321.7

Зварич Роман Васильович,
*старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті проведено політико-правовий аналіз демократії в контексті національного державотворення. Досліджено основні проблеми сучасного стану демократичних процесів в Україні. Визначено демократичний принцип як фундаментальний в процесі розвитку та функціонування національної держави.

Ключові слова: демократія, національна держава, народ, нація, націоналізм, державотворення, Європейська інтеграція.

Постановка проблеми. Проблеми розбудови України як національної держави зумовлюються потребами наукового аналізу окремих категорій та явищ. У даній ситуації одним з важливих компонентів виступає демократичний принцип, який є основою створення та цивілізованого функціонування держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти демократії та її значення для державного будівництва досліджували в своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні наковці як М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук, А. Колодій, В. Коростей, Т. Масарик, Г. Мурашин, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко та інші. Головні ідеї цих авторів послужили науково-теоретичною основою даної праці.

Як свідчить аналіз наукової літератури, особливо правової, зараз мало уваги приділяється теоретичним аспектам національно-демократичного державотворення.

Постановка завдання. Тому мета нашої роботи полягає в узагальненні основних наукових підходів щодо поняття демократії та визначення її ролі в процесі становлення, розвитку й функціонування сучасної національної держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історично розвиток демократичних процесів державотворення в Європі, як зазначає Томаш Масарик у праці «Право і демократія», пов'язується зі становленням у XVIII столітті національного принципу. Саме епохи Реформації та Відродження дали поштовх до утвердження національної свідомості. Це стало причиною суттєвих змін у культурній та політичних сферах того історичного періоду. Як наслідок, національні мови народів почали отримувати визнання поряд з латиною та грецькою у релігійних обрядах, філософії, науці, художній літературі. Демократичні зміни в політиці призвели до закріплення національних мов у парламентах та адміністраціях. В результаті чого латинаська та французька мови почали втрачати власний пріоритет [4, с. 305–307].

Отже, процес зародження демократії в контексті історії нерозривно пов'язаний зі становленням національного принципу, утворенням та розвитком національних держав у Європі.

Сучасна юридична енциклопедія визначає демократію як особливу форму організації суспільства та його державно-політичного устрою, де народ – єдине джерело влади, політика держави спрямована на послідовне здійснення принципу рівності і свободи людей, а також їх реальної участі в управлінні державними та суспільними справами. У такій інтерпретації, як справедливо зазначає Г. Мурашин, демократія виступає «об'єктивною умовою формування і функціонування громадянського суспільства і правової держави, вона сприяє процесам національного визволення, забезпечення суверенітету нації, утворенню і розвитку національної державності» [5, с. 61–62].

Конституція України 1996 року в статті 1 визначила Україну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну, правову державу. Демократичні основи української держави закладені в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина», а також у конституційних формах державного правління, державного устрою та політичного режиму [2].

Однак, поки що не всі конституційні положення відповідають реальному стану в суспільстві та державі.

На думку науковців, які займаються дослідженням перехідних демократичних процесів, для створення надійної інституційної основи незалежної Української національної держави потрібно ряд вихідних передумов демократії. По-перше, це наявність стійкої та легітимної політичної одиниці, в межах кордонів якої можуть виникати та розвиватися демократичні інститути. Мається на увазі держава та суб'єкти суспільних відносин. По-друге, це формування національної єдності й загальнонаціональної ідентичності, завдяки яким державне утворення набуває ознак цілісності для достатнього демократичного функціонування, а громадяни – почуття відповідальності за свою державу. Щодо національних проблем, то в Україні на даний час існує багато протиріч. Серед них, відсутність у законодавстві чіткого визначення та, як наслідок, розуміння поняття «українська нація». Сучасні науковці розрізняють етнічну, політичну й повномасштабну нації. На їх думку, поняття «українська нація» має два нетотожних значення: 1) як повномасштабна українська нація, що остаточно конституювалася у 1991 році в результаті набуття українським етносом власної незалежної та суверенної держави; 2) як українська політична нація, що виникла тоді ж на підставі волевиявлення усього населення УРСР щодо створення нової національної держави – України [6, с. 116, 597].

Одночасно слід розуміти, що Україна як незалежна національна держава виникла в результаті демократичного самовизначення українського народу, на власній етнічній території. Тому український етнос як титульна нація є серцевиною всіх етнічних спільнот на території України та основним державотворчим суб'єктом. Однак, це не означає що права інших національних меншин мають бути якоюсь мірою принижені. Дане явище є неприпустимим та неминуче призводить до міжнаціональних конфліктів. У цьому плані Українська держава здійснює досить виважену, на наш погляд, національну політику. На законодавчому рівні закріплені однакові права, а деякою мірою навіть більші, як наприклад, щодо мов для української нації і громадян інших національностей, що в цілому становлять народ України. Дана концепція у науковій літературі визначається як принцип національної демократії.

До необхідних факторів становлення, функціонування і розвитку правової національної демократії В. Коростей відносить: досконалий рівень законодавства, прогресивну виборчу систему, професійний парламент, багатопартійність і конструктивну опозицію, компетентний апарат управління, соціально-економічну забезпеченість населення та правопорядок у будь-якій сфері діяльності. Завданням влади має бути

створення належних умов їх забезпечення та реалізації. У процесі будівництва національної правової демократії необхідно враховувати історичні й економічні особливості країни, менталітет народу і політичну специфіку. Зокрема, національну ідею, як консолідуючий чинник народу, а також ідеологію націоналізму, як конструктивну політико-правову доктрину [3, с. 125].

На даний час українське суспільство поки що не виробило ідейного підґрунтя національного державотворення.

Можливо, це зумовлено тим, що за радянських часів в суспільно-політичній літературі націоналізм трактувався як виключна пропаганда зверхності однієї нації над іншими, як ідеологія, що призводить міжнаціональної ворожнечі. Проте демократична ідеологія націоналізму, як стверджує А. Колодій, «обґрунтовує цілі і цінності конкретної нації, коли та виходить на шлях державотворення, наголошує на пріоритетності національних завдань». У таких перехідних умовах перед державами, в тому числі і Україною, стоять три складних завдання: 1) утвердити свій державний суверенітет, перетворити незалежність з формально проголошеної у справжню, підперту економічною спроможністю держави і розвиненістю громадських та державних інститутів, не допустити руйнування національної державності; 2) здійснити перехід від тоталітарного до демократичного ладу, поступово замінити політичну еліту, створити демократичну правову національну державу, у якій і громадяни, і влада дотримуються законів, де гарантуються права і свободи особи; 3) провести кардинальну економічну реформу на засадах ринку і приватної власності. Тільки з демократичним розвитком української державності, ствердженням ролі української нації як громадянської політичної спільноти, український націоналізм неодмінно буде гармоніювати з такими світовими ідеологіями, як лібералізм, соціал-демократизм, консерватизм. При таких обставинах він поступово буде втрачати гостроту проблеми і виявлятиметься у здійсненні власної національної ідеї та захисті національних інтересів на міжнародній арені [1, с. 64–65, 70].

Ще однією важливою актуальною проблемою у сфері демократичних процесів в Україні є теоретичні та практичні аспекти відносно європейської інтеграції.

У цьому плані важливе значення має внутрішня політична консолідація та зміцнення демократії. Так, О. Скрипнюк, досліджуючи актуальні проблеми демократичних трансформацій в Україні в контексті світового досвіду, робить висновки про те, що позитивні умови відносин між Україною та Європейським союзом повинні бути спрямовані на: а) гарантування політичної стабільності як в Україні, так і в Європі; б) забезпечення мирного розвитку та плідного співробітництва всіх європейських націй; в) зміцнення демократичних засад в українському суспільстві. З огляду на це, автор пропонує розглядати політичну консолідацію в Україні в контексті європейської інтеграції з двох основних позицій.

По-перше, як зовнішньополітичну консолідацію, спрямовану насамперед на зміцнення європейської безпеки. Тут вона передбачає всебічне входження України в європейський політичний, правовий, економічний, інформаційний, культурний простір, а також ідентифікацію політики ЄС щодо України, відокремлення її від політики ЄС щодо Росії та підтримку державами Європи і світовим співтовариством стратегії інтеграції України до ЄС. У цьому контексті важливим є співробітництво з Європейською комісією, Європарламентом та іншими загальноєвропейськими інституціями, поглиблення відносин з окремими державами-членами ЄС.

По-друге, як внутрішньополітичну консолідацію, яка ґрунтується на виборі, зробленому українським суспільством на користь інтеграції до ЄС. Вона має охоплювати насамперед зміцнення демократії та верховенства права в державі. При цьому європейська

інтеграція повинна сприяти становленню громадянського суспільства в Україні й подальшому формуванню української політичної нації як повноправного члена сім'ї європейських націй. Водночас, важливим елементом внутрішньої консолідації є формування у суспільстві прихильності до ідеї набуття у майбутньому членства в ЄС як реальної можливості забезпечити гідне майбутнє для України та її громадян [7, с. 327–328].

Висновки. В результаті проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

- демократія є політико-правовою категорією, яка лежить в основі створення та сприяє розвитку національних процесів державотворення;
- особливою формою сучасної організації влади у демократичному суспільстві виступає національна держава;
- демократичний характер національної держави виражається у реальному забезпеченні та рівноправному захисті індивідуальних та колективних прав усіх народів і національностей, що проживають на території країни;
- майбутнє національних держав у сучасному глобалізованому світі залежить від того, як вони будуть дотримуватися демократичних принципів щодо організації та здійснення влади, особливо у сфері національних відносин;
- щодо України, то необхідно відзначити, що прийняття у 1996 році Конституції заклало демократичні основи національної державності. Однак ще потрібно багато зусиль, із боку суспільства, так і держави, для реального виконання положень, закладених в Основному Законі. Реальне виконання конституційних засад буде тим критерієм, завдяки якому наша держава з гідністю зможе отримати статус дійсно Європейської демократичної національної держави.

Список використаних джерел

1. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття / А. Ф. Колодій. – Львів : Астролябія, 2008. – 368 с.
2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
3. Коростей В. Правові проблеми національної демократії / В. Коростей // Право України. – 2003. – № 1. – С. 123 – 126.
4. Масарик Т. Г. Право і демократія: Вибрані праці / Т. Г. Масарик; передмова, упоряд. М. М. Нагорняка. – К.: Логос, 2007. – 336 с.
5. Мурашин Г. О. Демократія / Г. О. Мурашин // Юридична енциклопедія: у 6 т. / [Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 61 – 62.
6. Основи демократії: [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів] / [М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.]; за заг. ред. А. Колодій. – К.: Вид-во «Ай Бі», 2002. – 684 с.
7. Скрипнюк О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) / О. В. Скрипнюк. – К.: Логос. – 2006. – 368 с.

Зварич Р. В. Демократия как важный фактор национального государства

В статье проведен политико-правовой анализ демократии в контексте национального создания государства. Исследованы основные проблемы современного состояния демократических процессов в Украине. Определено демократический принцип

как фундаментальный в процессе развития и функционирования национального государства.

Ключевые слова: демократия, национальное государство, народ, нация, национализм, создание государства, Европейская интеграция.

Zvarych R. V. Democracy as an Important Factor of National State.

The article gives political and legal analysis of democracy in the context of national state formation. The main problems of modern democracy process in Ukraine are investigated. The democratic concept as fundamental in the process of development and national state functioning is determined.

Key words: democracy, national state, people, nation, nationalism, state formation, European integration.

УДК 342.9(477)

Луцький Мирослав Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доктор філософії

ПІДСТАВИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

У статті розглядається судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань в адміністративному процесі, особливості її правового регулювання, призначення і проведення.

Ключові слова: адміністративний процес, спеціальні знання, судова експертиза.

Постановка проблеми. Закономірність розвитку будь-якої галузі наукових знань, у тому числі і адміністративно-процесуального права, передбачає контакт не лише із суміжними дисциплінами – такими, як кримінальне, адміністративне право, криміналістика, але й з іншими галузями знань. Система наук характеризується взаємозв'язком і різноманітними формами збагачення різних галузей наукового знання. Об'єктивна потреба більш широкої співпраці практики правосуддя із галузями суспільних, природничих і технічних наук знаходить своє конкретне відображення в колі спеціальних знань, що застосовуються в адміністративному судочинстві при вирішенні завдань правосуддя можуть і повинні відіграти досягнення психологічної науки.

Аналіз можливостей застосування спеціальних психологічних знань у процесі цивільного судочинства зумовив необхідність дослідження інституту судово-психологічної експертизи, його ролі, значення і впливу на здійснення судочинства в справах, що виникають з адміністративних правовідносин.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У наукових працях В. Андросюка, В. Бедь [1], Л. Казміренка, Я. Кондратьєва, М. Костицького [9], В. Перепелюка [5], М. Цимбал [7], В. Ціркаль [8] та інших аналізувалося питання призначення та проведення експертизи як різновиду засобів доказування. У зв'язку з прийняттям Кодексу адміністративного судочинства у липні 2005 року, поза увагою залишилися правові основи судової експертизи в адміністративному процесі.

Постановка завдання. Мета статті – визначити правові основи призначення та проведення судової експертизи в адміністративному процесі України за Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України), Законом України «Про судову експертизу», Інструкцією «Про призначення та проведення судових експертиз» та іншими нормативними актами України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кодекс адміністративного судочинства в главах 5 і 6 визначає підстави та порядок проведення експертизи, а також оформлення висновку як одного з видів засобів доказування у цивільному процесі. Норми КАС України є нормами родового характеру і можуть використовуватися при призначенні

будь-якого виду експертного дослідження у тому випадку, якщо експерт застосовує знання, що не є загальновідомими, акумульованими в життєвому досвіді людини, а належать до предмету відповідної науки, мистецтва, техніки, ремесла (тобто спеціальні знання). Враховуючи такі критерії, можна визначити спеціальні підстави для призначення судово-психологічної експертизи в адміністративному процесі зокрема наявність у суду (судді) обґрунтованих сумнівів щодо здатності особи (конкретного учасника процесу) правильно відображати зовнішню і внутрішню сторони подій, обставин, що мають значення для правильного розгляду і вирішення цієї справи.

Стаття 66 КАС України визначає правовий статус експерта. Експертом є особа, яка має необхідні знання та якій в порядку, встановленому цим Кодексом, доручається дати висновок з питань, що виникають під час розгляду справи і стосуються спеціальних знань цієї особи, шляхом дослідження матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини у справі. Як експерт може залучатися особа, яка відповідає вимогам, встановленим Законом України «Про судову експертизу».

Експерт зобов'язаний провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок щодо поставлених йому питань, а у разі необхідності – прибути за викликом суду, дати висновок або роз'яснити його в судовому засіданні. Під час проведення дослідження він повинен забезпечити збереження об'єкта експертизи. Якщо дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта експертизи або зміною його властивостей, експерт має одержати на це відповідний дозвіл суду, який оформлюється ухвалою.

Експерт не має права за власною ініціативою збирати матеріали для проведення експертизи; спілкуватися з особами, які беруть участь у справі, а також з іншими учасниками адміністративного процесу, за винятком дій, пов'язаних з проведенням експертизи; розголошувати інформацію, що стала йому відомою у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду, про результати експертизи. Експерт невідкладно повинен повідомити суд про неможливість проведення ним експертизи через відсутність у нього необхідних знань або без залучення інших експертів. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє суду клопотання щодо його уточнення або повідомляє суд про неможливість проведення ним експертизи за поставленими питаннями.

Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі. У разі постановлення ухвали суду про припинення проведення експертизи він зобов'язаний негайно подати матеріали справи та інші документи, що використовувалися для проведення експертизи.

Експерт має право: 1) знайомитися з матеріалами справи, що стосуються предмета дослідження; 2) заявляти клопотання про подання йому додаткових матеріалів і зразків; 3) викладати у висновку судової експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; 5) задавати питання особам, які беруть участь у справі, та свідкам; 6) користуватися іншими правами, встановленими Законом України «Про судову експертизу» [6]. Експерт має право на оплату виконаної роботи та на компенсацію витрат, пов'язаних з проведенням експертизи і викликом до суду. Він може відмовитися від давання висновку, якщо подані йому матеріали недостатні для виконання покладених на нього обов'язків. Заява про відмову повинна бути вмотивованою. За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків у суді експерт несе кримінальну відповідальність.

Стаття 81 КАС України визначає правові підстави призначення судової експертизи в адміністративному процесі. Для з'ясування обставин, що мають значення для справи і потребують спеціальних знань у галузі науки, мистецтва, техніки, ремесла тощо, суд може призначити експертизу. Особи, які беруть участь у справі, мають право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта. Кількість і зміст питань, за якими має бути проведена експертиза, визначаються судом. Він повинен вмотивувати відхилення тих чи інших питань.

Особи, які беруть участь у справі, мають право просити суд призначити експертизу і доручити її проведення відповідній експертній установі або конкретному експерту. Якщо сторони домовилися про залучення експертами певних осіб, суд повинен призначити їх відповідно до цієї домовленості. Якщо проведення експертизи доручено експертній установі, її керівник має право доручити проведення експертизи одному або кільком експертам, якщо судом не визначено конкретних експертів, а у разі потреби – замінити виконавців експертизи, заявити клопотання щодо організації проведення досліджень поза межами експертної установи. В ухвалі про призначення експертизи суд попереджає експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків [4].

Інститут судової експертизи врегульований також Законом України 1994 р. «Про судову експертизу», де йдеться про поняття та принципи експертизи, статус експерта, що проводить дослідження, фінансове та організаційне забезпечення діяльності державних спеціалізованих установ та відомчих служб, можливості міжнародної співпраці в галузі судової експертизи. З боку вчених слушно висловлювалися зауваження щодо змісту зазначеного Закону. Так, незважаючи на неодноразові спроби в науковій літературі сформулювати дефініцію поняття «спеціальні знання», законодавець залишає цей термін невизначеним. Невдало сформульовано вказівку закону про неприпустимість втручання в проведення судової експертизи під загрозою передбаченої законом відповідальності. Адже, по-перше, відповідальність за втручання в проведення судово-експертного дослідження в законі не передбачено; по-друге, наведена норма визначає найобґрунтованіші і найкоректніші поради керівника судово-експертної установи (чи відомчої служби) експерту як втручання в діяльність останнього. Зрештою, саме визначення поняття «судова експертиза» є неповним, оскільки обмежується лише вказівкою на дослідження спеціаліста, опускаючи такі важливі етапи судової експертизи, як аналіз отриманих результатів та складення висновку експерта, що служить засобом доказування у справі [6].

Найбільш детальним підзаконним нормативним актом, що регулює питання призначення та проведення судової експертизи, є Інструкція «Про призначення та проведення судових експертиз», затверджена наказом Міністерства юстиції України в 1998 р. Серед видів судових експертиз, що проводяться експертними установами, в інструкції згадується і про психологічну експертизу (п. 2.8.). У науково-методологічних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз, що є додатком до згаданої Інструкції, визначено завдання кожної з судових експертиз та вміщено орієнтовний перелік запитань, які ставить суд перед експертом; виділено підвиди судово-психологічного дослідження, перераховуються можливі комплексні експертизи, що проводяться за участю психолога. В Інструкції також викладено загальні положення щодо порядку підготовки матеріалів для проведення експертизи та процедури організації судового дослідження і оформлення її результатів. Це розширене тлумачення норм Кримінально-процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу

України, КАС, що має також родовий характер, тобто стосується порядку підготовки і проведення всіх видів експертиз, у тому числі і психологічної [2, с. 125].

На жаль, у нормах Інструкції є також і суттєві недоліки. Так, наприклад, у переліку прав експерта, що надані йому як учаснику процесу в ході проведення судової експертизи, чомусь не згадується про право експерта на відмову від проведення дослідження за умови, що його кваліфікація чи недостатній рівень знань, а також рівень наукового розвитку унеможливають давання відповідей на поставлені судом запитання. Якщо буквально тлумачити норми згаданої Інструкції, то можна зробити висновок, що така відмова на сьогодні не допускається. Експерт під загрозою кримінального покарання зобов'язаний провести судову експертизу, і лише в результаті такого дослідження складається висновок (повідомлення) про неможливість його проведення. Зрозуміло, що це затягує процес розгляду справи в суді, не кажучи вже про зайві судові витрати, які несуть сторони, зацікавлені в проведенні експертизи [5, с. 209].

Не згадується в Інструкції і про методи дослідження. Зрозуміло, що перерахувати усі методи та методики, якими може користуватися спеціаліст, неможливо та й непотрібно. З розвитком науково-технічного прогресу їх кількість невинно зростає. Законодавцю все ж варто було б визначити загальні засади застосування методів кожного з видів експертного дослідження. Наприклад, до загальних методів психологічного дослідження можна віднести: психологічну діагностику, прогнозування, проектування [3].

Існує ще ряд підзаконних нормативних актів, які регулюють окремі питання призначення та проведення експертизи. Це, зокрема, положення, що стосуються кваліфікації експертів: Положення «Про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів»; Положення «Про кваліфікаційні класи судових експертів з числа працівників науково-дослідних інститутів судових експертиз Міністерства юстиції України». Ці підзаконні нормативні акти є вкрай необхідними, оскільки заняття підприємництвом охопило всі сфери людської діяльності. Не залишилася поза увагою і судово-психологічна експертиза. І оскільки інтерес до такого виду доказування зростає, держава повинна регулювати рівень освіти та кваліфікації особи, яка проводить психологічне дослідження і своїм висновком суттєво впливає на мотивацію прийняття рішення судом [7, с. 73].

Експерти, які мають намір займатися проведенням судових експертиз як видом підприємницької діяльності, зобов'язані отримати дозвіл (ліцензію) на проведення такого виду діяльності. Це положення врегульоване Інструкцією «Про порядок видачі суб'єктам підприємницької діяльності спеціальних дозволів (ліцензій) на право здійснення медичної практики, проведення судово-медичної і судово-психіатричної експертизи, умови і правила здійснення цієї діяльності та контролю за їх дотриманням», а також «Пам'яткою з перевірки додержання суб'єктами підприємницької діяльності умов та правил здійснення медичної практики, проведення судово-медичної і судово-психіатричної експертизи, роздрібною реалізації медикаментів».

Послуги, що надаються експертними установами, є платними. Їх визначено у «Переліку державних платних послуг, які надаються науково-дослідними інститутами судових експертиз Міністерства юстиції». Порядок їх оплати передбачено Положенням «Про порядок внесення юридичними та фізичними особами плати за проведення експертно-криміналістичними підрозділами органів внутрішніх справ України досліджень та інших робіт (послуг) із застосуванням науково-технічних засобів і криміналістичних методів та використання цих коштів» [8, с. 63–64].

Висновки. Таким чином, розглянуті питання призначення та проведення експертизи в адміністративному процесі та недоліки, які виникають при цьому, а також

запропоновані рекомендації сприятимуть більш якісному проведенню експертиз та повинні бути враховані при удосконаленні законодавства України про судову експертизу.

Список використаних джерел

1. Бедь В. В. Юридична психологія / В. В. Бедь. – К. : Каравел, 2003. – 376 с.
2. Энциклопедия юридической психологии. – М. : Закон и право, 2003. – 607 с.
3. Інструкція про призначення і проведення судових експертиз. Затверджена наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 8 жовтня 1998 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0705-98>.
4. Кодекс адміністративного судочинства України. – Х.: ПП «ГВІНІ», 2005. – 128 с.
5. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина / В. Г. Перепелюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.
6. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.
7. Цимбал М. Судова експертиза у світлі нових видів досліджень: актуальні питання / М. Цимбал // Право України. – 2004. – № 5. – С. 72–75.
8. Ціркаль В. Проведення експертизи у суді: організаційні питання / В. Ціркаль // Право України. – 2004. – № 1. – С. 62–67.
9. Юридична психологія / [Андросюк В. Г., Казміренко Л. І., Кондратьєв Я. Ю., Костицький М. В., Тарарухін С. А.]. – К.: Ін Юре, 2000. – 351 с.

Луцкий М. И. Основания проведения судебной экспертизы в административном судопроизводстве Украины

В статье рассматривается судебная экспертиза как процессуальная форма использования специальных знаний в административном процессе, особенности ее правового регулирования, назначения и проведения.

Ключевые слова: административный процесс, специальные знания, судебная экспертиза.

Lutskyi M. I. Grounds for Judicial Examination in an Administrative Proceeding of Ukraine

The article deals with forensic expert examination as a procedural form of applying special knowledge in administrative proceedings: issues of its law regulation, assignment and conduct.

Key words: administrative process, special knowledges, judicial expertise.

УДК 343.1

Нестор Наталія Володимирівна,
*аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

УГОДА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МЕДІАЦІЇ: СУТЬ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ

У статті проведено дослідження окремого етапу процедури медіації – укладення угоди за результатами медіації та її безпосереднє виконання. Актуалізуються основні питання, що виникають у процесі підготовки до укладення угоди, а також правова природа та породжувані нею наслідки.

Ключові слова: медіації, потерпілий, правопорушник, примирення, угода.

Постановка проблеми. У сучасних умовах розвитку держави на перший план виходить визнання і дотримання прав та інтересів людини як найвищої соціальної цінності. У цьому напрямку важливого значення набуває відповідна реакція держави на вчинений злочин, зокрема, його безпосереднє попередження та недопущення в майбутньому нових проявів злочинної поведінки. Однією з ініціатив в даній сфері є впровадження процедури медіації у систему правосуддя. Вона базується на ідеях примирення сторін кримінального конфлікту, припинення самого конфлікту, врахування потреб та побажань потерпілого, усвідомлення правопорушником моральної та правової відповідальності за вчинений злочин, а також реінтеграції правопорушника в суспільство.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне та практичне дослідження інституту медіації, загалом, та аналіз її основних етапів, зокрема, знайшло своє відображення в роботах таких зарубіжних науковців: Р. Буш, Х. Зер, Д. Маєрс, Р. Максудов, М. Умбрайт та інші.

Стаття присвячена дослідженню питання протидії організованій злочинності в контексті запровадження механізму медіації (примирення сторін) у правову систему України. Розгляд питання здійснюється із використанням низки рекомендацій міжнародного характеру, які позитивно характеризують застосування медіації в кримінальних справах як ефективного способу запобігання рецидиву.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу укладання та виконання угоди за результатами медіації, можливих проблемних питань та характерних особливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні медіація є інноваційним проектом і перебуває на початковому етапі свого впровадження. Як свідчить практика західних країн, медіація дедалі більше набуває визнання як один з ефективних методів примирення потерпілого та правопорушника в кримінальному судочинстві.

Процедуру медіації можна поділити на такі етапи:

1. Передача справи на медіацію.

2. Призначення медіатора у справі.
3. Підготовчий етап.
4. Безпосередня процедура медіації.
5. Звітність за результатами медіації.

Найбільш важливим завданням медіації є надання потерпілому та правопорушнику можливості деталізувати свої потреби та побажання й розробити прийнятний для обох сторін план усунення шкоди, спричиненої злочином.

На даному етапі відбувається розробка й оцінка варіантів, які є найбільш прийнятними для сторін. Роль медіатора (посередника) полягає в тому, що він допомагає сторонам знайти позитивні риси в запропонованому варіанті чи прийти до нового варіанту, що задовольняє обидві сторони.

Дуже часто сторони відкидають корисні варіанти вирішення ситуації лише тому, що заздалегідь починають уявно їх оцінювати, роблячи висновки, що в результаті даний варіант виявиться неприйнятним. Щоб уникнути цього медіатор має перенести етап оцінювання варіантів на більш пізню стадію медіації, що дозволить сторонам вільно формулювати можливі варіанти.

Напрацьовані між сторонами варіанти повинні бути оцінені медіатором із точки зору їх відповідності за такими критеріям [5, с. 131]:

- специфічності – відноситься до конкретного випадку;
- вимірюваності – можна виміряти;
- досяжності – є досяжним;
- реалістичності – напрацьовані варіанти повинні мати реальний характер;
- визначеності у часі – треба конкретно окреслювати терміни виконання домовленостей.

Якщо на даній стадії сторони досягли згоди щодо вирішення конфлікту, яка відповідає вищевказаним ознакам, то на медіатора і на сторін покладається завдання оформлення даного консенсусу в письмовому вигляді.

Процес укладення угоди про примирення полягає в письмовому оформленні тих домовленостей між сторонами, що були досягнуті на попередніх стадіях.

Його варто розпочати з підсумування усього висловленого на попередніх етапах і узгодження рішення, на яке сторони принципово погодилися.

При підготовці проекту угоди важливо використовувати слова та звороти, зрозумілі сторонам, такі, що найбільш чітко відображають їх уявлення про мету даної угоди.

Відповідно до § 31 Рекомендації № R (99) 19 «Про медіацію в кримінальних справах» [3, с. 52] досягнута угода сторін в добровільному порядку має включати для них розумні та співвідносні обов'язки. Вимоги щодо розумності та співвідносності обов'язків сторін передбачають наявність зв'язку між тяжкістю злочину та видом покарання: угода між сторонами має цілком залежати від тяжкості, а компенсація, наприклад, не повинна бути надмірною.

Перш за все, досягнуті домовленості, які будуть закріплені в угоді мають бути реалістичними (у який саме спосіб, яким чином та в які терміни відбуватиметься відшкодування заподіяної шкоди).

Медіатор повинен переконатися, щоб ці питання були обговорені під час укладання угоди і щоб обидві сторони отримали однаково розуміння поставлених перед ними питань [1, с. 98].

Така перевірка «на реалістичність» досягнутих домовленостей сприяє виконанню таких завдань:

- зменшує та, можливо, узагалі знімає психологічну напруженість, пов'язану з

недовірою сторін;

- полегшує сторонам виконання досягнутих домовленостей в майбутньому;
- зменшує ризик порушення домовленостей.

Виділяють такі правила укладання угоди:

1. Положення угоди мають бути лаконічними й одночасно конкретними та зрозумілими.
2. Угода повинна містити строки виконання зобов'язань.
3. Визначається порядок проведення моніторингу виконання угоди.
4. Визначається порядок поведінки у випадку, якщо угода не виконуватиметься належним чином.

Після того як текст угоди повністю перевірений (і при необхідності виправлений), він підписується сторонам.

Угода підписується у трьох екземплярах: по одному для кожної із сторін та один для інстанції, яка передала справу на медіацію.

По завершенню переговорів медіатор готує та подає до органу, який направив справу на медіацію проміжний звіт про результати проведення медіації. Додатком до даного звіту є угода між сторонами. При цьому, медіатор не повинен розкривати змісту безпосереднього процесу медіації, оскільки він, без виключень, має конфіденційний характер [4, с. 5].

Після укладення угоди може проводитися моніторинг її виконання, який здійснюється як медіатором, так і органом або особою, що ініціювали процедуру медіації. Його можна здійснювати шляхом телефонного контакту зі сторонами, особистих зустрічей чи проведення спільної підсумкової зустрічі.

Проведення будь-якого контакту зі сторонами після здійснення процедури медіації має на меті:

- простеження процесу виконання угоди;
- обговорення поточних питань, пов'язаних з взаємодією між сторонами та процесом виконання домовленостей;
- уточнення терміну виконання досягнутих домовленостей;
- фіксація повного чи часткового виконання угоди.

У той же час процедура медіації може завершитися безрезультатно, тобто сторони не досягли консенсусу щодо обговорюваних питань, або укладена угода свідомо не виконується. У такому випадку медіатор надсилає звіт особі або органу, у провадженні якого перебуває справа. В результаті провадження у справі продовжується у встановленому законом порядку.

Необхідно також пам'ятати, що сам факт проведення процедури медіації або будь-які обговорення під час зустрічей мають конфіденційний характер та не можуть використовуватися в майбутньому, за винятком випадків, коли наявна згода сторін (§ 2 Рекомендації № R (99) 19) [3, с. 51].

Кримінальна справа закривається лише в тому випадку, коли ухвалені домовленості виконані в повному обсязі. У цей час медіатор готує заключний звіт про виконання угоди, передає його органу, який направив дану справу на медіацію.

При дослідженні реалій вітчизняного законодавства необхідно звернути увагу на наявність достатньої кількості передумов врахування результатів за наслідками укладеної угоди про примирення.

Перш за все необхідно відзначити положення ст. 46 Кримінального кодексу України (далі – КК України), яка передбачає звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої

тяжкості за умови, що вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

Процесуальний порядок застосування ст. 46 КК України у кримінально-процесуальному законодавстві передбачений положеннями ст. 8 КПК України, яка закріплює порядок звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим.

Крім того, у ст. 27 КПК України передбачений порядок закриття кримінальних справ приватного обвинувачення у зв'язку з примиренням сторін [2, с. 23].

Можливість врахування примирення впливає також з інших норм законодавства. А тому за результатами домовленостей укладена між сторонами угода може бути:

- як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням потерпілого та особи, що вчинила суспільно небезпечне діяння, а також щодо неповнолітніх;
- як пом'якшувальна обставина при призначенні покарання;
- як обставина, що береться до уваги при звільненні від відбування покарання з випробуванням;
- як обставина, що враховується при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання;
- як обставина, що враховується при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким;
- щодо неповнолітніх – як обставина, що враховується при звільненні від покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру.

Висновки. Медіація в кримінальних справах є дуже перспективною справою. Країни, що вже зробили перші кроки в цьому напрямку, очевидно, будуть розвивати її і надалі. У деяких країнах ідея медіації ще тільки представлена. Інші ж країни розглядають можливість легалізації процедури медіації.

Світовим співтовариством за останні роки напрацьований значний досвід застосування медіації в кримінальних справах як позасудового засобу врегулювання конфліктів, запобігання рецидиву, спрощення розгляду окремих категорій кримінальних справ, звучать заклики про її подальше впровадження.

Україна не залишилась осторонь від сучасних світових тенденцій. Здійснена низка кроків на рівні державних органів та громадських організацій з метою з'ясування суті і значення медіації та її впровадження у вітчизняну правову систему.

У чинному українському законодавстві існує достатньо передумов для врахування примирення між сторонами, а відтак і впровадження інституту медіації.

Список використаних джерел

1. Гірник А. М. Соціальна робота і програми відновного правосуддя: теорія та практика: навчальний посібник / А. М. Гірник, А. О. Горова, В. В. Землянська та інші. – К. : Видавець Захаренко В.О., 2009. – 216 с.
2. Коваль Р. Розвиток Центрів відновного правосуддя в громадах: посібник / Р. Коваль, Н. Прокопенко. – К. : [б. в.], 2008. – 87 с.
3. Рекомендація № R (99) 19 (від 15. 09. 1999 р.) Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про медіацію в кримінальних справах» // Відновне правосуддя в Україні: Щоквартальний бюлетень. – 2005. – № 1–2. – С. 50–53.
4. Свиридов Б. Реформування кримінальної юстиції з позиції подальшої гуманізації кримінальних покарань / Б. Свиридов // Правовий тиждень. – 2008. – 22 квітня. –

№ 17–18. – С. 5.

5. Хесль Г. Посредничество в разрешении конфликтов: теория и технология / Г. Хесль. – СПб. : Изд-во «Речь», 2004. – 144 с.

Нестор Н. В. Соглашение по результатам медиации: суть и правовые последствия

В статье проведено исследование отдельного этапа процедуры медиации – заключение соглашения по результатам медиации и ее непосредственное исполнение. Актуализируются основные вопросы, возникающие в процессе подготовки к заключению соглашения, а также правовая природа и порождаемые ею последствия.

Ключевые слова: медиации, потерпевший, правонарушитель, примирение, соглашение.

Nestor N. V. Agreement on the Results of Mediation: the Essence and Legal Consequences

The article studied a separate phase of mediation - an agreement based on the results of mediation and its immediate execution. Actualized the main issues in preparation for the conclusion of the agreement, as well as the legal nature and consequences it entails.

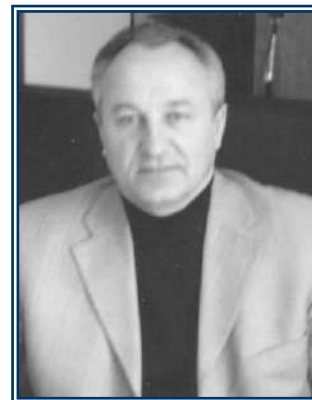
Key words: agreement, victim, offender, reconciliation.

УДК 343.1

Черепій Петро Миколайович,
*академік УАН, доктор права,
заслужений юрист України
старший викладач
кафедри кримінального права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ЗАВДАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА У ДЕРЖАВІ

У статті досліджено завдання кримінального судочинства України з врахуванням сучасних проблем кримінальної юстиції.

Ключові слова: правосуддя, судова влада, кримінальна юстиція.

Постановка проблеми. Соціальні процеси, які відбуваються у світі, характеризуються з одного боку розширенням зв'язків між країнами та поглибленням їх інтеграції, яка в кінці ХХ століття набула всезагального характеру, а з іншого – розпадом деяких регіональних об'єднань та окремих держав і посиленням у зв'язку з цим національних відмінностей між країнами в результаті їх суверенізації. Ці глобальні історичні процеси не могли не торкнутися права – найважливішого соціального інституту, покликаного регулювати суспільні відносини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ця проблематика розглядалась у працях О. Ю. Костюченка [2], Л. М. Лобойка [3], В. Л. Льовкіна [4], В. Т. Маляренка [5], П. М. Рабиновича [7].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження завдань кримінального судочинства на сучасному етапі розвитку правової системи України. Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: 1) дослідити найважливіші проблеми кримінальної юстиції; 2) обґрунтувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні інтеграційні процеси обумовлюють зближення національних правових систем та їх інститутів. Базою такого зближення є загальнолюдські правові цінності – ідеї прав людини, соціальної справедливості, верховенства права, правової держави та інші, які набувають все більшого поширення у сучасному світі.

У той же час у правових явищах не тільки зберігаються, а й поглиблюються неповторні, унікальні риси, притаманні національним правовим системам, які обумовлені, головним чином, історичними національними особливостями народів.

У цих умовах серйозні наукові дослідження національного права, як і права інших держав, можливі лише при з'ясуванні його місця у загальній системі правового прогресу на основі аналізу загального, особливого і одиничного у національному праві. Тільки такі порівняльні дослідження дають матеріал для надійних висновків щодо закономірностей розвитку національних правових систем, їх інститутів і норм, окреслюють перспективні шляхи їх подальшого розвитку. Важливе місце в цьому ряду займають питання правового

регулювання відправлення правосуддя як однієї з найважливіших складових механізму забезпечення засад демократії у суспільстві [1].

Аналіз концепцій правосуддя і судової практики завжди був у центрі уваги юридичної науки. Правосуддя оцінюють у сучасному суспільстві як одне із важливих завоювань цивілізації, що глибоко увійшло у побут і мораль народів. Питання напрямків розвитку судової влади, системи правосуддя, функцій для його здійснення має для людства надзвичайно важливе значення.

Правосуддя в демократичному суспільстві розцінюється як життєво необхідна соціально-політична підсистема, за допомогою якої реалізуються основні права і обов'язки громадян, підтримується їх віра в утвердження та реально досягається соціальна справедливість.

Функція судового вирішення суперечок – одна із найдавніших і життєво необхідних форм реалізації прерогатив влади. Але вона, перш ніж перейти в руки держави, мала різні відтінки і здійснювалася то в релігійній, то в магічній, то в арбітражній формі.

Вікові традиції в філософії і кримінальному законодавстві старих часів були пронизані духом авторитаризму і забобонами різних верств населення, що ґрунтувалися на визнанні відомого існування соціальної нерівності: і держава, і її органи були насичені привілеями, процвітали корупція і підкуп серед привілейованих державних чиновників, не виключаючи і суддів. У ті часи не можна було і думати про справедливе і однаково рівне для всіх правосуддя, бо сама цивілізованість знаходилася на грані занепаду, що охоплював як сферу права, так і моральності [8].

Сьогодні правосуддя є і функцією, і привілеєм держави. Але у його сфері взаємодіють і державно-правовий, і суспільний початок. У політично організованому суспільстві будь-яка державна установа зобов'язана забезпечувати загальний інтерес всіх громадян. Саме існування правової держави неможливе без сильної і незалежної судової влади: її престиж і авторитет у суспільстві є тим критерієм, за яким можна з впевненістю судити про рівень розвитку самої державності.

Довгий час у свідомості людей судова влада і правосуддя асоціювалися з примусом. Класичне визначення судів як зброї правлячих класів, що тривалий час подавалося в юридичній літературі (особливо радянській), зводило всі види правовідносин в галузі юстиції, особливо кримінальної, до відносин панування і підкорення, до нерівноправної тяганини сильного зі слабким, до корупції, підкупу і обману. Ця характеристика в цілому була справедливою і зберігає своє значення для тих випадків, коли правосуддя не відповідає своєму покликанню, помиляється, зловживає владою і перетворюється у свою протилежність, тобто в судове беззаконня [6].

Слід відмітити, що сучасна держава, по-перше, характеризується високим ступенем самодостатності у стосунку до соціальної та економічної сфери, а по-друге, такою складністю, навіть протилежністю внутрішніх зв'язків, що погляд на неї як на міцну організацію і тим більше як на слухняну зброю завжди буде одностороннім.

Зараз, як ніколи, гостро відчувається потреба в демократизації двох взаємоперехресних структур – громадянського суспільства як глобальної системи і державної влади, що її представляє. Але цілі державної влади є виразниками цілей громадянського суспільства лише тією мірою, у якій суспільству вдається здійснювати ефективний контроль за реалізацією політико-правових процесів.

Як економічна система суспільства повинна відповідати волі народу, який по суті є її споживачем, такою ж мірою політична система повинна відповідати волі людини як громадянина і виражатись у народовладді. Ця ідея міцно вкорінилася в свідомості народів, і в теперішній час немає іншої альтернативи для надійного забезпечення і потреб

окремого індивіда, і загальнонародних інтересів, крім створення перевірених на історичному досвіді стабільних правових гарантій для її реалізації. З часів революцій в Англії, а потім у Франції і США правосуддя міцно завоювало своє місце як одна з найважливіших форм народовладдя, в основу якої були покладені дві ґрунтовні цілі – охорона суспільства від злочинності і захист громадян від утисків зі сторони виконавчої влади.

В основу правосуддя первісно були покладені і соціальні, і політичні цілі. Однак ще довго і вперто проходили дебати щодо питання про форми, у яких повинно звершуватись правосуддя, та гарантії, що повинні забезпечувати незалежність судової влади від виконавчої і законодавчої. При цьому набуло широкого розповсюдження уявлення про суто каральне призначення кримінальної юстиції, ніби її основною метою є боротьба із злочинністю і припинення зловживань з боку представників законодавчої та виконавчої влади. Однак цей погляд представляється спрощеним і неповним. Суттю системи кримінальної юстиції є не боротьба із злочинністю, а захист суспільства від злочинів шляхом реалізації кримінального закону. Ця першочергова її мета. Вона органічно витікає із цілей всієї системи правосуддя, покликаною забезпечувати відновлення порушеного права і справедливості, але не будь-якою ціною і не в довільній формі, а на основі закону і з дотриманням всіх приписаних ним процедурних формальностей.

Саме тому забезпечення основних прав громадян має пріоритет перед іншими цілями правосуддя. Поруч з цим воно виконує регулятивні і виховні функції, значення яких теж важко переоцінити.

Правосуддя як одна із владних прерогатив держави набуває сьогодні і значення публічної служби, оскільки розв'язання конфліктів і суперечок стало життєво необхідним для налагодження ефективної соціальної взаємодії людей. Процесуальна регламентація колективної взаємодії необхідна всюди, адже більшість протиправних дій викликані різними формами її порушень [7].

У сучасних умовах правосуддя в Україні при здійсненні належних йому трьох основних функцій – регулятивної, виховної і контрольної – поки що недостатньо ефективно виконує накреслення законодавця і виправдовує надії громадян. У цьому відношенні неефективність всієї системи: кримінальної юстиції характеризується, з одного боку, невідповідністю правових норм суспільним відносинам і, з другого, неспроможністю забезпечити цілі правової політики на рівні регуляції реальної поведінки громадян. І в цьому, і в іншому випадку проблема торкається правових структур як і в загальному вигляді, так і в їх окремих ланках.

Сьогоднішні проблеми законності в правосудді – явище багатоаспектне: вони не тільки проявляються в концептуальному плані, але стосуються однаковою мірою політичних, соціальних, організаційних і морально естетичних аспектів його здійснення. Про це пишуть, хоча і з різних позицій, юристи-професіонали, політологи, соціологи, журналісти, психологи. Вони підкреслюють, з одного боку, певне падіння юридичного світосприйняття, політичної і правової свідомості в Україні, а з другого – чисто утилітарний підхід до використання правових процедур, що знецінює правосуддя як найбільш розвинуту і стабільну форму вирішення конфліктів і суперечок.

Проблеми правосуддя мають місце не тільки в Україні. Тією чи іншою мірою вони притаманні багатьом країнам з різними правовими системами. Це проявляється в різних формах судових зловживань, що набувають часто політичного забарвлення чи пов'язані із підкупом, корупцією. Серйозним іспитом для стійкої та стабільної системи кримінального судочинства стали локальні війни з Іраком, міжетнічні сутички в Югославії, трагедія 11 вересня 2001 р. у США та інші події з цього ряду, що мали глобальне значення.

Проблеми кримінального правосуддя визначаються перш за все ресурсним перенапруженням всіх ланок кримінальної юстиції: органів слідства, суду і прокуратури. Значно збільшилась кількість справ, що надходять до судового розгляду. Це викликано, з одного боку, зростанням числа правопорушень, а з іншого – недостатньою оперативністю правосуддя. Проте річ не тільки в явищі перевантаження: багато дефектів викликані низькою якістю судової і слідчої роботи, корупцією і підкупом, які відбуваються на всіх стадіях кримінального процесу. Спроби втручання і натиску, що здійснюються на суддів з боку представників законодавчої та виконавчої влади, впливових економічних організацій і близького оточення, безперечно підривають довіру населення до правосуддя.

Аналіз показує, що значення таких форм розгляду конфліктів і суперечок, як арбітражні процедури та процедури примирення, має стійку зростаючу тенденцію. Вона спостерігається і в кримінально-правовій сфері, де також посилюється значення неформального врегулювання багатьох справ. Громадяни з охотою йдуть на всякого роду угоди, щоб уникнути громіздких, повільних і складних судових процедур, котрі вимагають багато часу і засобів та врешті-решт втомлюють громадян, чинять тиск на їх психічний стан. До того ж люди далеко не завжди переконані в об'єктивності та безпристрасності судового розгляду і тому віддають перевагу саме позасудовим процедурам [5].

Та обставина, що в останній час правова наука в Європі широко використовує соціологічні дослідження і спирається на них у своїх висновках, свідчить про серйозність намірів вчених вирішити наболілі соціальні проблеми і, зокрема, підказати законодавцю шляхи вдосконалення правосуддя і правозахисних механізмів. Уряди теж не проти продемонструвати свою стурбованість з приводу забезпечення соціального прогресу і захисту особистих прав і свобод. Іншої альтернативи для завоювання популярності на сьогодні не існує.

Дослідники, що займаються проблемами правосуддя і його соціального механізму, виділяють два основні напрямки: консервативний і радикально-критичний.

Представники першого напрямку відкрито виступають як апологети системи цінностей, у тому числі і правових інститутів. Їх головна мета полягає в тому, щоб скомпрометувати правові системи, що існують у суспільстві, де панують ідеологічні догми, волюнтаризм, тоталітаризм.

Представники другого закликають до перегляду існуючих систем правосуддя, їх реформування в напрямку посилення демократичних, правових засад їх діяльності.

Покращення міжнародних відносин сприяє налагоджуванню більш лояльних наукових контактів між вченими, що представляють діаметрально протилежні концепції правового розвитку. Місце бездоказової і огульної критики зайняв конструктивний діалог, заснований на визнанні взаємної зацікавленості всіх народів у розвитку суспільного прогресу, включаючи такі устояні атрибути цивілізованого суспільства, як право і правосуддя [8].

Висновки. Роль і завдання кримінального судочинства можна краще зрозуміти, провівши аналіз цілей кримінальної юстиції та юристів у державі. До цього часу вектор завдань кримінальних юристів був орієнтованим на основний засіб (інструмент) їх роботи – кримінальний закон або, якщо подивитися більше конкретно, кримінально-правові норми та механізм їх застосування. Ця діяльність практично виливається в покарання або в не покарання – виправдання особи, яка потрапила у сферу кримінального правосуддя.

Список використаних джерел

1. Колтунова О. Переваги і недоліки системи перегляду судових рішень в Україні / О. Колтунова // Юридичний Вісник України. – 2005. – № 49. – 25 с.
2. Костюченко О. Ю. Апеляційне оскарження судових рішень у кримінальному процесі України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес і криміналістика; судова експертиза» / О. Ю. Костюченко. – К., 2005. – 25 с.
3. Лобойко Л. М. Стадії кримінального процесу: навч. посіб. / Л. М. Лобойко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 176 с.
4. Льовкін В. Л. Підсудний та його показання в суді першої інстанції / В. Л. Льовкін // Бюлетень міністерства юстиції України. – 2005. – № 10 (43) – С. 112–118.
5. Маляренко В. Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 544 с.
6. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский. – М. : Теис, 1956. – 460 с.
7. Рабінович П. М. Верховенство права в інтерпретації Європейського суду з прав людини / П. М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1997. – № 3–4. – С. 12–18.
8. Случевский В. Учебник русского уголовного процесса: в 2 ч. / В. Случаевский. – СПб. : Питер, 1973. – 214 с.

Черепий П. М. Задания уголовного судопроизводства Украины

В статье исследовано задания уголовного судопроизводства Украины с учетом современных проблем уголовной юстиции.

Ключевые слова: правосудие, судебная власть, уголовная юстиция

Cherepiy P. M. Tasks of Criminal Legal Proceedings of Ukraine.

The article investigates some problems of criminal court procedure in Ukraine taking into account modern problems of criminal legislation.

Key words: legal procedure, judicial power, criminal legislation.

УДК 343.102:159.947.2

Луцький Андрій Іванович,
кандидат юридичних наук,
доктор філософії

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджуються спеціальні психологічні знання та їх застосування у кримінальному судочинстві. Автор обґрунтовує необхідність використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі як своєрідного загальнонаукового методу експертних оцінок у практиці кримінального судочинства.

Ключові слова: спеціальні психологічні знання, кримінальний процес, судово-психологічна експертиза, психологічна консультація, спеціаліст-психолог.

Постановка проблеми. Об'єктивні психологічні знання, розроблені та отримані психологічною наукою, лише тоді стають інструментом виконання завдань правосуддя, коли вони застосовуються в практичних цілях розслідування та судового розгляду кримінальних справ, для пізнання окремих кримінально-правових та процесуальних явищ і фактів. Використання спеціальних психологічних знань реалізується шляхом залучення в процес психолога, який впроваджує не тільки психологічні, але і загальнонаукові та філософські знання.

У літературі вказується на можливість пізнання в кримінальному процесі обставин, що мають психологічну природу, під якими розуміються значущі для правильного вирішення кримінальної справи непатологічні явища психіки обвинуваченого (підозрюваного), потерпілого та свідка. Імовірно, виділення в кримінальному процесі обставин, що мають психологічну природу, є допустимим, проте вони можуть пізнаватися не тільки психологом, але і юристом. Також спеціальне психологічне пізнання дозволяє встановлювати та досліджувати не тільки психологічні, але і суміжні з ними правові, соціологічні, патопсихологічні та інші явища і факти. Цей процес об'єктивний і неминучий. Він викликаний неможливістю повного поділу явищ, фактів об'єктивної дійсності у відповідності з предметами окремих наук, на базі яких здійснюється пізнання в кримінальному процесі, з іншого боку, тут також проявляється процес інтеграції-диференціації наукового і практичного знання. Інша справа, що за результатами використаних спеціальних психологічних знань підсумковий документ, висновки, поради, рекомендації, що містяться в ньому, не можуть виходити за рамки наукової психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема використання спеціальних психологічних знань досліджувалася у працях А. А. Ейсмана [4], А. Г. Спиркіна [9], М. С. Строговича [10], М. А. Чельцова [13] та інших науковців. Проте окремого наукового дослідження потребує проблема їх застосування у кримінальному судочинстві.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати зміст психологічної науки як бази застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі. Для досягнення цієї мети ставляться такі завдання: 1) з'ясувати обставини спеціального психологічного пізнання в кримінальному процесі; 2) проаналізувати спеціальне психологічне пізнання у зіставленні із загальнотеоретичною (філософською) концепцією пізнання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи зміст психологічної науки як бази застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі, ми прийшли до висновку, що психологічні знання – це система відомостей про закономірності виникнення і розвитку психіки, про психічні явища, процеси, стан, про спілкування, поведінку, діяльність людини. Психологічні знання, що використовуються в кримінальному процесі, є відносно завершеною (хоча і динамічною) системою. З їх допомогою пізнаються окремі факти і явища, що цікавлять дізнання, слідство, прокурора, суд, захист. Тобто можна сказати, що в межах окремої кримінальної справи встановлюються нові знання про особистість, сам злочин, підозрюваних та інших учасників процесу, що підлягають психологічному дослідженню. У той же час використання спеціальних психологічних знань у конкретній кримінальній справі не примножує знання на рівні науки психології (за винятком особливих випадків). Наведені обставини є об'єктивним протиріччям у процесі психологічного пізнання.

Психологічним пізнанням в кримінальному процесі слід вважати процес цілеспрямованого відображення об'єктивних проявів психіки особистості чи психічного складу поведінки, діяльності, що здійснюється за допомогою пізнавальної роботи освіченої особи.

Для більш повного з'ясування обставин спеціального психологічного пізнання в кримінальному процесі необхідно проаналізувати його у зіставленні із загальнотеоретичною (філософською) концепцією пізнання, викладеною в літературі з філософії, соціології і наукознавстві; з іншого боку, у зв'язку з тим, що цей вид пізнання реалізується в рамках кримінального процесу, необхідно його зіставити і з теоретичними концепціями, проведеними в науці кримінального процесу, криміналістиці і судовій психології.

Вихідним у дослідженні складу пізнання взагалі і складу пізнання в кримінальному процесі зокрема є аналіз сутності пізнання як відображення. Відображення є всезагальною особливістю матерії, під яким у найзагальнішому вигляді розуміється результат діалектичної взаємодії матеріальних об'єктів. У відповідності із формами руху матерії виділяють три основні типи відображення:

- 1) характерний для неживої природи, який складається з передачі енергії;
- 2) характерний для живої природи в подразненні, передачі генетичної інформації, умовно-рефлекторної діяльності у вищих тварин;
- 3) який є вищим типом відображення об'єктивного світу в людській свідомості.

Основними видами соціального відображення є матеріальні явища і процеси у людській свідомості у вигляді понять, вершиною яких є наукове пізнання та відображення світу в образах, пов'язане з творчою діяльністю в літературі та мистецтві.

Відображення лежить в основі всього процесу пізнання людиною об'єктивного світу. Трансформація відображення в таку якісну особливість, як пізнання, досягається завдяки свідомості. А. Г. Спиркін у визначенні пізнання вказує, що це цілеспрямоване відображення дійсності у свідомості людини. Під свідомістю розуміють властиву лише людині вищу форму відображення об'єктивного світу, що реалізується в сукупності психічних процесів [9, с. 101].

Свідомість, як і людина в цілому, має подвійну природу – соціальну і біологічну. Тому свідомість, з одного боку, є функцією головного мозку як матеріального субстрату, а з іншого – вона є ідеальною (як відображення об'єктивного світу в свідомості суб'єкта, що пізнає цей світ), пов'язаною з суспільним досвідом соціальною сферою, тобто реалізується в суспільному пізнанні, що складається на основі безконечного історичного ланцюга індивідуальних свідомостей. Ідеальним є у пізнанні мислення, на відміну від відчуттів (сприйняття, представлення), що мають матеріальний характер.

Для соціальної (людської) форми відображення характерним, поряд із свідомістю, є наявність самопізнання, оскільки момент пізнання полягає в усвідомленні людиною самої себе як суб'єкта пізнавальної діяльності, в оцінці своїх дій, потребності інтересів, почуттів, думок, ідеалів, свого стану в природній і соціальній сферах. Пізнання є специфічною вищою формою відображення. На відміну від інших форм, тут потрібно виходити за межі наявного стану речей, відображати не лише теперішнє, але і майбутнє, не тільки сучасне, але і можливе, бути не тільки активним, але і цілеспрямованим. Природу пізнання, її можливості, відношення знання до реальності, умов її достовірності та істинності, пізнавальний результат як знання, що виражає реальне істинне положення речей, вивчає теорія пізнання і гносеологія. У загальному в об'єкті, що пізнається людиною, можна умовно виділити пізнання природи і пізнання явищ суспільного життя. Між ними немає непрохідної межі, і пізнання явищ суспільного (соціального) життя розпочинається за всіма загальними закономірностями пізнавального процесу, розробленого теорією пізнання. Разом з тим воно має свою специфіку, що визначається особливостями предмету соціального пізнання, формами та умовами його розвитку, практичними завданнями, які виконуються на основі пізнання соціальних явищ.

Специфіка соціального пізнання полягає в тому, що той, хто пізнає, не завжди має можливість споглядати те, що пізнається, мати з ним безпосередній контакт, а тим більше експериментувати з ним, що реально і доступно в пізнанні природи. Для соціального пізнання характерним також є те, що явище не тільки може не збігатися із реальністю, але і викривлювати її. Це потребує значної розумової діяльності, щоб за викривленими явищами побачити їх істинну сутність. Таке може бути в юриспруденції, особливо в кримінальному процесі, коли ті та інші явища, що лежать на поверхні, наприклад, знайдені на місці вчинення злочину предмети, викривлюють дійсну сутність цих явищ [2, с. 350].

Важливою специфікою пізнання людини є те, що воно виникло в процесі праці і на її основі. У праці проявилось і пізнання природи, і пізнання (в історичному аспекті) соціальних явищ, які розвиваються. У ході трудової діяльності відбувається, так би мовити, інформаційний обмін між суб'єктом і об'єктом, що є проявом активності пізнаваного суб'єкту. Причому для суб'єкта результатом такого обміну є отримані знання про об'єкт, який виражається вербально чи в образах, для об'єкта це зміни форми, структури, місця. Інформація соціального характеру розглядається в загальному вигляді як продукт того, що відображається в людській свідомості, – явищ і процесів, які об'єктивно існують, а також знання, що мають соціальну цінність для деякого кола суб'єктів і звернені до них.

Правова інформація як різновид соціальної – це знання, сукупність свідчень і даних про право, практику його здійснення, правовідносини, що виникають у процесі дотримання чи порушення правової норми.

Виходячи із сутності діяльності в кримінальному процесі (розкриття, розслідування і попередження злочинів), інформацією у цій сфері є дані про події злочину, які обов'язково відображаються в навколишньому середовищі у формі матеріально фіксованих слідів або

образів у свідомості людей. При цьому і те, і інше містить інформацію про злочинців і про подію злочину, виявлення, аналіз і оцінка якої складає головну сутність пізнавального аспекту діяльності щодо розкриття, розслідування, розгляду і попередження злочинності.

У процесі праці і під її впливом історично формуються різноманітні види показання. У ході трудової діяльності виникає, розвивається і мова, і мовлення як найважливіший інструмент пізнання. У праці людина має справу з реально існуючими предметами, поводження з якими потребує спеціальних навичок, цілеспрямованих дій, що дозволяють отримати бажаний результат. Це у свою чергу потребує наявності знання про використовувані предмети і про самі трудові дії. І чим складніша праця, тим більше узагальненої і точн інформації необхідно [3, с. 103].

У зв'язку з працею, її розвитком склалися три види пізнання:

- повсякденне (буденне);
- наукове;
- філософське.

Повсякденне пізнання пов'язане з щоденними діями, стихійним, як правило, отриманням деяких знань. У повсякденному пізнанні здобувається життєвий досвід і здорова сутність, які є його узагальненням, перевіреним і підтвердженим практикою окремих людей. Незважаючи на те, що повсякденні знання поверхневі і суб'єктивні, вони все ж містять у собі сторони правильного відображення дійсності. У міру розширення таких знань створюється передумова для їх узагальнення, переосмислення, систематизації і т. ін., тобто для пізнання більш високого рівня – наукового і філософського [4].

Наукове пізнання – це процес отримання системи точно сформульованих і перевірених знань про явища і їх глибинні зв'язки, виведені на цій основі закони природи і суспільства, виражені безпосередньо особливі поняття і пропозиції, що називаються науковими. Наукове пізнання – це результат практичної діяльності людства.

Філософське пізнання складається у відповідності з повсякденними знаннями і в тією чи іншій мірі включає елементи науковості. Головну роль у філософському пізнанні відіграють ідеологічні, класові відносини. Знання, отримані у філософському пізнанні, називаються філософськими. Вони у співвідношенні з конкретними науковими знаннями складають єдину систему знань про весь безконечний світ, про його пізнану і непізнану частини. Подібна система знань слугує теоретичною основою світопізнання.

Специфікою повсякденного пізнання є те, що воно обумовлюється індивідуальною повсякденною практикою окремої людини. В процесі цього особа чуттєво сприймає навколишні явища і раціональні підходи до них, у результаті чого виробляється мова і повсякденне логічне мислення.

Наукове пізнання безпосередньо пов'язане з буденністю, оскільки кожний науковець володіє чуттєвим сприйняттям, мовою і логічним мисленням. Ці засоби необхідні і на теоретичному рівні пізнання. Вірогідно, що будь-які нові уявлення і поняття, які виникають у процесі наукового пізнання, спочатку проходять стадію повсякденного розуміння, виражаються у повсякденній мові і зіставляються з буденними знаннями. Лише потім за допомогою чітких наукових методів вони формуються в наукових поняттях на мові конкретної науки. Через такі взаємозв'язки у науковому пізнанні виділяють два рівні чи ступені: емпіричний і теоретичний. У фаховій літературі висловлюються іноді думки про те, що перший – емпіричний ступінь пізнання не включає в себе логічного мислення. Це помилково, бо на цьому рівні застосовуються аналіз і синтез, індукція і дедукція. Крім того, пізнання завжди має цілеспрямований і свідомий характер, а він неможливий без відповідних форм логічного мислення.

Емпіричні і теоретичні рівні пізнання діалектично взаємопов'язані, представляють собою дві протилежності, притаманні науковому пізнанню. Одна з цих протилежностей виходить із найбільш приватного і конкретного наукового знання – базового емпіричного. Більш складні форми емпіричного знання отримуються безпосередньо чере узагальнення емпіричних базових знань. Друга протилежність виходить із найбільш загального наукового знання – базового теоретичного, пов'язаного з науковою картиною світу, яка узагальнює всі форми теоретичних знань. Загальні форми теоретичного знання опрацьовуються шляхом конкретизації базисного теоретичного знання. Тому, якщо відволіктися від способів отримання базових знань, – процеси емпіричного і теоретичного пізнання абсолютно протилежні: емпіричне пізнання полягає в переході від часткового до загального, тобто являє собою узагальнення часткового наукового знання, а теоретичне пізнання – у переході від загального до часткового, тобто є конкретизацією наукового знання [5, с. 25]. Ця суперечність у результаті веде до отримання нового знання, наприклад, досвід, отриманий незалежно від теорії, рано чи пізно охоплюється теорією і стає знаннями, що виходять з неї. Теорії, що виникли відносно самостійно на своїй основі, поза залежністю від емпіричних даних, контролюються ними, є узагальненням досвіду. Тобто наукове пізнання своєю емпіричною стадією (рівнем) сягає корінням у повсякденне, тоді як теоретичний рівень наукового пізнання стикується з філософським пізнанням, де також проявляється вказана дійсність і протилежність. Визначена сукупність наукового знання, яке виникло, стикається з визнаними, основоположними філософськими ідеями, на основі яких ці наукові знання повинні бути узагальнені. Теоретичні пізнання, таким чином, базуються на положеннях, які відрізняють філософські знання.

Сутністю і результатом процесу пізнання є встановлення істини, під якою розуміється адекватне відображення об'єкта, який пізнається суб'єктом, відтворення його таким, яким він існує сам по собі, незалежно від людини і її свідомості. Основним тезисом матеріалістичної діалектики про істину є визнання об'єктивної природи. Об'єктивна істина – це такий склад людських уявлень, який не залежить від суб'єкта, тобто ні від людини, ні від людства. У діалектиці пізнання поняття об'єктивної істини, що виражає відношення відповідності між думкою і конкретною дійсністю, що в ній відображається, набуває ще однієї, надзвичайно важливої сутності значення того, до чого наближується пізнаюча думка. Тобто для діалектики характерне признание об'єктивної істини не тільки як відповідності між думкою і дійсністю, але і як того вищого етапу, до якого наближається знання в процесі його розвитку. Об'єктивна істина виражає саму сутність переходу від незнання до знання, який характеризується такими ознаками, як абсолютність і відносність.

Абсолютність істини чи абсолютна істина – це повне, точне, вичерпне відображення об'єкта в свідомості суб'єкта. У широкому розумінні абсолютна істина є границею, до якої наближається і яку ніяк не може досягти пізнання; у вузькому розумінні – це повне і точне знання окремих моментів дійсності. У цьому значенні абсолютна істина є елементом досягнутого знання.

Якщо судження про предмет береться абстрактно, з відстороненням від конкретних умов, то воно перестає бути істинним. Про такі «безумовні», абстрактні судження не можна говорити, що вони істинні, як не можна говорити, що вони неправдиві. І в цьому випадку, якщо розглядати істину як процес, її розвиток, абстрактною істиною буде істина неповна, нерозвинена, одностороння, а конкретною – істина повна, розвинена, багатостороння [6, с. 60]. Поряд з об'єктивним характером, виходячи із діалектичної єдності об'єктивного і суб'єктивного, істина має і суб'єктивний характер, який визначається:

- 1) специфікою можливостей людських способів сприйняття і переживання інформації, соціальною специфічністю її передачі, оскільки на пізнання впливає ідеологія, яка може сприяти більшій адекватності істини або ж більшому її викривленню;
- 2) неточністю, тобто приблизністю її змісту на кожному із історичних етапів розвитку істини;
- 3) неповнотою істинних знань на тому чи іншому етапі пізнання;
- 4) суб'єктивністю форм істини, які виражаються в наявності характерних умов, що обмежують сферу застосування цих істинних тверджень чи теорій.

У зв'язку з наведеними межами істинності пізнання предмета є відносним, воно може то звужуватися, то розширюватися в процесі розвитку науки. Визнання відносності істини запобігає її можливій догматизації, стимулює творчий розвиток пізнання, критичне ставлення до досягнутих результатів. У той же час, діалектичний матеріалізм визнає, що цілісність знання має моменти абсолютно точного, вичерпного знання, тобто відносна істина включає елементи, абсолютної істини. Виходячи із єдності абсолютної і відносної істини, відповідність пізнання предмету пізнання, що є основною властивістю цього процесу на всіх рівнях і визначає саму природу пізнання, ця єдність нерозривно пов'язана чи містить в собі здатність до помилковості і її подолання. Помилковість, поряд з істиною, є невід'ємним моментом самого пізнавального процесу, котрий реально і може здійснюватися лише в боротьбі протилежностей – істини і помилковості [7, с. 110].

Процедурою встановлення істинності пізнання за допомогою деяких логічних роздумів і за допомогою чуттєвого сприйняття предметів і явищ є доказування. Воно здійснюється за допомогою умовиводів, тобто розумових дій, що пов'язують у кінці думки різноманітного змісту, а також логічних висновків, що ґрунтуються на «зовнішніх засобах» шляхом словесного (знакового) запису думок чи їх формалізації, які мають на меті довести до мінімуму «несвідомі» елементи висновку, перевести абстрактний хід думок на мову «символів» [8, с. 222].

Тобто доказування в процесі пізнання (встановлення істини) пов'язане перш за все з традиційною чи формальною логікою.

Різновид соціального пізнання, що складається із діалектичної єдності розумових і юридично-практичних дій для відтворення реальної картини важливого для справи фрагменту дійсності, визначення його правових особливостей і наслідків, що впливають звідси наслідків у юридичному процесі взагалі чи в кримінальному процесі зокрема [9, с. 120].

У юридичному, у тому числі і в кримінальному, процесі правозастосовник може отримати необхідне знання про явища і факти, які представляють для нього інтерес і мають значення для правильного вирішення справи, не інакше, як шляхом процесуального доказування. Під останнім розуміють діяльність правозастосовника та інших уповноважених осіб для виявлення можливих версій щодо збирання, перевірки та оцінки доказів і їх джерел, а також по обґрунтуванню достовірних висновків у справі [10, с. 103].

Пізнання в радянському кримінальному процесі також пов'язувалося з доказуванням і встановленням істини. Проблеми пізнання, істини, доказування були предметом дослідження в радянській науці кримінального процесу протягом всієї історії її розвитку. І це, здавалося б, чисто теоретичне питання мало і має досить суттєве практичне значення. Як трактувалося на рівні теорії, можливість пізнання фактів вчиненого злочину, засобів і способів встановлення істини, складу доказування і доказів, практики органів суду, слідства, дізнання, відповідність матеріалістичній діалектиці в окремі періоди різко відхилялися.

У кримінальному процесі дослідження вказаних проблем у залежності від того, на базі якої науки вони проводилися, умовно можна поділити на три напрямки: на основі кримінального процесу, на основі криміналістики і на основі судової психології.

Відомий процесуаліст М. А. Чельцов вказував, що в кримінальному процесі суд повинен встановити обставини одиної події вчиненого злочину шляхом складної розумової діяльності, шляхом доказування. Ця розумова діяльність не є особливістю лише судової діяльності, і вчення про докази не є суто юридичним. Загальна теорія доказування складає один із розділів логіки. Пізнання в кримінальному процесі не гарантує ухилю від помилки, бо наші знання лише наближені до істини, і в результаті вивчення справи суддя може прийти до висновку, який вважатиме істинним. Тоді суд допустить помилку [13, с. 230].

Із наведеного видно, що пізнання зведене автором до формальної логіки, тобто слідом за А. Я. Вишенським, автор став на позицію тієї точки зору, що в судовому дослідженні діють правила формальної логіки разом із вільною оцінкою доказів за внутрішнім переконанням суддів, яке пов'язане із світоглядом і є об'єктивним моментом процесу доказування, що, звичайно є помилковим.

А. А. Ейсман, аналізуючи доказування і пізнання в кримінальному процесі, писав, що процес доказування логіка досліджує не повністю, не всесторонньо, а тільки односторонньо – з точки зору форм розумового процесу, побудови доказових суджень. При цьому в науці кримінального права і криміналістиці доказування трактується ширше, ніж у самій логіці, і включає в себе діяльність органів дізнання, слідчих, прокурорів, суду щодо збирання, дослідження та оцінки доказів, тоді як в логіці доказування виступає побудовою логічних висновків, коли із одних тверджень (вже відомих) на основі логічних правил виводяться інші твердження [4, с. 94].

Проте одне положення у твердженнях автора все-таки суперечливе: доказування в кримінальному процесі не може бути ширшим, ніж доказування взагалі (логічне), або у цьому випадку необхідно вести мову у формі доказування (що стосується нашого дослідження, воно буде за формою кримінально-процесуальним або доказуванням у кримінально-процесуальній формі). Поряд з цим можуть існувати і інші форми (наприклад, в цивільному, адміністративному процесі), зміст яких завжди буде логічним [13].

На думку М. С. Строговича, доказування як встановлення за допомогою доказів всіх фактів, обставин, що мають значення для вирішення кримінальної справи, рівнозначне і тотожне поняттю дослідження. Специфікою судового дослідження чи пізнання, на думку цього вченого, є те, що воно може відбуватися лише за допомогою доказів, тільки на їх основі. Доказування як пізнання істини підлягає визначенню за логічними правилами. Це розумова діяльність слідчого, судді над доказовими матеріалами і в той же час діяльність, сукупність дій [10, с. 68].

Позиція М. С. Строговича, при всій її теоретичній аргументованості, викликає деякі зауваження. Ототожнювати пізнання і дослідження все одно, що ототожнювати часткове і ціле; дослідження – це напрямок, частина пізнання.

Висновки. Отже, використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі є своєрідним застосуванням загальнонаукового методу експертних оцінок у практиці кримінального судовиконання. Виникнення і розвиток судово-психологічної експертизи, психологічної консультації і залучення спеціаліста-психолога в процес пов'язане з тенденцією до інтеграції і диференціації психології і юриспруденції, з одного боку, і зі зростаючою необхідністю у спеціальному психологічному знанні в практиці органів кримінальної юстиції – з іншого. У наш час немає ні об'єктивних, ні суб'єктивних

перешкод для розвитку практики використання різних форм залучення спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі.

Чинне законодавство не містить обмежень для призначення і проведення судово-психологічної експертизи, залучення до проведення слідчих і судових дій спеціаліста-психолога. І хоча в законі немає спеціальних статей, які регулюють порядок призначення, специфіку проведення таких експертиз, загальні норми із застосування спеціального експертного знання дозволяють призначати і судово-психологічну експертизу. Існуючі на практиці суперечності між загальними положеннями закону та підзаконними нормативно-правовими актами, які стосуються судово-психологічної експертизи, повинні бути вирішені шляхом приведення цих актів у відповідність до норм закону, а також шляхом видання актів більш компетентними органами.

Недостатній розвиток практики залучення в кримінальний процес спеціалістів-психологів також може бути в перспективі спростований завдяки подальшому зростанню психологічної підготовки працівників дізнання, слідства, прокурорів, суддів, народних засідателів, адвокатів. Хоча у законі прямо не вказано на необхідність залучення спеціалістів-психологів до проведення слідчих і судових дій, проте він містить загальні норми про залучення спеціалістів, педагогів і лікарів до слідчих і судових дій стосовно малолітніх і неповнолітніх свідків, потерпілих, обвинувачених і підсудних. Все це дає право стверджувати про те, що закон надасть можливість уповноваженому органу в кримінальному процесі користуватися допомогою спеціалістів-психологів.

Об'єктивний процес використання в кримінальному процесі офіційних і неофіційних психологічних консультацій є відображенням потреби практики в цій формі застосування спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі. Вона, звісно, не може замінювати основну форму застосування психологічного знання – судово-психологічну експертизу і протиставлятися їй. Проте саме по собі застосування психологічної консультації дозволяє вже сьогодні більш повно забезпечувати реалізацією прав особи в кримінальному судочинстві і базових принципів кримінального процесу – змагальності, об'єктивності, повноти дослідження судового процесу.

Необхідним є не тільки врегулювання цієї форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі та в актах офіційного тлумачення законів, які даються Верховним Судом, але і пряме передбачення його в законі.

Загальний досвід використання спеціальних психологічних знань органами попереднього слідства, прокурорами і судами, особливо такої найбільш поширеної форми застосування спеціальних психологічних знань, якою є психологічна експертиза, свідчить про те, що розуміння практиками потреби в такому знанні неухильно зростає. Вказаний об'єктивний процес пов'язаний із розвитком значення психології на сучасному етапі, розширенням предмету психологічної науки взагалі і предмету теорії застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі зокрема (в тому числі, із розвитком та вдосконаленням методичного апарату і технологією застосування цих знань на практиці).

Список використаних джерел

1. Андреев И. Д. Методологические основы познания социальных явлений / И. Д. Андреев. – М. : Высшая школа, 1977. – 328 с.
2. Бичко І.В. Логіка наукового дослідження: навч. посібник / І. В. Бичко, О. С. Жарикова. – К.: [б.в.], 2005. – 452 с.

3. Герасимов И. Г. Структура научного исследования: (философский анализ познавательной деятельности в науке) / И. Г. Герасимов. – М. Мысль, 1985. – 215 с.
4. Эйсман А. А. Логика доказывания / А. А. Эйсман. – М.: Изд-во «Юрид. литература», 1971. – 112 с.
5. Кориунов А. М. Отражение, деятельность, познание / Коршунов Анатолий Михайлович. – М.: Политиздат, 1979. – 216 с.
6. Мостапенко М. В. Філософія і методи наукового пізнання / М. В. Мостапенко. – Л.: [б.в.], 2002. – 63 с.
7. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве / М. М. Михеенко. – К.: Выща школа, 1984. – 134 с.
8. Суворов Л. М. Материалистическая диалектика / Л. М. Суворов. – М.: Мысль, 1999. – 321 с.
9. Спиркин А. Г. Курс марксистской философии / А. Г. Спиркин. – Изд. 2-е, перераб. и допол. – М.: Мысль, 1966. – 542 с.
10. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. / М. С. Строгович. – М.: Наука, 1968–1970. – Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. – 1968. – 470 с.
11. Фаткуллин Ф. Н. Проблемы теории государства и права: учебное пособие / Ф. Н. Фаткуллин, Ф. Ф. Фаткуллин. – Казань: КЮИ МВД России, 2003. – 351 с.
12. Філософський енциклопедичний словник / Редкол. В. І. Шинкарук. – К.: Абрис, 2002. – 746 с.
13. Чельцов М. А. Уголовный процесс [Текст] : учебник / М. А. Чельцов. – М.: Юрид. изд-во Минюста СССР, 1948. – 624 с.

**Луцкий А. И. Использование специальных психологических знаний
в уголовном судопроизводстве**

В статье исследуются специальные психологические знания и их применение в уголовном судопроизводстве. Автор обосновывает необходимость использования специальных психологических знаний в уголовном процессе как своеобразного общенаучного метода экспертных заключений в практике уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: *специальные психологические знания, уголовный процесс, судебно-психологическая экспертиза, психологическая консультация, специалист-психолог.*

Lutskyi A. I. Usage of Special Psychological Knowledge in Criminal Court Procedure

The article investigates special psychological knowledge and its using in criminal court procedure.

The author proves necessity for using of special psychological knowledge in criminal process as an original opinions general scientific method of expert in the practice of criminal proceedings.

Key words: *special psychological knowledge, criminal process, judicial-psychological, examination, psychological advice, specialist- psychologist.*

УДК 349.41(477)

Книш Віталій Васильович,*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ПРИНЦИП НЕВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ У ПРОЦЕС РЕАЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ СУБ'ЄКТАМИ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

Дослідження має на меті визначити межі і форми втручання держави у діяльність суб'єктів земельного права. Таке втручання повинно бути необхідним й обумовлюватися виключно інтересами самих суб'єктів земельних відносин та потребою збереження, охорони земельних і наявних на земельних ділянках інших природних ресурсів. Ця ідея становить основу даного дослідження.

Ключові слова: *принципи, принципи земельного права, земельні відносини, суб'єкти земельних відносин, земельні права, державне регулювання земельних відносин.*

Постановка проблеми. Цей принцип земельного права України як галузі права закріплений в п. «г» статті 5 Земельного кодексу України в наступній редакції «невтручання держави в здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом» [2]. Проте, як і в ряді інших принципів земельного права, у формулюванні даного принципу допущено ряд неточностей. По-перше, замість формулювання «...громадянами, юридичними особами та територіальними громадами...» варто було би вжити конструкцію «...суб'єктами земельних відносин...», оскільки у п. 2 статті 2 Земельного кодексу України вже передбачено коло суб'єктів земельних відносин, тому їх дублювання у формулюванні даного принципу є зайвим. По-друге, замість уживання конструкції «...крім випадків, передбачених законом», слід було б зробити посилання на відповідні статті Земельного кодексу України та інших нормативно-правових актів, які встановлюють випадки можливого втручання держави у здійснення суб'єктами земельних відносин своїх правомочностей щодо землі. Такий крок необхідний для того, щоб самі суб'єкти могли краще розуміти межі втручання держави у здійснення ними земельних прав та в разі порушення цих прав уміти їх захистити.

Отже, основною проблемою дослідження є визначення меж втручання держави у процес здійснення суб'єктами земельних відносин своїх правомочностей. Ця проблема пов'язана з такими не менш важливими проблемами, як створення найкращих умов для реалізації землевласниками і землекористувачами своїх прав та виконання обов'язків, із проблемою реалізації державою заходів, спрямованих на реформування земельних відносин, встановлення порядку вилучення особливо цінних земель для державних та громадських потреб без заподіяння шкоди землевласникам та землекористувачам, із проблемою взаємовідповідальності держави й державних органів, з одного боку, і суб'єктів земельних відносин, з іншого боку, із проблемою стимулювання розвитку

сільського господарства з боку держави шляхом нормативно-правового впливу на суб'єктів земельних правовідносин тощо.

Виходячи з вищенаведеного поставлена в даному дослідженні проблема охоплює два блоки інших проблем:

- 1) проблеми, пов'язані з максимальним забезпеченням можливостей для реалізації землевласниками та землекористувачами своїх прав і обов'язків;
- 2) проблеми, пов'язані з державним регулюванням земельних відносин та способами ефективного впливу на суб'єктів цих відносин з метою забезпечення раціонального використання й охорони земель.

Дослідивши межі втручання держави у земельні правовідносини, можемо знайти шляхи вирішення двох наведених блоків проблем, тобто розв'язання проблеми даного дослідження має стати вихідною точкою для розв'язання інших проблем.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язане з межами втручання держави в діяльність суб'єктів земельних відносин, частково розглянуто в працях: Боровик О. Г. «Селяни чекають державної підтримки», Вітковський М. П. «Посилення ролі держави при переході до ринку», Гладій М. В. «Основні концептуальні положення аграрної політики в Україні», Довганчин Г. В. «Роль державного регулювання економічних відносин в агропромисловому виробництві», Кропивко М. Ф. «Державне управління в процесі реформування АПК та його інформаційна підтримка» [3], Лайко П. А. «Концептуальні положення державної фінансової підтримки розвитку сільського господарства» [4], Макаренко П. М. «Причини аграрної кризи і недооцінка ролі держави в умовах ринкових перетворень» [5], Могильний О. М. «Роль і місце держави у становленні та розвитку аграрного ринку», Малес В. М. «Ринок і державне керівництво АПК: критерії адекватності», Панасик Б. Я. «Регулююча функція держави у розвитку сільського господарства» [6], Передерієва С. О. «Принципи державного регулювання ціноутворення на сільськогосподарську продукцію у ринковій економіці» [7], Плющ І. С. «Напрями розвитку аграрної політики в Україні», Ревенко М. М. «Роль держави в регулюванні відносин власності на землю» [9], Статівка А. «Деякі аспекти посилення державного регулювання в процесі аграрних перетворень», Федоров М. М. «Земельній реформі – державну програму», Худолій Л. М. «Держава і сільськогосподарський товаровиробник: поєднання інтересів», Юрчишин В. В. «Сучасна аграрна політика в системі державотворення України» [10].

Однак у цих працях взято окремі аспекти досліджуваної проблеми. Деякі автори наукових публікацій розглядають межі втручання держави суто щодо використання землі як природного ресурсу, інші дослідники – відносно використання землі як основного засобу виробництва, ще інші – відносно соціальної сфери села і пов'язаного з нею використання землі як територіального базису та форми впливу держави у цій сфері. Проте невирішеними залишилися проблеми комплексного підходу до використання землі одночасно як природного ресурсу, основного засобу виробництва і територіального базису, проблеми визначення меж комплексного впливу держави на ці процеси; не сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства у цьому напрямку; не прослідковано взаємозв'язок такого принципу земельного права, як «невтручання держави у здійснення суб'єктами земельних відносин своїх прав щодо володіння, користування і розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом» як однієї з основних засад у земельному праві та похідних від цього принципу норм земельного права.

Постановка завдання. Зі сказаного випливає, що завданнями даного дослідження є:

- 1) визначення за допомогою комплексного підходу меж втручання держави у діяльність суб'єктів земельного права відповідно до принципу, зазначеного в п. «г» статті 5 Земельного кодексу України;
- 2) внесення пропозицій щодо способів законодавчого закріплення впливу держави на здійснення своїх правомочностей суб'єктами земельних відносин щодо землі;
- 3) внесення пропозицій щодо вдосконалення формулювання принципу, зазначеного в п. «г» статті 5 Земельного кодексу України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що в процесі реформування земельних відносин втручання держави в земельні правовідносини за допомогою нормативно-правових важелів впливу є необхідним. Без наявності комплексних державних програм неможливе належне реформування земельних відносин. Це т. зв. «конструктивна інтервенція» держави в аграрний сектор [5, с. 29].

Необхідність державного впливу на аграрний сектор економіки обумовлюється також пріоритетною роллю сільського господарства, від рівня розвитку якого залежать споріднені галузі [10, с. 4]. Тому йдеться про посилення регулятивної функції держави у цій сфері з метою створення необхідних умов для економічного зростання [6, с. 5].

Виходячи з наведеного, не може бути й мови про абсолютне невтручання держави у земельні правовідносини. Однак вплив держави на суб'єктів земельних відносин повинен бути обмежений необхідністю упорядкування цих відносин, надання їм стабільності.

При визначенні напрямів впливу держави на процес здійснення своїх правомочностей суб'єктами земельних відносин слід виходити з того, що земля виконує три функції – екологічну, економічну та соціальну [1, с. 34].

Із цих функцій випливають напрями використання землі суб'єктами земельних правовідносин, а також напрями впливу держави на ці відносини. Тому через призму цих фактів слід визначити межі втручання держави у ті земельні відносини, що стосуються використання землі як:

- 1) природного ресурсу (частини довкілля);
- 2) основного засобу виробництва (господарювання на землі);
- 3) територіального базису для розселення й розміщення об'єктів соціальної інфраструктури.

Втручання держави у використання землі як природного ресурсу повинно здійснюватися виключно з метою забезпечення її належної охорони та створення умов для відновлення екологічно забруднених земель. У цьому напрямку формами державного втручання в земельні відносини мають бути:

1. Здійснення контролю за використанням та охороною земель. Такий контроль, крім органів загальної компетенції, що здійснюють управління природними ресурсами, мають здійснювати відділи із земельних ресурсів та місцеві ради. Землевласники та землекористувачі, на нашу думку, повинні подавати звіти про стан земельних ділянок та заходи щодо їх охорони до відповідних місцевих рад, а останні – передати в узагальненому вигляді до відділів із земельних ресурсів, яких слід наділити правом ґрунтової перевірки цих даних.
2. Вилучення у землевласників та землекористувачів забруднених та еродованих земель, а також ріллі, розміщеної на схилах крутістю 3° і більше (сильно- і середньоеродовані); малопродуктивні землі (піщані, сильнокислі, засолені, солонцюваті, заболочені, кам'яністі та ін.), на яких недоцільно вирощувати сільськогосподарську продукцію; розорані землі гідрографічного фонду (землі біля

ставків, водойм, струмків, річок); землі поблизу тваринницьких комплексів та населених пунктів (для створення громадських пасовищ) [8, с. 33].

3. Безперешкодне входження природоохоронних і правоохоронних служб й органів на земельні ділянки, що належать землевласникам та землекористувачам, для запобігання чи ліквідації наслідків екологічної катастрофи, іншого стихійного лиха та з метою запобігання правопорушенням, які можуть заподіяти істотну шкоду природним ресурсам.
4. Встановлення державою обмежень (обтяжень) на земельну ділянку, що передається з власності держави у власність інших суб'єктів земельних відносин, у порядку, передбаченому Главою 18 Земельного кодексу України із зазначенням умов щодо охорони земельних та інших природних ресурсів, наявних на земельній ділянці.

Межі втручання держави у використання землі як основного засобу виробництва мають передбачати наступне:

1) регулювання ціноутворення на земельні наділи та сільськогосподарську продукцію. Мається на увазі впровадження системи цін підтримки, заставних та еквівалентних цін на сільськогосподарську продукцію. Суть цього полягає у встановленні гарантованих мінімальних цін на сільськогосподарську продукцію з метою підтримки господарюючих аграрних суб'єктів. Крім того, держава повинна періодично переглядати вартісну оцінку земель в Україні, сприяючи формуванню ринку землі. По-перше, це запобігатиме спекулятивним діям щодо землі як товару (у той час, коли буде дозволено продаж земельних ділянок); по-друге, при встановленні цін на сільськогосподарську продукцію у собівартість даної продукції слід включати показник вартості земель, на яких вона вирощена [7, с. 99];

2) встановлення прямої / непрямої державної фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Фінансова підтримка суб'єктів земельних відносин у перехідний період є невід'ємною формою впливу держави на аграрний сектор і передбачає пряму фінансову підтримку (бюджетні інвестиції, субсидії, дотації, субвенції, система позичок, державні фонди, регіональні позабюджетні фонди) та непряму фінансову підтримку (податкові пільги, прискорена амортизація тощо) [4, с. 123];

3) розробка і застосування механізмів передачі земельних ділянок, їх примусове відчуження на суспільні потреби при відповідних компенсаціях власникам земельних ділянок. Така компенсація має здійснюватися або шляхом надання іншої земельної ділянки з аналогічними якісними та кількісними характеристиками, або шляхом сплати грошової компенсації;

4) удосконалення економічного механізму регулювання земельних відносин шляхом упровадження у земельні правовідносини нових земельно-правових інститутів – сервітуту, земельної ренти [9, с. 28]. На наш погляд, доцільно також відобразити в Земельному кодексі України інститут емфітевзису та суперфіцію (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб та забудови). Хоча вони закріплені у новому Цивільному кодексі України, проте потребують відображення і деталізації в Земельному кодексі – кодифікованому нормативно-правовому акті, присвяченому особливому об'єкту, яким у даному випадку виступає земля.

Межі впливу держави у процес використання землі як територіального базису для розселення і розміщення об'єктів соціальної інфраструктури обумовлюється наступними положеннями:

- 1) підтримка на належному рівні науково-технічного та інформаційного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників;
- 2) державне сприяння розвитку сільських поселень та регіонів;

- 3) фінансова підтримка проектів розбудови об'єктів соціальної інфраструктури сільських поселень;
- 4) підтримання належного рівня соціального захисту не лише сільськогосподарських товаровиробників, а й працівників соціальної сфери села [3, с. 47].

Висновки. Таким чином, втручання держави у земельні відносини в екологічному, економічному та соціальному напрямках використання землі має здійснюватися виключно в інтересах українського суспільства та самих суб'єктів земельних відносин, а також із метою забезпечення раціонального використання, охорони не лише земельних, а й інших природних ресурсів, наявних на земельних ділянках. Однак межі і форми втручання у земельні правовідносини слід закріпити в окремій главі Земельного кодексу України, а в п. «г» статті 5 Земельного кодексу зробити посилання на цю главу. Це сприятиме конкретизації ступеня участі держави у земельних відносинах та дозволить землевласникам і землекористувачам краще розуміти зміст правових норм, що врегульовують їх взаємовідносини з державою стосовно землі.

Результати даного дослідження є підставою для подальшої наукової розробки проблем, пов'язаних з відображенням викладених у Земельному кодексі України пропозицій та їх деталізацією в окремих законодавчих актах; проблем, пов'язаних із порядком фінансування заходів, спрямованих на реалізацію положень даних законодавчих актів; проблем відповідальності за їх реалізацію. Необхідність таких перетворень обумовлена потребами розвитку земельних відносин в Україні.

Список використаних джерел

1. *Андрейцев В. І.* Правові засади земельної реформи і приватизації земель в Україні: навч.-практ. посібн. / В. І. Андрейцев. – К. : Істина, 1999. – 320 с.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 // *Голос України*. – 2001. – 20 листопада. – № 217–218. – С. 6–7.
3. *Кропивко М. Ф.* Державне управління в процесі реформування АПК та його інформаційна підтримка / М. Ф. Кропивко // *Економіка АПК*. – 1995. – № 10. – С. 46–52.
4. *Лайко П. А.* Концептуальні положення державної фінансової підтримки розвитку сільського господарства / П. А. Лайко // *Економіка АПК*. – 1999. – № 1. – С. 120–128.
5. *Макаренко П. М.* Причини аграрної кризи і недооцінка ролі держави в умовах ринкових перетворень / П. М. Макаренко // *Економіка АПК*. – 2002. – № 4. – С. 28–34.
6. *Панасюк Б. Я.* Регулююча функція держави у розвитку сільського господарства / Б. Я. Панасюк // *Економіка АПК*. – 1998. – № 12. – С. 1–8.
7. *Передерієва В. А.* Принципи державного регулювання ціноутворення на сільськогосподарську продукцію у ринковій економіці / В. А. Передерієва // *Економіка АПК*. – 2002. – № 2. – С. 99–102.
8. *Ратошнюк Т. М.* Основні напрямки збереження і підвищення ефективності використання сільськогосподарських угідь / Т. М. Ратошнюк // *Економіка АПК*. – 2001. – № 1. – С. 31–33.
9. *Ревенко М. М.* Роль держави в регулюванні відносин власності на землю / М. М. Ревенко // *Економіка АПК*. – 2002. – № 5. – С. 27–30.
10. *Юрчишин В. В.* Сучасна аграрна політика в системі державотворення України / В. В. Юрчишин // *Економіка АПК*. – 1999. – № 5. – С. 3–7.

Кныш В. В. Принцип невмешательства государства в процесс реализации земельных прав субъектами земельных отношений

Исследование имеет целью определить границы и формы вмешательства государства в деятельность субъектов земельного права. Такое вмешательство должно быть необходимым и обуславливаться исключительно интересами самих субъектов земельных отношений и необходимостью сохранения, охраны земельных и имеющихся на земельных участках других природных ресурсов. Эта идея составляет основу данного исследования

Ключевые слова: *принципы, принципы земельного права, земельные отношения, субъекты земельных отношений, земельные права, государственное регулирование земельных отношений.*

Knysh V. V. The Principle of the State's Unintervention into the Landed Relations Subjects Activity, Connected with Possession, Using and Disposing of Land, Besides Cases, Determined by the Law

The investigation is vocated to determine limits and forms of the state's intervention into the land law subject's activity. This intervence must be necessary and determined only by law relations subjects interests and by necessity of preservation and protection of land resources and other natural ones. This idea lies on the base of the investigation.

Key words: *principles, principles of landed law, landed relations, subjects of landed relations, landed rights, state regulation of landed relations.*

УДК 347.965(479)

Лотоцький Михайло Васильович,
*старший викладач
кафедри кримінального права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

РОЛЬ І МІСЦЕ АДВОКАТА У ПРОГНОЗУВАННІ ЗЛОЧИННОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ, ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ ЯКИХ ВІН ПРЕДСТАВЛЯЄ

У статті йдеться про функціональне призначення адвоката у процесі прогнозування злочинної поведінки осіб, законні інтереси яких він представляє, як одного із засобів управління діяльністю для запобігання злочинам.

Ключові слова: адвокатура, запобігання злочинам, прогнозування злочинної діяльності, методи кримінологічного прогнозування.

Постановка проблеми. Як показує практика, у процесі вивчення особи здійснюється прогнозування індивідуальної злочинної поведінки, тобто індивідуальне прогнозування [11, с. 388]. Сутність та особливість цієї діяльності, як прийшов до висновку А. П. Закалюк, полягає у тому, що таке наукове передбачення, яке ґрунтується на конкретній теорії із застосуванням наукових методів, відображає обґрунтовані закономірності та зв'язки об'єкта прогнозу, має своїм результатом прикладний висновок (оцінку) [8, с. 390–391]. При цьому в науковій літературі більшою мірою йдеться про процес прогнозування як про діяльність спеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам. Проте виходячи зі стану криміногенної обстановки та рівня рецидивної злочинності в Україні [3], цілком очевидно є постановка завдання щодо залучення до зазначеної діяльності й інших суб'єктів профілактики злочинів, зокрема адвокатури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблемам прогнозування злочинної поведінки присвячена значна увага у підручниках, навчальних посібниках, монографіях тощо. Серед основних праць слід виділити роботи Г. А. Авансова, І. В. Бестужева-Лади, С. В. Бородіна, С. Є. Віцина, В. В. Голіни, І. М. Даньшина, А. І. Долгової, О. М. Джужи, А. П. Закалюка, В. С. Зеленецького, И. Ф. Кузнєцової, Р. М. Мінковського, В. І. Шакуна та ін.

Разом з тим, питання ролі та місця адвокатури у прогнозуванні злочинної поведінки осіб, законні інтереси яких вона представляє, у наукових працях є недостатньо досліджені, і не знайшли окремого наукового обґрунтування.

Постановка завдання. Завдання даної статті дослідити з урахуванням викладеного роль та місце адвоката у прогнозуванні злочинної поведінки осіб, законні інтереси яких він представляє, і на підставі цього сформулювати рекомендації до законодавства, з метою підвищення рівня участі адвокатів в індивідуальному запобіганні злочинам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід погодитись з В. В. Голіною, що злочинність, як кримінальна діяльність, складна для розуміння, а головне – сприйняття злочинності як суспільного явища, про яке багато хто (і вчені, і політики, і практики)

розмірковують досить поверхнево, що тягне за собою множину дилетантських суджень і прийняття на цьому ґрунті неправильних або завідомо невиконуваних рішень [12, с. 327]. У такій ситуації, без сумніву, досить важливо вміти професійно грамотно прогнозувати злочинну поведінку окремо взятих осіб на індивідуальному рівні. Це завдання, на переконання А. І. Долгової, з яким варто погодитись, є надто складним і вирішується на підставі оцінки всієї сукупності внутрішніх і зовнішніх факторів [13, с. 388].

Проте кримінологічне вивчення злочинності має практичне значення лише тоді, коли воно є підґрунтям для подальших дій, пов'язаних із впливом на це явище з метою його обмеження. Саме у цьому і полягає зміст кримінологічного прогнозу, тобто головне його призначення – підвищити ступінь наукового обґрунтування планів, програм та інших рішень, що приймаються у сфері боротьби зі злочинністю [6, с. 54].

Як показує практика, традиційно зазначеною діяльністю займаються спеціалізовані суб'єкти запобігання злочинам, зокрема правоохоронні органи. У той самий час, як небезпідставно зауважив В. І. Борисов, досягнення необхідного для суспільства стану безпеки від злочинних посягань можливе лише шляхом широкого й комплексного поєднання заходів боротьби зі злочинністю: організаційно-правових і адміністративно-управлінських (як прояв державної волі); соціально-економічних, культурологічних та природно-людських (як розвиток суспільства та людини); спеціально-законодавчих, методологічно-правових і кримінологічних як взагалі, так і з певними їх видами [4, с. 312].

При такому підході важливо до процесів криміналістичного прогнозування залучати можливості й інших, неспеціалізованих суб'єктів запобігання злочинам, зокрема адвокатуру. Але на цьому шляху є декілька суттєвих перешкод, а саме:

- по-перше, адвокати та їх об'єднання не зобов'язані згідно з чинним законодавством України проводити як загальносоціальне, так й індивідуальне запобігання злочинам – це не впливає з їх правового статусу (Закон України «Про адвокатуру») [15], ст. ст. 23, 44–48 Кримінально-процесуального кодексу (далі КПК) України [14], ін.;
- по-друге, виходячи зі змісту принципу конфіденційності (ст. 4 Закону України «Про адвокатуру») та з предмету адвокатської таємниці (ст. 9 цього Закону), адвокати не мають права, без дозволу особи, законні інтереси якої вони представляють, розголошувати відомості, отримані у ході здійснення своїх професійних обов'язків;
- по-третє, законом передбачена не тільки спеціальна процедура притягнення адвоката до кримінальної відповідальності (ст. 10 Закону України «Про адвокатуру»), але й гарантії не застосування цієї форми юридичної відповідальності у зв'язку з наданням юридичної допомоги громадянам та організаціям згідно з законом, тобто, як правильно зробив висновок С. Я. Фурса, така відповідальність можлива лише у виняткових випадках [2, с. 136].

Проте це не означає, що адвокати не мають права займатись кримінологічним прогнозуванням злочинної поведінки тих осіб, законні інтереси яких вони представляють у кримінальному судочинстві та у ході виконання покарань, оскільки це, з одного боку, обумовлено необхідністю надання кваліфікованої юридичної допомоги тим чи іншим учасникам кримінального процесу (підозрюваним, обвинуваченим, підсудним і засудженим або потерпілим від злочину), а з іншого – викликано потребами захисту цих осіб від незаконних дій органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду та інших осіб (наприклад, розправи з боку потерпілих від злочину і навпаки). Зокрема, як зазначено у п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 02.07.04 р. №3 «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів», не

можуть бути визнані потерпілими особи, які постраждали від злочину, вчиненого ними ж [17, с. 271].

Крім цього, можливості адвоката у здійсненні кримінологічного прогнозування індивідуальної злочинної поведінки зазначених категорій осіб впливають з передбачених у Законі України «Про адвокатуру» організаційних форм (ст. 4) та видів (ст. 5) їх діяльності. Одним із дієвих засобів виступає збирання інформації адвокатом у зв'язку з виконанням своїх повноважень у кримінальній справі. При цьому, як зробив висновок В. М. Тертишник, адвокат не повинен ідентифікуватись з клієнтами та їхніми справами [19, с. 209].

Інформація у справі – ось що, на переконання ряду науковців (В. Є. Біляневич, Н. В. Кушакова, С. В. Щербак та ін.), найбільше повинно цікавити адвоката, якщо він хоче справді допомогти: юрист-теоретик нагадує комп'ютерну програму, що бездоганно видає результат із найскладніших обрахунків. Та коли у цю програму закласти неправдиві дані – результат також буде спотвореним [2, с. 199].

Виходячи зі змісту ст. 6 Закону України «Про адвокатуру», збір інформації у справі адвокат може здійснювати шляхом:

- 1) опитування громадян;
- 2) консультування у фахівців (експертів, спеціалістів);
- 3) вивчення документів.

Кожна із цих форм збирання інформації є складовою процесу кримінологічного прогнозування, який здійснює адвокат. Зокрема, опитування громадян (клієнтів) полягає у проведенні з ними бесіди, метою якої є отримання відомостей, що мають значення для вирішення проблем останніх. У науці таку інформацію поділяють на:

- предметну;
- додатково-предметну;
- непередметну [1, с. 600–601].

Предметна інформація безпосередньо окреслює коло важливих юридичних фактів, які мають значення для справи, у т.ч. для процесу прогнозування індивідуальної поведінки учасників кримінального судочинства.

Додатково-предметна інформація хоча і не входить у предмет опитування, проте дає змогу належним чином оцінити достовірність отриманої предметної інформації, а також є джерелом відомостей про самого клієнта.

Непередметна інформація не має відношення до справи, а відтак і жодної цінності.

При цьому, як зауважив В. Д. Малков, для того, щоб досягти мети та реалізувати завдання індивідуального прогнозування поведінки осіб, законні інтереси яких представляє адвокат, слід по-перше, його висновки робити на достовірній інформації (знаннях); по-друге, виключити недовіру до об'єкта інформації; по-третє, правильно застосовувати конкретні методи (методики) прогнозування [12, с. 220].

Консультування у фахівців також є досить ефективним засобом збору інформації, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання в галузі науки, мистецтва, техніки та ін. Зокрема отриманий у порядку правильного консультування висновок фахівця, що має доказове значення документа, є важливим для визначення подальших дій адвоката, як у зборі інформації у справі та з'ясуванні всіх її обставин, так і при застосуванні відповідних методів прогнозування подальших дій і наслідків. Разом з тим, як вірно вважає В. М. Тертишник, такий процес має бути добре контрольованим на всіх стадіях, перевіраним та добре вивченим. В усякому разі повинні бути відомі механізми формування тих чи інших висновків або інформаційних

результатів, досліджені всі варіанти дії використаного методу залежно від різних змінюваних умов його застосування [19, с. 314–315].

Важко уявити собі збір інформації у справі, у якому не використовувалися б документальні джерела. Тим більше, що за інформативністю аналіз документів не лише не поступається двом іншим зазначеним шляхам збору відомостей, але й в окремих випадках відіграє визначальне значення по справі та в процесі прогнозування.

У науці класифікація документів здійснена за такими критеріями:

- а) за способом фіксування інформації розрізняють письмові (рукописні чи друковані) документи та записи на кіно- або фотоплівці, на магнітній стрічці, т. ін.;
- б) за ступенем персоніфікації документи поділяють на персоніфіковані та не персоніфіковані;
- в) залежно від статусу документального джерела виділяють документи офіційні та неофіційні;
- г) за джерелом інформації документи поділяють на первинні та вторинні [2, с. 221–222].

Зазначену класифікацію варто застосовувати й адвокатам при здійсненні індивідуального прогнозування поведінки осіб, законні інтереси яких вони представляють, виходячи при цьому з того, що, як зазначено в ст. 83 КПК України, документи є джерелом доказів, якщо в них викладені або засвідчені обставини, які мають значення для справи.

Таким чином, якщо узагальнити викладене, то під прогнозуванням індивідуальної поведінки осіб адвокатом, законні інтереси яких він представляє, слід розуміти його добровільну діяльність, що здійснюється у межах закону та з метою найбільш ефективного захисту прав клієнтів і спрямована на діагностування у формі передбачення майбутнього криміногенного стану цих осіб, їх намірів та установок і в кінцевому результаті на запобігання вчинення злочинів як щодо них, так і з їх участю.

Отже, системоутворюючими ознаками цього поняття є:

а) прогнозування є добровільною діяльністю адвоката, що впливає з його правового статусу та відповідного принципу діяльності адвокатури (ст. 4 Закону України «Про адвокатуру»);

б) зазначена діяльність здійснюється у межах закону.

Зміст цього елементу визначений у ст. 32 Конституції України, у якій зазначено, що не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом [10].

Крім цього, право на таку діяльність закріплено в ст. 6 Закону України «Про адвокатуру», ст. 48 КПК «Збирання та подання доказів»;

в) мета прогнозування обумовлена завданнями адвокатури, що визначені в ст. 1 Закону України «Про адвокатуру»;

г) ця діяльність здійснюється шляхом діагностування особи, законні інтереси якої представляє адвокат, тобто у формі вивчення його зовнішніх і внутрішніх характеристик, а також аналізу середовища, у якому вона функціонувала, та ситуації, що склалась у ході здійснення кримінального судочинства і відбування покарання;

д) одним з основних завдань прогнозування є передбачення майбутньої поведінки осіб, законні інтереси яких захищає адвокат, а також запобігання вчинення ними або щодо них злочинів.

При цьому, як показує практика, передбачення здійснюється на трьох рівнях, а саме:

- прогнозування, що здійснюється на буденному рівні на основі знання знакових подій (явищ) та інтуїтивних здібностей особи (у нашому випадку клієнтів адвоката);

- прогнозування, яке ґрунтується на наукових засобах, як правило, кількісних параметрах, закономірностях їхньої зміни, що відображають об'єктивні тенденції нинішнього та майбутнього стану об'єкта передбачення;
- планування, яке поряд із прогнозуванням зміни об'єкта прогнозу передбачає діяльність, яку треба відповідно до цих змін здійснити тепер і в майбутньому [8, с. 390].

Висновки. Враховуючи, що на практиці до зазначеної діяльності в основному залучені лише державні органи, у першу чергу правоохоронні, та з метою підвищення рівня участі адвокатів в індивідуальному запобіганні злочинам варто здійснити такі заходи:

1. У Комплексній програмі профілактики правопорушень [9] визначити спеціальний розділ «Участь громадськості у плануванні, експертизі та розробці нормативно-правових актів з питань запобігання злочинам», що дасть можливість адвокатури стати активним суб'єктом цієї діяльності та забезпечить формування і реалізацію відповідних строкових програм протидії злочинності в Україні.
2. Доповнити ст. 6 Закону України «Про адвокатуру» правом адвокатури на проведення експертиз проектів нормативно-правових актів, які стосуються їх діяльності, що є одним із елементів індивідуального прогнозування злочинності.

Список використаних джерел

1. *Аверьянова Т. В.* Криміналістика: учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА.М, 1999. – 990 с.
2. *Адвокатура України: навчальний посібник: у 2 кн.* / за ред. С. Я. Фурси. – К.: Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2007. – Кн. 1. – 2007. – 940 с.
3. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2008 р. // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 5 (105). – С. 19–34.
4. *Борисов В. І.* Державна політика у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки / В. І. Борисов // Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Над, юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 305–312.
5. *Голина В. В.* Преступность: многообразие понятий и предметная сущность явления / В. В. Голина // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2009. – Вип. 100. – С. 324–336.
6. *Давыденко Л. М.* Противодействие преступности: теория, практика, проблемы: монография / Л. М. Давыденко, А. А. Бандурка. – Х. : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – 302 с.
7. Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. №1378 // Зб. поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. – 2004. – № 42. – С. 24–29.
8. *Закалюк А. П.* Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. / А. П. Закалюк. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2007. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – 2007. – 424 с.
9. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки: Затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 51. – Ст. 318.
10. Конституція України. – Х. : Веста: Вид-во «Ранок», 2007. – 64 с.
11. *Криминология: Учебник для юридических вузов / под общ. ред. А. И. Долговой.* –

- М. : Издательская группа ИНФРЛ. М НОРМА, 1997. – 784 с.
12. Криминология: учебник / под ред. В. Д. Малкова. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2004. – 528 с.
  13. Криминология: учебник для юридических вузов / под обід. ред. А. И. Долговой. – М. : Издательская группа ИНФРЛ.М-НОРМА, 2009. – 944с.
  14. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Велес, 2007. – 168 с.
  15. Про адвокатуру: Закон України від 19.12.92 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 9. – Ст. 62.
  16. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Указ Президента України від 31 липня 2004 р. №854/2004 // 36. поточного законодавства, нормативних актів, арбітражної та судової практики. – 2004. – № 24. – С. 16–20.
  17. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах від 02.07.2004 р. №3 / за заг. ред. В. Т. Малярєнка; упоряд. П. П. Пилипчук. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – С. 271–280.
  18. *Стоматов Е. Г.* Особливості прогнозування індивідуальної злочинної поведінки засуджених членів негативної спрямованості в місцях позбавлення волі / Е. Г. Стоматов // Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Право. – 2009. – № 4. – С. 112–120.
  19. *Тертишник В. М.* Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України / В. М. Тертишник. – 10-те вид., доп. і перероб. – К. : Видавничий дім «Юридична книга», 2008. – 992 с.

Лотоцький М. В. Роль и место адвоката в прогнозировании преступного поведения лиц, законные интересы которых он представляет

В статье речь идёт о функциональном назначении адвоката в процессе прогнозирования преступного поведения лиц, законные интересы которых он представляет, как одного из средств управления деятельностью по предотвращению преступлений.

Ключевые слова: *адвокатура; предотвращение преступлений; прогнозирование преступной деятельности; методы криминологического прогнозирования.*

Lototsky M. V. Role and Place of an Advocate in Prediction of Persons Criminal Behaviour whose Legal Enterests He Presents

The article deals with functional appointment of an advocate in the process of prediction persons criminal behaviour whose legal interests he presents as one of the means of management activity for crime prevention.

Key words: *advocacy; prevention of crimes; prediction of criminal activity; methods of criminological prediction.*

УДК 349.2(477)

Луцький Роман Петрович,
кандидат юридичних наук, завідувач кафедри
церковно-канонічних та конституційно-правових дисциплін
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

СПЕЦІАЛЬНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ

Актуальною проблемою у сфері юриспруденції є визначення спеціальних засад соціального захисту державних службовців. Це питання потребує подальшого розвитку і вдосконалення. Розглядувана проблема відіграє значну роль і викликає великий інтерес у сучасному суспільстві.

Ключові слова: соціальний захист, державна служба, принципи діяльності, спеціальні засади.

Постановка проблеми. Питання про засади функціонування (принципи) соціального захисту державних службовців є визначальним у структурі інституту державної служби та окремої галузі права, якою є право соціального забезпечення, оскільки на цих категоріях будуватиметься подальша правова і наукова складова такого конституційного права, як право на соціальний захист.

Поняття спеціальних засад функціонування соціального захисту державних службовців вказує на базові характеристики, сутнісні властивості, зміст і значення самого соціального захисту, а також на важливе місце, яке вони займають у структурі інституту державної служби. Саме ці положення становлять **актуальність розглядуваної проблематики.**

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальні проблеми спеціальних засад соціального захисту державних службовців та окремих його елементів досліджувались у юридичній науці такими відомими вченими, як Н. Б. Болотіна, В. Я. Буряк, П. Д. Пилипенко, С. М. Синчук, І. М. Сирота, Б. І. Сташків та ін. Проте додаткового наукового дослідження потребує проблема соціального захисту державних службовців в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є визначення сутності та особливостей спеціальних засад функціонування соціального захисту державних службовців у нашій державі. Це пояснюється тим, що саме вони, будучи науковою категорією, відображають найбільш істотні сторони організації та функціонування не лише соціального захисту, а й самої державної служби та системи державних органів, які визначають зміст взаємовідносин всередині цієї системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначаючи особливості положення державних службовців, доцільно наголосити, що саме вони є спеціальним суб'єктом, наділеним загальним та спеціальним правовим статусом у сфері соціального захисту, тому і їхній правовий статус має спеціальні засади функціонування. Серед цілого розмаїття цих засад доцільно виділити такі:

Можливість рівного доступу до державної служби громадян у відповідності до здатності та професійної підготовки.

Конституція України і Закон України «Про державну службу» (ст. 4) закріплюють рівне право громадян України на державну службу незалежно від її виду, чим фактично наголошується на важливості та однаковій значимості державної служби, де б вона не здійснювалась [5, с. 487]. Без належного механізму реалізації права громадян на державну службу вони не матимуть можливостей для фактичного здійснення цього права. Тому гарантії прав громадян на державну службу є актуальними і повинні знайти відображення в чинному законодавстві.

Необхідним є запровадження ефективного механізму реалізації громадянами України конституційного права на рівний доступ до державної служби, не допускаючи привілеїв чи обмежень за будь-якими ознаками. При цьому повинні бути закріплені більш високі вимоги до кандидатів на посади державних службовців, зокрема щодо рівня їх професійності, у тому числі знання нормативно-правових актів, відповідної сфери державного управління та регулювання, володіння державною мовою, здатності до роботи з громадянами, їх об'єднаннями, посадовими особами органів державної влади та органів місцевого самоврядування, засобами масової інформації на принципах об'єктивності, гласності, відкритості і прозорості.

Удосконалюючи порядок прийняття на державну службу та просування у службі, особливу увагу слід приділити запровадженню механізмів дієвої підтримки осіб, які мають значний досвід роботи, володіють іноземними мовами, а також посиленню законодавчих гарантій забезпечення реалізації тендерної політики у сфері державної служби, розширенню можливостей доступу до такої служби молоді, інвалідів за умови, що стан здоров'я останніх не перешкоджає виконанню професійних обов'язків державних службовців.

Низькою залишається якість управлінських послуг, які надаються державними службовцями. Це пов'язано з невідповідністю професійного рівня частини з них сучасним потребам суспільства, відсутністю чітко регламентованих адміністративних процедур та національних стандартів надання таких послуг.

Процедура прийняття на державну службу і просування у службі, діяльність державних службовців залишаються недостатньо відкритими та прозорими. Має місце суб'єктивізм під час вирішення відповідних питань, не забезпечується належного контролю у цій сфері з боку суспільства. Це посилює недовіру до органів державної влади і разом із тим створює додаткові можливості для зловживань, корупції і хабарництва, безвідповідальності державних службовців.

Унаслідок дії зазначених та численних інших факторів ефективність державної служби знижується, посилюються нестабільність у суспільстві, відчуженість людини від держави.

Можливість гарантування соціальним захистом гідного рівня життя державним службовцям.

Право на соціальний захист є одним з основних прав громадян і воно гарантується відповідними формами та методами, впровадження яких має забезпечити рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму. Потрібно удосконалити систему оплати праці, житлового, пенсійного, інших видів соціального забезпечення та захисту інтересів державних службовців з метою залучення до державної служби найбільш кваліфікованих спеціалістів, посилення мотивації їх роботи, підвищення привабливості державної служби та забезпечення її конкурентоспроможності на ринку праці, запобігання проявам корупції. Для цього має бути підвищено роль посадового окладу у формуванні заробітної плати

державного службовця, вдосконалено систему доплат і надбавок, оскільки статус, умови матеріального забезпечення та соціального захисту державних службовців не відповідають рівню покладеної на них відповідальності.

Відповідно до ч. 1. ст. 33 Закону України «Про державну службу», оплата праці державних службовців повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для незалежного виконання службових обов'язків, сприяти укомплектуванню апарату державних органів компетентними і досвідченими кадрами, стимулювати їхню сумлінну та ініціативну працю [5, с. 489]. Реалізація вказаного принципу соціального захисту сприятиме реалізації такого завдання як зменшення корупції серед державних службовців.

До числа принципів права соціального забезпечення багато вчених відносить принцип надання соціальних виплат у великих розмірах. При цьому більшість науковців співвідносить «великий розмір» із середнім заробітком або його частиною. Раніше вважалося, що така допомога, будучи альтернативою іншим джерелам існування, гарантує людині рівень споживання матеріальних та духовних благ, які забезпечують їй нормальну життєдіяльність. В.С. Андрєєв зокрема зазначав: «Розмір винагороди за соціальним забезпеченням може бути співрозмірним із заробітною платою працівника, а подекуди із її частиною. Але навіть тоді, коли допомога надається у розмірі частини заробітку працівника, цього вистачає для покриття матеріальних та духовних потреб працівника» [1, с. 22–23].

Чимало науковців були схильні підтримати цю ідею. Автори підручника з пенсійного права за редакцією М. Л. Захарова, з'ясовуючи проблематику принципів цього правового інституту, прийшли до висновку, що пенсія має співвідноситися із заробітком працівника. Вони наполягають, що про високий розмір пенсії можна говорити навіть тоді, коли вона складатиме частину заробітку працівника. Щоправда, при цьому застерігають, що пенсія має складати значну частину заробітку [3, с. 36].

Отже, у науковій літературі радянського періоду вважалося, що критерієм визначення розміру соціальних допомог є заробітна плата працівника або її частина, і саме на них повинна орієнтуватись держава у своїй соціальній політиці. Однак такий підхід не витримав випробовування часом.

За радянських часів, коли заробітна плата працівника була основним джерелом існування та гарантувала людині мінімальний рівень задоволення її потреб, така ідея мала об'єктивне підґрунтя. Однак починаючи з 1990 року реальний заробіток, тобто сукупність матеріальних благ та послуг, які людина може придбати за зарплату, зменшився у декілька разів, незважаючи на ріст номінальної заробітної плати працівників. Це призвело до того, що заробітна плата вже не гарантує особі споживання матеріальних благ на рівні, достатньому для розширеного відтворення її фізичної та інтелектуальної здатності до праці, і, більше того, веде до погіршення харчування українських родин. Соціальна статистика свідчить про зростання у бюджеті середньостатистичної української сім'ї частки витрат на харчування з 33% до 65,2%, а в бідних сім'ях – до 75% та відповідного зменшення частки витрат на непродовольчі товари та послуги. При цьому якість харчування істотно погіршилась. Енергетична цінність денного раціону людини знизилась з 3597 до 2505 кілокалорій [2, с. 29]. Одразу ж зазначимо, що це середньостатистичні показники добробуту українських сімей, тому вони не можуть з абсолютною точністю свідчити про матеріальне становище кожної родини в Україні.

Однак в умовах диференціації нашого суспільства за майновою ознакою заможні сім'ї чисельно поступаються незаможним, для яких заробітна плата є основним джерелом існування та способом покриття життєво необхідних потреб. Соціальна статистика засвідчує, що заробітна плата покриває далеко не всі потреби незаможних сімей.

Спеціалісти Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з'ясували, що 26% сімей в Україні заробітної плати не вистачає навіть на харчування, ще 42% – на одяг та взуття, і лише 24% охарактеризували свій матеріальний стан як задовільний. Вони без проблем можуть придбати на заробітну плату першочергові потреби, а також заощаджувати гроші для купівлі товарів тривалого користування [4, с. 29].

Зважаючи на ці обставини, можна зробити висновок, що заробітна плата не завжди може гарантувати людині споживання матеріальних благ та послуг навіть на мінімально необхідному для збереження її життєдіяльності рівні. А відтак вона не може бути тим стандартом, на який необхідно орієнтуватися при визначенні розміру соціальних виплат.

У науковій літературі такі стандарти прийнято називати державними соціальними стандартами. Зазвичай це встановлені державою на кожен визначений період мінімальні розміри матеріальних та інших благ, які гарантують соціально прийнятний рівень їх споживання і призначені для встановлення обов'язкового мінімуму витрат (бюджетних, коштів підприємств) на такі цілі.

Аналізуючи це визначення, легко прийти до висновку, що основним критерієм, який характеризує державні соціальні стандарти, є теза про «рівень споживання людиною матеріальних та духовних благ хоча б на мінімальному рівні». Щоправда держава, на яку Концепція соціального забезпечення населення та Основні напрями соціальної політики України покладали обов'язок щодо легалізації соціальних стандартів, довго не могла визначитись із мінімально допустимим рівнем споживання матеріальних та інших благ.

Отже, базовим соціальним стандартом визначення розміру соціальних допомог тепер вважається прожитковий мінімум, який є нічим іншим, як вартісною величиною (грошовою оцінкою) основних потреб людини у харчуванні, одязі та послугах. Це означає, що прожитковий мінімум, обчислений у грошовій формі, характеризує такий стан добробуту людини, за якого вона споживає мінімум матеріальних благ та послуг, необхідних для підтримання нею активного способу життя.

Існує декілька методик обчислення прожиткового мінімуму. У науковій літературі, поширеною є ідея, що реально прожитковий мінімум застосовується лише з однією метою – для загальної оцінки рівня життя в Україні.

Відзначимо, що вартісна величина прожиткового мінімуму свідчить фактично про загальний рівень життя у державі. Що ж до величини цієї суми, то насправді вона не відображає особливостей споживання матеріальних благ та послуг основними соціально-демографічними групами населення держави та окремо у кожному з її регіонів.

Відомо, що з віком потреби людини змінюються. Тому прожитковий мінімум повинен встановлюватися окремо для кожної з соціально-демографічних груп.

Не викликає сумнівів, що вартісну величину прожиткового мінімуму необхідно встановлювати, керуючись потребами основних соціально-демографічних груп населення. Однак при цьому необхідно мати на увазі, що рівень життя в регіонах України є доволі відмінним. Так, у Києві рівень прибутків і споживання на 68–69 % вищий, аніж у середньому по Україні, тоді як у Волинській та Сумській областях він на 30 % менший. Інші соціальні дослідження показують, що станом на початок 2010 року регіональна диференціація доходів громадян України становила 51,2 раза [4, с. 423].

Наведені статистичні дані соціологічних досліджень переконливо засвідчують, що в одних регіонах рівень життя - вищий, тому й витрати для його забезпечення також мають бути вищими. І навпаки, коли рівень життя у регіоні нижчий за середньоукраїнський, то й вартісна величина прожиткового мінімуму мала б бути нижчою.

Таким чином, вартісну величину прожиткового мінімуму, необхідну для визначення розміру соціальних допомог, варто обчислювати окремо для кожної соціально-демографічної групи та окремо для кожної області держави.

Вартісна величина прожиткового мінімуму – не що інше, як певна грошова сума, необхідна для задоволення найважливіших потреб людини. Тому так важливо, щоб ця величина в умовах ринку, для якого знецінення грошей є звичним явищем, була захищеною від інфляції, яка повсякчас супроводжується ростом цін на товари першої необхідності.

Наявність єдності та диференціації правового регулювання (універсальності та диференціації) соціального захисту державних службовців.

Цей принцип передбачає подвійну мету: 1) встановлення єдиних, однакових умов соціального захисту для всіх громадян; 2) диференціація умов соціального захисту для окремих категорій працівників, у тому числі державних службовців.

Право передбачає застосування однакового масштабу до різних людей. Єдність правового регулювання відносин соціального захисту означає, що норми тих галузей права, які врегульовують відносини соціального захисту, зокрема трудового права, встановлюють високий рівень умов праці, їх повинні дотримуватись усі роботодавці, що здійснюють найм праці на підставі трудового договору (державні службовці входять у групу працівників, які приймаються на роботу на підставі трудового договору), а норми права соціального забезпечення дають можливість державному службовцю як уповноваженій особі у випадку настання соціального ризику отримати усі види соціального забезпечення, передбачені національним законодавством для громадян України.

Єдність законодавства про соціальний захист передбачає можливість відмінностей у правовому регулюванні. За допомогою диференціації правового регулювання соціального захисту забезпечується застосування правових норм з врахуванням як об'єктивних факторів, які характеризують місце та умови роботи працівника, так і властивостей особистого порядку, які стосуються самого працівника.

У юридичній літературі з трудового права визначаються три напрями диференціації, які залежать від: 1) характеру і особливостей здійснення трудової діяльності (галузева, міжгалузева і локальна диференціація); 2) статевих, вікових та інших особливостей працівників (суб'єктна диференціація); 3) місця розташування підприємств, установ, організацій (територіальна диференціація)

Усі ці три чинники зумовлюють прийняття спеціальних норм, які регламентують особливості трудових відносин та відносин соціального забезпечення державних службовців. Диференціація забезпечується шляхом прийняття нормативних актів на рівні законів та підзаконних актів.

Принцип диференціації правового регулювання не суперечить проголошеному у ст. 24 Конституції України конституційному принципу про рівність прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. «Спеціальні норми, прийняті з метою забезпечення диференційованого підходу до регулювання трудових відносин певних категорій, зовсім не передбачають створення якихось пільгових умов праці для них або надання їм додаткових привілеїв. Вони спрямовують передусім на досягнення балансу гарантій трудових прав окремих категорій працівників відповідно до умов їх праці» [6, с. 317].

Для цього законодавство про соціальний захист передбачає встановлення диференційованих правил регулювання цих відносин лише на законодавчому рівні.

Стабільність кадрів державних службовців у державних органах.

Стабільність – це постійність державних службово-трудова відносин. У літературі пропонується такий принцип називати принципом незмінності державних службовців та правонаступництва у проведенні державної кадрової політики, у формуванні основ державного апарату.

Стабільність з точки зору законодавця проявляється у підтриманні державної служби на рівні, який дозволяє виконувати функції держави. Принцип стабільності, на нашу думку, повинен стати гарантією для державного службовця від незаконного звільнення. Так, чиновники європейських держав приймаються на публічну службу пожиттєво і можуть бути звільнені тільки на підставі судового рішення або з інших, прямо передбачених у законі підстав. За виконання своїх службових обов'язків державні службовці отримують від держави винагороду.

У країнах з розвинутою правовою системою, тобто в умовах гарантованого і утвердженого правопорядку, у державній службі діють два види службовців – «політичні» чиновники та «чиновники-спеціалісти». Зрозуміло, політичні службовці припиняють виконувати службові обов'язки з приходом до влади представників інших партій, які формують новий уряд. Натомість чиновники – спеціалісти постійно здійснюють державні функції незалежно від того, які політичні зміни проходять у країні, у структурі управління при регулярній зміні влади. У цьому проявляються такі принципи професійної служби на Заході, як пожиттєвість служби та практична незмінність на службі. Такі чиновники мають, як правило, достатньо високий рівень професійно-адміністративної підготовки, саме вони забезпечують безперервність службово-управлінського процесу, який і є основою стабільності.

Висновки. Підсумовуючи наведений матеріал доцільно розмежувати політичні та адміністративні посади в органах державної влади, виходячи з відмінностей характеру повноважень і відповідальності осіб на таких посадах, порядку призначення та звільнення з них, забезпечивши при цьому виконання вимог Конституції, за якими органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Слід встановити вичерпний перелік посад, які належать до політичних. З огляду на це доцільно передбачити запровадження в установленому порядку в апараті Кабінету Міністрів України і міністерствах посади державних секретарів як вищі адміністративні посади в цих органах із збереженням посад заступників міністрів як політичних посад.

Доцільно установити, що державні секретарі та їх заступники, керівники центральних органів виконавчої влади, які не є членами Кабінету Міністрів України, їх заступники належать до вищого корпусу державної служби.

При цьому слід визначити перелік посад вищого корпусу державної служби, встановити додаткові гарантії щодо соціального захисту осіб, які призначаються на такі посади, передбачити строк, перебування протягом якого на відповідних посадах дає право на присвоєння відповідного рангу державного службовця, одержання додаткових соціальних пільг та гарантій.

І насамкінець, необхідно запровадити більш ефективні правові механізми забезпечення стабільності діяльності державних службовців та їх незалежності від особистої позиції осіб, які займають політичні посади, вдосконалити порядок формування державної політики, правовий механізм забезпечення політичної нейтральності державних

службовців, передбачивши зокрема припинення ними на час перебування на державній службі членства у політичних партіях.

При цьому, слід також удосконалити механізми запобігання виникненню конфлікту матеріальних та інших особистих інтересів державних службовців, захисту їх прав та зацікавлень у разі зміни структури, ліквідації чи реорганізації органу державної влади.

Список використаних джерел

1. Андреев В. С. Социальное обеспечения в СССР / В. С. Андреев. – М. : Юрид. лит., 1967. – 166 с.
2. Гнибіденко І. Ф. Організаційно-правові аспекти подолання бідності в Україні / І. Ф. Гнибіденко // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 7. – С. 29–31.
3. Захаров М.Л. Право социального обеспечения России: учебник / М. Л. Захаров, Э. Г. Тучкова. – М. : Изд. БЕК, 2001. – 576 с.
4. Прилипко С. М. Правові проблеми соціального забезпечення в умовах переходу до ринкових відносин / С.М. Прилипко // Правова держава: Щорічник наукових праць – Вип. 46. – К. : Ін-н держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. – С. 423–428.
5. Про державну службу: закон України від 16.12.1993 р. № 3723 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – С. 490.
6. Трудове право України: Академічний курс: підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / П. Д. Пилипенко, В. Я. Буряк, З. Я. Козак та ін.; за ред. П. Д. Пилипенка. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 536 с.

Луцкий Р. П. Специальные принципы функционирования социальной защиты государственных служащих в Украине

Актуальной проблемой в сфере юриспруденции является определение специальных принципов социальной защиты государственных служащих. Этот вопрос нуждается в последующем развитии и совершенствовании. Данная проблема играет значительную роль и вызывает большой интерес в современном обществе.

Ключевые слова: социальная защита, государственная служба, принципы деятельности, специальные принципы.

Lutsky R. P. Special Principles of Functioning of Social Defence of Civil Servants in Ukraine

The actuality of the problem in the sphere of jurisprudence is the definition of the special principles of social defence of state office workers. This problem needs further development and improvement. The problem has great importance and interest in modern society. It plays an important role and has grate interest in modern society.

Key words: social defence, government service, principles of activity, special principles.

УДК 631.11.

Щурик Михайло Васильович,
*доктор економічних наук,
професор кафедри фінансів
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛІСОВОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ В КАРПАТСЬКОМУ МАКРОРЕГІОНІ

Досліджено стан організації відтворення лісових ресурсів в умовах запровадження ринкових відносин. Проаналізовано нинішній стан виконання лісовою сферою екологічних та соціальних функцій. Обґрунтовується необхідність проведення інвентаризації лісів в Карпатському макрореґіоні. Запропоновано впорядкувати відносини власності на ліс; запровадити модель сталого розвитку використання, збереження, покращення та охорони лісових земель.

Ключові слова: *екологія, лісоресурси, використання, сталий розвиток, фінансування, власність, інвентаризація*

Постановка проблеми. Запровадження ринкових відносин у процеси використання лісових ресурсів значно загостило можливості реалізації ними екологічних і соціальних функцій. Донині в Україні не вироблено єдиної, прозорої, зрозумілої стратегії та політики розвитку лісових ресурсів. У Карпатському макрореґіоні продовжується надмірне вирубування лісу. Безгоспними залишаються нині невеликі лісові ділянки, які знаходяться поблизу населених пунктів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Лісові ресурси, організація їх використання, збереження, відновлення постійно знаходяться в полі зору багатьох відомих вчених, політиків, бізнесменів, практичних працівників, а також окремих громадян. Вирішення еколого-економічних проблем лісокористування, екологізації лісового господарства відображаються в «Концепції реформування та розвитку лісового господарства України» (2006), «Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 року» (2007), у яких закладено удосконалення організаційно-економічних механізмів функціонування лісового господарства на ринкових засадах [5, с. 23]. Таким чином, організація лісового господарства в Україні нині є предметом уваги відповідних урядових структур, які пропонують механізм відтворення лісових земель, лісокористування, одночасно розв'язуючи з цим екологічні, соціальні та економічні завдання. Особливо часто увага вчених

звернена на дослідження лісів крізь призму економіки та екології, які застерігають, що економічна стабільність за жодних умов не повинна досягатися за рахунок екологічної безпеки [2, с. 82]. Саме в такому руслі пропонувалася організація використання лісових ресурсів на Саміті Ріо-92. Йдеться про прийняття Концепції сталого розвитку, яка нині слугує орієнтиром використання лісоресурсів на перспективу. Деструктивність в організації еколого-економічних засад організації лісового сектора економіки окремі вчені пов'язують з недосконалістю чинного законодавства, зокрема відсутністю належного механізму справляння податків. Дослідники зазначають, що об'єктом оподаткування, обчислення та справляння платежів за користування природними ресурсами при здійсненні лісівництва мають бути земельні угіддя, у складі яких облікова категорія «лісові землі» є домінуючою [1, с. 83]. Ми повністю поділяємо думку вчених, що належна реалізація еколого-економічних функцій ресурсами лісового сектора значною мірою залежить від рівня достатності та досконалості фінансового забезпечення.

Часто дослідники проблем розвитку лісового сектора економіки пов'язують його з деструктивним впливом на природні ресурси людини, прагненням її задовольнити власні матеріальні потреби за рахунок порушення балансу біосфери.

Перебудовуючи своє життя, людина змінює і природу. Заради збереження умов підтримки гомеостазів людини і біосфери, потрібно постійно змінювати гомеостаз економіки в сторону його дематеріалізації [4, с. 455]. Можна погодитись з автором, що однією з причин, яка значною мірою гальмує запровадження еколого-економічних засад до організації лісового господарства, є домінування корисних матеріальних інтересів. На особливу увагу в контексті досліджуваної проблематики заслуговує Карпатський макрорегіон, який нині відноситься до одного з найбільш забезпечених лісом в Україні. Організація лісового сектора економіки крізь призму реалізації ним еколого-економічних засад поки що залишається недостатньо дослідженою.

Постановка завдання. Проаналізувати основні причини, які унеможливають організацію лісового господарства Карпатського макрорегіону на еколого-економічних пріоритетах. Запропонувати передумови покращення використання, збереження та охорони лісу з метою запровадження засад Концепції сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Важливість лісу важко переоцінити. Відомо, що завдяки лісовим ресурсам забезпечується розв'язання не лише економічних, а й соціальних потреб суспільства. Йдеться про те, що властивості лісоресурсного потенціалу реалізуються шляхом використання їх для господарських потреб. Крім того, ліс слугує субстанцією, завдяки якій організовується функціонування сфери відпочинку, охорони здоров'я, туризму, рекреації, спорту тощо. Таким чином, завдяки природним властивостям лісу суспільством забезпечується розв'язання економічних, екологічних та соціальних компонентів розвитку. Слід зазначити, що дієвість, успішність виконання зазначених функцій значною мірою залежить від моделі використання, збереження, покращення та охорони лісових ресурсів, лісової політики, що сформувалась у країні, регіоні, населеному пункті тощо.

Запровадження ринкових відносин у механізм організації лісового господарства в Україні спричинило до радикальних зрушень, змін, які однозначно позитивно або негативно оцінити не можна. Воно й зрозуміло, адже трансформація економічних відносин, за допомогою яких може бути досягнуто оптимальність використання, збереження, покращення, відновлення регенеративних природних властивостей лісу, потребує тривалого відрізка часу. Разом з тим надмірне затягування цього процесу часто спричиняє появу та потребу розв'язання нових завдань, раніше невідомих або таких, які суттєво до цього часу не впливали на організацію лісового господарства. Насамперед це стосується деструктивних змін, які прямо не пов'язані з лісовими ресурсами, а впливають на можливості виконання

ними економічних і екологічних функцій опосередковано. Йдеться про встановлений у природі взаємозв'язок, взаємозалежність між окремими видами природних ресурсів: лісом, водою, сільськогосподарськими угіддями, повітряним басейном, можливостями популяції флори і фауни, використанням мінералів тощо. Сформований у природі баланс між наведеними складовими часто порушується діяльністю людини, яка з метою задоволення економічних потреб порушує встановлену Світовим Розумом рівновагу, у результаті чого інтенсифікуються деструктивність екології та загострюються соціальні негаразди. Таким чином, матеріалізація інтересів суб'єктів використання лісових ресурсів є однією з причин, яка гальмує виконання ними екологічних та соціальних функцій. У той же час, виходячи зі змістового навантаження Концепції сталого розвитку, відтворення лісових ресурсів повинно здійснюватись таким чином, щоби забезпечувати органічне розв'язання усіх трьох складових: екології, економіки та соціального пакету проблем.

Зважаючи на те, що територія України значно відрізняється за кількістю лісових площ, видами лісів, призначенням та характером їх експлуатації, регенеративними властивостями доцільним є, на нашу думку, проводити дослідження, які стосуються реалізації природних функцій лісу в розрізі окремих регіонів, населених пунктів, природно-економічних зон тощо. При цьому на особливу увагу заслуговує Карпатський макрорегіон, який в Україні є одним з найбільш заліснених. Крім того, зважаючи на природно-економічні умови, рельєф місцевості, склад ґрунтів, наявність транскордонного сполучення тут ще є значні резерви для розширення, збільшення земельних територій для посадки лісу. Насамперед це стосується земельного фонду сільського господарства, майже дві третини якого недоцільно залучати в сільськогосподарський обіг, оскільки за рівнем продуктивності вони відносяться до категорії малородючих. Затрати на виробництво сільськогосподарської продукції тут значно перевищують доходи. Саме цим нині пояснюється збільшення кількості покинутих і незадіяних земельних масивів агроформувань, а також господарств населення. Взагалі земельний фонд у досліджуваному макрорегіоні потребує радикальної реструктуризації, перерозподілу за сферами використання, про що нами вже неодноразово наголошувалось [6, с. 17].

Йдеться про те, що, зважаючи на унікальні природні умови (наявність гір, лісів, водних ресурсів, цілющого повітря), виправданим та науково обґрунтованим стане розподіл наявного земельного фонду, включаючи сільськогосподарські землі, на три частини. Перша має бути призначена для потреб виробництва сільськогосподарської продукції. Питома вага таких земель повинна становити не більше 20–25% земельного фонду. Саме така частина угідь нині може бути віднесена до категорії високопродуктивних. Друга має бути використана для потреб рекреації, включаючи посадку лісу. Її питома вага повинна складати близько 50%. Третю частину слід використовувати для інших потреб несільськогосподарської діяльності. Без такої реструктуризації еколого-економічні функції природних ресурсів, включаючи лісові, у достатній мірі не вдасться реалізувати. Таке твердження випливає з того, що абсолютна більшість ресурсів землі аграрного сектора нині знаходиться у власності господарств населення, рівень використання яких не відповідає вимогам сьогодення. Треба зазначити, що приватизовані земельні ділянки господарствами населення, сільськогосподарськими підприємствами, іншими категоріями власників нині використовуються, як правило, для задоволення лише власних потреб. Таким чином, екологічні та економічні функції приватизованих земель, включаючи лісові ділянки, належним чином не виконуються.

Зазначимо, що реалізацію екологічних та економічних функцій лісових ресурсів, використання яких спрямовується саме в такому форматі, не можна вважати належно оптимальною, справедливою, оскільки право приватного володіння на ліс обов'язково

здійснюється за рахунок інших громадян. Саме тому, навіть незважаючи на успішне розв'язання приватним власником лісу екологічних, економічних проблем, приватизацію лісів слід заборонити. При цьому на увагу заслуговує досвід цього процесу у Німеччині. Там лісові політики утрималися від тотальної приватизації східних лісів, які були, головним чином, у державній власності. Приватизація в Німеччині здійснюється дуже обережно і виважено на основі глибокого екологічного і соціального обґрунтування проекту для кожної окремої ділянки лісу, що підлягає передачі в приватний сектор [3, с. 50].

В Україні, у досліджуваному макрореґіоні зокрема, слід широко запроваджувати довгострокову оренду лісів, що стане своєрідним підготовчим періодом до запровадження на лісові ресурси права приватної власності. Приватизацію слід дозволити лише у важкодоступних місцях гір, а також на землях на яких власник посадив ліс. Саме в такому форматі доцільно вибірково дозволити приватизацію лісових земель.

Аналіз організації лісового сектора економіки в Карпатському макрореґіоні засвідчує, що основна увага в процесі використання лісодеревини суб'єктами господарювання відводиться задоволенню матеріальних потреб, часто завдаючи при цьому шкоду екології, соціальному пакету проблем. Така модель відтворення лісових ресурсів у досліджуваному макрореґіоні була властива Україні в період перебування її у складі колишнього Радянського Союзу. Аналогічною залишається вона і нині, про що переконливо засвідчує продовження інтенсивних вирубок лісодеревини, яка за безцінь реалізується за межами України. Це при тому, що чинна влада заборонила вирубування лісу. Надмірна вирубка Карпатських лісів спричинила до збільшення кількості повеней, що з кожним роком завдають все більшої шкоди населенню, флорі і фауні, іншим видам природних ресурсів.

За останні десять років у розглядуваному макрореґіоні спостерігається також швидке всихання лісових масивів, особливо хвойних дерев. Дослідження засвідчують, що причинами, які призводять до цього, є погіршення екології внаслідок функціонування небезпечних та шкідливих виробництв, збільшення викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря (табл.1)

Таблиця 1

Динаміка викидів шкідливих речовин в атмосферне повітря в областях Карпатського макрореґіону

	У розрахунку на км ² , т			
	1995	2000	2005	2008
Україна	12,4	9,8	11,0	11,9
Закарпатська	2,9	3,2	5,1	7,1
Івано-Франківська	23,4	13,3	18,1	21,5
Львівська	11,0	8,8	8,6	12,2
Чернівецька	4,3	4,3	4,1	5,3

Найбільш забрудненою територією, включаючи лісові землі, нині залишається Івано-Франківська область, на якій щорічно в розрахунку на 1 км² викидається понад 20 тонн шкідливих речовин. Зрозуміло, що через це значною мірою пригнічується ріст лісових дерев, велика частина з яких всихає. Саме тому забрудненість лісу не дає можливості виконувати йому еколого-економічні функції.

На особливу увагу заслуговує в контексті досліджуваної проблеми використання, збереження, покращення та охорона невеликих лісових ділянок, які знаходяться в межах або неподалік від населених пунктів. Аналіз засвідчує, що збереження, догляд, охорона, покращення далекі від того стану, який дозволяє належним чином виконувати ними еколого-економічні функції. Нині абсолютна більшість таких лісових ділянок залишається практично

безгоспною. Саме цим пояснюється надмірна їх захаращеність лісодеревиною, що не є придатною до використання. Такі лісові ділянки найчастіше зазнають самовільних, неконтрольованих вирубок, а окремі з них перетворено у звалища побутових відходів, неорганізованих смітників. Як не дивно, місцеві органи влади при цьому зайняли позицію пасивних спостерігачів, оскільки не забезпечують контроль за процесами руйнування, засмічення, забруднення лісових земель. Таким чином, невеликі лісові угіддя, які повинні б виконувати функції поліпшення екології, нині навпаки виконують роль забруднювача довкілля.

Вирішення проблем, які існують у зв'язку з невизначеністю, безгоспністю невеликих лісових ділянок, що знаходяться поблизу населених пунктів у Карпатському макрорегіоні, слід розпочати з встановлення офіційного власника. Ним повинен бути місцевий орган влади, завданням якого має стати організація використання, покращення, збереження та охорони лісових ділянок. Реалізація зазначеного потребує проведення інвентаризації невеликих лісових масивів, а також запровадження постійного їх моніторингу. За результатами суцільного переобліку слід терміново розробити заходи щодо реанімації, очищення, впорядкування кожної лісової площі окремо. Одночасно доцільно встановити статус, призначення, умови використання кожної лісової ділянки. Йдеться про перетворення абсолютної більшості з них у парки, сквери, відпочинкові зони, зони рекреації, заняття спортом тощо. Саме таким чином вдасться належним способом налагодити відтворення лісових угідь, які знаходяться в межах (або неподалік) населених пунктів, на еколого-економічних засадах.

Аналогічні заходи проведення інвентаризації слід організувати стосовно великих лісових масивів. Без точного обліку наявних запасів лісодеревини, інших лісових ресурсів природи організація виконання лісом еколого-економічних функцій буде мати неповний, неточний, непрозорий характер, що спричинятиме зловживання, спекуляції лісодеревиною, які нині продовжуються в Карпатському макрорегіоні. Очевидно, і далі не припиниться надмірне вирубування ліквідної деревини, обсяги якої за десять років зросли на досліджуваній території майже вдвічі (табл. 2)

Таблиця 2

Динаміка заготівлі ліквідної деревини в Карпатському макрорегіоні

тис.м³

	1997	2000	2005	2008
Україна	10597,6	11261,7	15244,3	15726,7
Закарпатська обл..	608,3	906,7	1032,3	953,4
Івано-Франківська обл.	466,3	518,0	784,6	864,7
Львівська обл.	679,5	774,1	1036,2	1165,9
Чернівецька обл.	560,1	569,3	804,3	866,1
Разом у макрорегіоні	2314,2	2768,1	3657,4	3850,1

Це при тому, що за останні роки значно інтенсифікувались у часі катастрофічні повені, які завдають значної шкоди населеним пунктам, деяким видам природних ресурсів і погіршують екологію. Більш ніж очевидно, що за таких умов ведення лісового господарства економічні інтереси досягаються через погіршення екології, що явно суперечить Концепції сталого розвитку, домінантою якої є дбайливе, бережливе, раціональне використання ресурсів лісу, забезпечуючи при цьому збалансоване, органічно поєднане розв'язання екологічних, економічних та соціальних завдань.

Переведення лісового сектора економіки Карпатського макрорегіону на засади сталого розвитку потребує значного інтенсифікування відтворення лісів. Йдеться про садіння, висівання і природне поновлення лісу на зрубках, згарищах, галявах, пустирях та інших площах, що були під лісом.

Особливо великі резерви земель для садіння лісу в Карпатському макрорегіоні має аграрний сектор, які, на наше переконання, потребують перерозподілу. Йдеться про те, що нині в сільському господарстві досі є задіяними в обігу угіддя, які економічно, екологічно, соціально не дають користі. Часто рівень виробничих затрат тут значно перевищує вартість вирощеної продукції. Крім того, значна частина аграрних земельних площ перевищує трьохвідсотковий кут нахилу, а конфігурація полів ускладнює, а в багатьох випадках унеможлиблює механізування догляду та обробітку. До розрахунку слід брати і те, що в умовах домінування екстенсивної моделі відтворення земельних угідь, збільшення та розширення посівних площ АПК проходило за рахунок залучення в обіг лісових ділянок, галявин, доріг, меж, земель, цільове призначення яких було зовсім інше. Крім того, частина земель, яка нині залишається у аграрному секторі часто зазнає вітрової ерозії, підтоплення тощо. Ці землі, на наше глибоке переконання, слід використати для садіння та збільшення площ лісу. Таким чином вдасться не лише значно розширити лісовий фонд у досліджуваному макрорегіоні, а й вирішити ряд соціальних проблем, у числі яких найбільш важливою стане зменшення безробіття, а також покращення екології.

Поліпшення виконання еколого-економічних функцій лісу в нинішніх умовах значною мірою залежить від проведення лісозахисних робіт. Аналіз їх динаміки засвідчує, що за останні 18 років ліси стали частіше хворіти, з'явилися раніше невідомі шкідливі комахи. Ліси гинуть також від несприятливих погодних умов, лісових пожеж тощо (табл. 3)

Таблиця 3

Динаміка заходів боротьби з хворобами та загибель лісових насаджень
(на кінець року)

	1990	1995	2000	2005	2008
Ліквідовано осередків шкідників та хвороб лісу заходами боротьби, тис.га	131,8	108,2	71,8	138,1	110,7
Загибель лісових насаджень	4020	7468	8908	12095	18242
у тому числі від пошкоджень шкідливими комахами	48	536	388	860	926
хвороб лісу	323	1252	1278	3294	3883
несприятливих погодних умов	2024	3484	6421	6064	9166
лісових пожеж	1157	2031	696	1437	3819

Офіційні статистичні дані (табл. 3) засвідчують, що за відносно невеликий відрізок часу загибель лісових насаджень зросла більше ніж у 4,5 разу. Зокрема в 2008 році в Україні втрачено 18242 тис. га лісу. Зазначимо, що до уваги взято лише офіційну інформацію, яка стосується великих, організованих лісових масивів. У той же час площі невеликих лісових ділянок, що знаходяться в межах населених пунктів, не були включені в розрахунок.

Особливо значної шкоди невеликим природним та штучним лісовим насадженням поблизу сіл, міст завдають пожежі, причиною яких часто є зумисний підпал сухих трав на

земельних площах, які тривалі роки не оброблялися, заростають дикими бур'янами, чагарниками, кущами, у результаті чого стають непридатними до господарського використання. Разом із травою часто знищуються вогнем невеликі лісові ділянки.

Запровадження еколого-економічних засад організації лісового сектора в Карпатському макрорегіоні потребує вироблення адекватної моделі органами місцевого самоврядування, яка би будувалась на засадах сталого розвитку.

Йдеться про організацію лісгосподарського відтворювального процесу таким способом, який би поєднував одночасне розв'язання економічних, екологічних та соціальних завдань. Лейтмотивом відновлення регенеративних властивостей лісу, лісових земель має бути невиснажливе, раціональне, збалансоване використання лісоресурсного потенціалу. При цьому примат матеріальних інтересів у зв'язку з відтворенням лісових ресурсів не повинен реалізовуватись за рахунок погіршення регенеративних екологічних функцій природи, погіршення рівня життя населення. Економічні закони мають поєднуватись із соціальними, онтологічними законами, як це передбачено концепцією сталого розвитку. Таким чином вдасться налагодити організацію лісовим сектором економіки успішне виконання еколого-економічних функцій ресурсами лісу.

Висновки. Оцінка стану організації лісового сектора економіки в Карпатському макрорегіоні засвідчує про існуючі тут недоліки. Насамперед це стосується відсутності конкретних, системних заходів, які би дозволили належним чином виконувати ресурсами лісу еколого-економічні функції. Нині домінуючими засадами використання лісоресурсного потенціалу в Україні та Карпатському макрорегіоні зокрема залишаються матеріальні інтереси суб'єктів господарювання, які досить часто досягаються крізь призму погіршення екології, а також загострення соціальних проблем. Саме тому нагальною слід вважати потребу накреслення та запровадження нових засад щодо організації функціонування лісового господарства. Йдеться про імплементацію в процеси використання, збереження, покращення та охорони лісових ресурсів засад сталого розвитку, лейтмотивом якої є одночасне запровадження, гармонійне поєднання розв'язання не лише економічних, а й екологічних і соціальних проблем. Приведення у відповідність лісового господарства до рекомендацій сталого розвитку в Карпатському макрорегіоні потребує створення певних передумов, найважливішими з яких, на нашу думку, слід вважати:

- проведення нової структуризації земельного фонду, завдяки якій вдасться значно розширити площу лісових угідь;
- переглянути доцільність запровадження приватного лісокористування крізь призму суспільної значущості;
- запровадити радикальні заходи для зменшення площ лісу, що призначені для вирубок головного користувача;
- запровадити моніторинг підприємств-забруднювачів атмосферного повітря та значно підвищити штрафні санкції за завдану шкоду лісовим землям;
- місцевим органам самоврядування, громадськості проаналізувати стан невеликих лісових площ, що знаходяться в межах та поблизу населених пунктів. За результатами обстеження вжити заходи для їх очищення та цільового призначення;
- розширити площі лісового фонду земель за рахунок частини сільськогосподарських угідь, використання яких в аграрному секторі не є доцільним та ефективним;
- розробити конкретні заходи, що стосуються захисту лісових масивів, включаючи лісові площі, які знаходяться в межах сільських населених пунктів, для запобігання небезпеки пожеж та довести їх до відома місцевих жителів.

Реалізація вищенаведених заходів забезпечить значною мірою можливість запровадження в лісовому господарстві Карпатського макрорегіону засад сталого розвитку,

які допоможуть належно вирішити виконання лісовими ресурсами екологічних та економічних функцій.

Список використаних джерел

1. Бобко А. М. До питання обчислення та встановлення розміру платежів за користування лісовими землями / А. Бобко, А. Бодюк, та ін. // Економіка АПК. – 2010. – № 2. – С. 82–87.
2. Віленчук О. Гармонізація єдиного еколого-економічного простору України / О. Віленчук // Економіка України. – 2009. – № 3. – С. 80–87.
3. Лісова політика: теорія і практика: монографія // Під наук. ред. проф. д.е.н. Синякевича І. М.; авторський колектив: Синякевич І. М., Соловій І. П., Врублевська О. В. ін. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – 612 с.
4. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития открытых стационарных систем в контексте устойчивого развития / Л. Мельник // Фізична економія: методологія дослідження та глобальна місія України: зб. матеріалів Міжнар. наук. конф., 8–10 квітня 2009 р., м. Київ. – К.: КНЕУ. – 2009. – С. 450–459.
5. Мішенін Є. Концептуальні засади розвитку механізмів державно-приватного партнерства в лісо-ресурсній сфері / Є. Мішенін, Г. Мішеніна // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 23–26.
6. Щурик М. В. Морально-етичні засади приватизації земельних ресурсів АПК / М. В. Щурик // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 52–54.

Щурик М. В. Эколого-экономические основы организации лесного сектора экономики в Карпатском макрорегионе

Исследовано состояние организации воспроизводства лесных ресурсов в условиях внедрения рыночных отношений. Проанализировано нынешнее состояние исполнения лесной сферой экологических и социальных функций. Обосновывается необходимость проведения инвентаризации лесов в Карпатском макрорегионе. Предложено упорядочить отношение собственности на лес. Предлагается внедрить модель устойчивого развития пользования, сохранения, улучшения, а также охраны лесовых земель.

Ключевые слова: *экология, лисоресурсы, использование, устойчивое развитие, финансирование, собственность, инвентаризация.*

Schuryk M. V. Ecological and Economic Principles of Woodland Economic Sector in the Carpathian Macroregion

It is researched the situation of the organization of the recreation of forests resources in the conditions of application of the market relations. It is analyzed the today's situation of the fulfilling of the forest's spheres of the ecological and social functions. It is grounding the necessity of the inventarization of the forests in the Carpathian macroregion. It is proposed to put in order the relations of the property on the forest. It is proposed to involve the model of the stable development of using, keeping and improving and garding of the forests lands.

Key words: *ecology, forests resources, using, stable development, property, financing, stock-taking.*

Алькема Віктор Григорович,
*кандидат технічних наук, доцент,
професор кафедри менеджменту
зовнішньоекономічної діяльності та логістики
Університету економіки та права «КРОК»*

ОПЕРАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ ЯК ЧИННИК ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ ВИРОБНИЧОГО ПІДПРИЄМСТВА

У статті на підставі системного підходу проведено змістовний аналіз операційної стратегії виробничого підприємства за умов невизначеності ринкового середовища. Розкрито модель створення операційної стратегії з урахуванням параметрів та показників міжсистемної узгодженості. Встановлено основні загрози розвитку операційної системи. Визначено взаємозв'язок операційної та інших функціональних стратегій. Розроблено рекомендації щодо забезпечення розвитку виробничого підприємства.

Ключові слова: стратегія, функціональна стратегія, бізнес-стратегія, стратегія розвитку, цілі, завдання, взаємоузгодження, загрози, міжсистемні конфлікти, економічні інтереси, економічна безпека.

Постановка проблеми. Операційна стратегія вітчизняних підприємств із позиції економічної безпеки практично не розглядалася. Основними аргументами щодо недоцільності розгляду цієї стратегії як чинника економічної безпеки були наступні: операційна стратегія відноситься до функціональних стратегій і не може бути важливим фактором у виборі цілей і пріоритетів бізнесу; операційна стратегія безпосередньо не пов'язана з факторами зовнішнього середовища; фактори зовнішнього середовища впливають на операційну стратегію опосередковано через цілі та механізми бізнес-стратегії; операційна стратегія, у більшості випадків, стосується не підприємства в цілому, а окремих його операційних одиниць.

Однак ці та інші міркування суперечать тенденціям сучасного менеджменту організацій. Ефективність та раціональність операційного менеджменту як важливої складової системи управління підприємством залежить від змісту операційної стратегії. Менеджери в наявних умовах господарювання розглядають операційну стратегію не ізольовано від бізнес-стратегії. Неузгодженість цілей та завдань, з одного боку, між операційною стратегією та стратегіями вищих рівнів, а з іншого, між операційною стратегією та набором функціональних стратегій організації, є суттєвою загрозою економічній безпеці підприємства. Розв'язання проблем щодо усунення конфліктів цілей і завдань зазначених стратегій спонукає до більш значного ступеня взаємоузгодження стратегій та розповсюдження сфери прийняття стратегічних рішень на більш низькі функціональні рівні.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Операційна стратегія в сучасній літературі з управління розглядається як загальна політика і плани використання ресурсів

підприємств націлених на максимально ефективну підтримку їх довгострокової конкурентної стратегії [4, с. 118]. В окремих підходах під операційною стратегією розглядають стратегію, яка визначає принципи управління окремими ланками організаційної структури і ланцюга створення доданої вартості [10, с. 25]. На думку окремих авторів, під операційною стратегією слід вважати стратегію розвитку операційної системи організації [14, с. 89]. Не зважаючи на наявність різних точок зору щодо ролі та змісту операційної стратегії, автори публікацій однастайні у питаннях щодо важливості операційної стратегії у забезпеченні конкурентоспроможності та ефективності діяльності підприємства. З точки зору О. Сумця, операційна стратегія визначає, «як керувати ключовими організаційними ланками операційної системи, а також як забезпечувати виконання стратегічно важливих оперативних завдань» [12, с. 28]. Під операційною стратегією Лес Гелловей розуміє стратегію ефективної і раціонально організованої операційної функції, яка забезпечує лідерські позиції на ринку за показниками якості, оперативності та ціни [5, с. 30]. Операційною стратегією П. Белінський вважає загальну концепцію досягнення конкретних цілей виробництва при відповідних обмеженнях у ресурсах [2, с. 104]. З точки зору А. Курочкина, операційна стратегія – це сукупність стратегічних рішень щодо організації та функціонування операційної системи [9, с. 7].

Більшість авторів публікацій розглядають операційну стратегію за умов тривалого і стабільного функціонування операційної системи та генерування нею продукції для ринків зі стійкою кон'юктурою і чітко прогнозованим попитом. У таких умовах питання взаємоузгодження стратегій різного рівня, а також забезпечення відповідності операційної стратегії завданням маркетингу підприємства, вирішується в межах моделі Террі Хілла створення операційної стратегії [13, с. 35]. На думку авторського колективу під керівництвом Річарда Б. Чейза, для забезпечення конкурентоспроможності операційної стратегії компанії визначають низку пріоритетів [13, с. 36]. Автори цієї роботи відзначають певну ерозію існуючих пріоритетів з часом і появу нових, хоча глибоко не аналізують причин цього явища. На нашу думку, йдеться про зростання динаміки ринкових змін, які І. Ансофф розглядає з точки зору трьох характеристик нестабільності: ступеня звичності, темпу змін та передбачуваності майбутнього [1, с. 46]. Сучасні умови підприємницької діяльності характеризуються неочікуваними змінами, втратою контролю над зовнішнім середовищем підприємства через його мінливість та невизначеність. У таких умовах традиційний підхід до операційної стратегії як лише політики вдосконалення операцій втрачає сенс. У вітчизняній літературі з економічної безпеки підприємства операційну діяльність відносять до складових політики безпеки. Однак операційний елемент в частинах економічної безпеки підприємства не виділяють [6, 7, 11, 13]. Операційну стратегію та її ефективність вважають важливим чинником забезпечення необхідного рівня економічної безпеки. Безперечно, операційна діяльність є основою функціонування будь-якого підприємства, організації та установи. Доцільно розглянути операційну стратегію і умови забезпечення її ефективності з позиції економічної безпеки. Такий підхід дозволить при формуванні операційної стратегії для умов мінливого та невизначеного зовнішнього середовища взаємоузгодити цілі і завдання функціональних стратегій, а при їх реалізації координувати дії окремих функціональних менеджерів. Як свідчить практика, це сприяє формуванню в компаніях принципово нового підходу до бізнесу. Такий підхід активізує поведінку менеджерів усіх рівнів, зростають можливості їх впливу на прийняття та реалізацію рішень, удосконалюється якість управлінських комунікацій, здійснюється розвиток управлінської команди, оцінкою діяльності якої виступають не окремі показники ефективності, а система індикаторів економічної безпеки розвитку операційної системи підприємства.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є аналіз особливостей формування операційної стратегії як важливого чинника економічної безпеки виробничого підприємства, яке функціонує в умовах невизначеності зовнішнього середовища.

Для досягнення цієї мети в роботі ставилися наступні завдання:

- проаналізувати існуючі підходи до формування операційної стратегії підприємства;
- оцінити вплив невизначеності зовнішнього середовища на особливості формування операційної стратегії;
- встановити якісні параметри та показники міжсистемної узгодженості при функціонуванні виробничого підприємства;
- розробити рекомендації щодо забезпечення розвитку виробничого підприємства

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі досліджували змістовну сутність операційної стратегії. Автор дослідження під операційною стратегією розуміє сукупність взаємоп'язаних управлінських рішень, спрямованих на розвиток операційної системи. Операційна система розглядається як цілісна взаємодіюча сукупність підсистем та елементів, сформована з метою трансформації відповідного набору вхідних ресурсів у вихідні результати, що мають цінність для споживачів. Забезпечення розвитку операційної системи можна здійснити через корінні та видові функції. До корінних функцій операційної системи слід віднести функцію розвитку та функцію безпеки [4, с. 238]. У такому випадку операційна стратегія – це стратегія, яка реалізує функцію розвитку операційної системи. Функція розвитку операційної системи – це конкретні управлінські рішення та дії, пов'язані з реалізацією інтересів стратегії і спрямовані на незворотні та закономірні зміни підсистем й елементів цієї системи, які призводять до її якісно нового стану. При такому підході функція розвитку є інтегруючою, тому що вона реалізується через такі видові функції: маркетингову, операційну, фінансову, трудоворесурсну тощо. Але розвиток вимагає забезпечення. Економічна безпека розвитку передбачає не лише узгодження цілей і завдань при реалізації окремих видових функцій, але і розробку комплексних сценаріїв міжсистемної поведінки при появі неочікуваних впливів, ситуації неповної визначеності та неконтрольованості ринку. Згідно з існуючими підходами, вирішення питань створення умов для економічної безпеки є можливим лише після ідентифікації набору існуючих загроз операційній системі. Умовно ці загрози можна поділити на ринкові, міжсистемні та внутрішньосистемні. На підставі проведеної діагностики встановлено основні загрози розвитку операційної системи, які наведені на рисунку 1.

До зовнішніх (ринкових) загроз слід також віднести негативні тенденції ринків постачання, ринків технологічного обладнання, тощо. До міжсистемних загроз належать конфлікти цілей, завдань та дій операційної стратегії та стратегій вищого рівня і функціональних стратегій. Це, в першу чергу, неузгодженість рішень та дій, як у вертикальній, так і в горизонтальній взаємодії в процесі формування та реалізації стратегії. Фактор часу у цьому випадку є важливим тому, що менеджер не може одночасно забезпечити високу ефективність операційної системи і вимоги щодо її змін. На практиці управлінці намагаються максимально розглянути у часі процес змін щоб не втратити керованість операційною системою. Але затягування процесів розвитку призводить до незворотного погіршення стану операційної системи. Мистецтво управління полягає саме в пошуку балансу між мінімально необхідною стабільністю системи та її змінами. Зазначені зміни вкрай необхідні для нівелювання ринкових та міжсистемних загроз і негативних факторів.

Рис. 1. Основні загрози розвитку операційної системи

Послідовне зростання умов нестабільності; економічної та нормативно-правової невизначеності, недобросовісної конкуренції, інших негативних ринкових факторів призводить до посилення величини і частоти впливів зовнішнього середовища на операційну систему. Як зазначалося, вважається, що ці впливи вона сприймає опосередковано. У сучасній науковій літературі цей факт розглядається як позитивний тому, що дозволяє реалізувати принципи раціональної організації операційної діяльності. Але, з іншого боку наявність такої ситуації призводить, по-перше, до запізнення ідентифікації нового впливу зовнішнього середовища; по-друге, операційна система отримує викривлений сигнал про такий вплив. Чим більш мінливе середовище тим складніше операційній стратегії забезпечити розвиток операційної системи. Із врахуванням мінливості цього середовища відбувається динамічна зміна загроз. Для оперативної превентивної реакції операційної системи на виклики ринку необхідне узгодження цілей і завдань функціональних стратегій між корпоративною та бізнес-стратегією, а також функціональних стратегій між собою. Якісні параметри та показники міжсистемної узгодженості в діяльності виробничого підприємства представлені у вигляді матриці, наведеної в таблиці 1.

Таблиця 1

Якісні параметри та показники між системної узгодженості в діяльності виробничого підприємства

Вид економічної системи	Операційна система	Маркетингова система	Фінансова система	Кадрова система
Операційна система		Можливості операційних потужностей. Оперативність виконання замовлення. Швидкість виведення нових та модифікованих продуктів.	Нормативи використання ресурсів та їх запаси. План виробництва План реконструкції та технічного оновлення Виробництва.	Якісна та кількісна потреба в операційному персоналі, його компетенції та професійні навички. Нормативи трудовості.
Маркетингова система	Потреби та запити споживачів цільового ринку, прогноз попиту за позиціями асортименту, ринками тощо. Перспективні потреби в нових і модифікованих продуктах.		План маркетингу. План досліджень та розробок План науково-технічної підготовки виробництва.	План виробництва і реалізації продукції за обсягами та асортиментом. План освоєння нових видів продукції.
Фінансова система	Калькуляція собівартості Бюджет на виконання замовлення Реалізація платіжної дисципліни для виконання операційної програми. Контроль виконання бюджету операцій.	Бюджет маркетингу. Розподіл бюджету за напрямками маркетингової діяльності. Організація і контроль фінансового забезпечення маркетингових заходів.		Прогнозовані обсяги фінансових ресурсів на: – залучення та адаптацію – утримання та мотивацію; – розвиток операційного персоналу.
Кадрова система	Режим та умови праці операційного персоналу, умови залучення та оцінки, розвитку та мотивації. Оцінка ефективності та продуктивності використання трудових ресурсів.	Наявні трудові ресурси та їх компетентність. Професійні навички фахівців новаторів, професійна мобільність операційного персоналу.	Середньоспискова та явочна чисельність персоналу, штатний розпис, тарифні ставки, розряди та посадові оклади операційного персоналу. Витрати на утримання персоналу.	

Діагностику рівня економічної безпеки розвитку операційної системи пропонується оцінювати на підставі системі індикаторів наведених на рисунку 2.

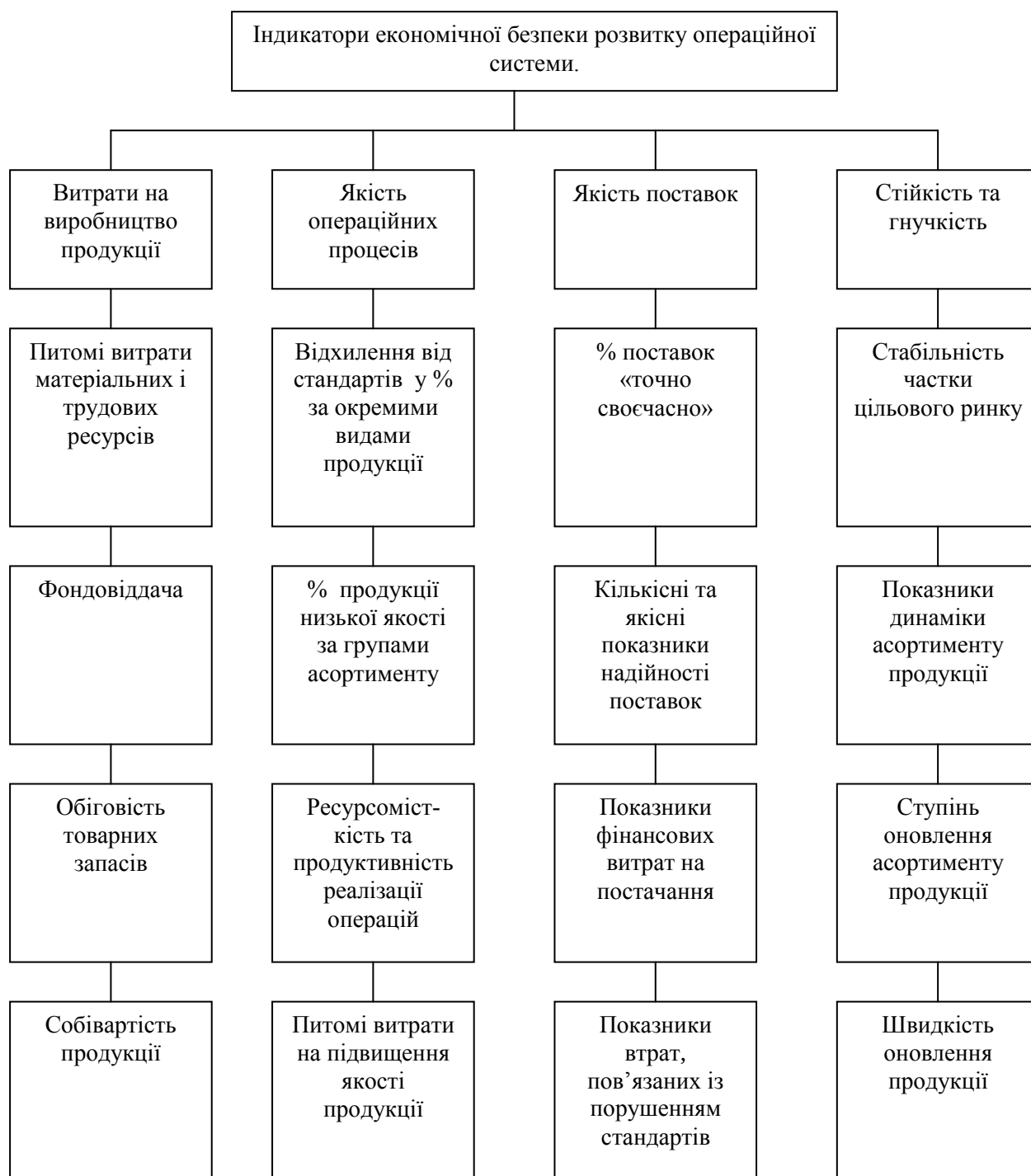

Рис. 2. Індикатори економічної безпеки розвитку операційної системи

Наведені індикатори дають можливість оцінити як абсолютні показники розвитку в динаміці, так і відносні показники, розраховані на підставі співвідношення з показниками лідера галузі, провідних підприємств галузі або до середніх показників у галузі.

Індикатори, наведені на рисунку 2 поділяють на індикатори раціональності, якості операцій і якості входів та стійкості і гнучкості операційної системи. Основними індикаторами раціональності є загальні та питомі витрати, витрати на одиницю продукції, обіговість товарних запасів і віддача від використання виробничих фондів. Якість операційного процесу відображає інші складники якості й оцінюється такими індикаторами: часткою продукції, яка має відхилення від вимог стандартів, відсотком продукції низької якості за групами асортименту, групою показників ресурсомісткості та продуктивності функціонування операцій, значеннями питомих витрат на підвищення якості продукції.

Індикатори, які визначають якість входів, є важливими тому, що безпосередньо впливають на якість та витрати готової продукції. До основних індикаторів цієї групи слід віднести: відсоток поставок за концепцією «точно своєчасно», кількісні та якісні показники надійності постачань, а також показники фінансових втрат через порушення стандартів та регламенту постачань. Індикатори стійкості і гнучкості включають в себе: стабільність частки цільового ринку (розширення частки ринку), показники динаміки (структурних зрушень) асортименту продукції, ступінь оновлення асортименту продукції та швидкість оновлення й модифікації продукції.

Висновки. Операційна система підприємства в умовах швидкоплинного та невизначеного середовища повинна забезпечувати стійкість параметрів функціонування та гнучкість сценаріїв розвитку. Розвиток операційної системи в умовах нестабільності повинен бути забезпеченим. Традиційно вважається, що операційна система ізольована від факторів зовнішнього середовища. Опосередкований вплив ринкових факторів враховується при розробці та реалізації ринкової стратегії, яка є функціональною стратегією операцій, їх розміщення і ресурсного забезпечення. Зміни в макро- й мікросередовищі діяльності фірми, копіювання операційних стратегій конкурентами, зміна можливостей та уподобань споживачів, поява нових технологій, переоцінка продуктивності, консерватизм менеджменту, економія витрат ресурсів і скорочення діяльності на практиці призводить до ерозії ефективних операційних стратегій. У зв'язку з мінливістю зовнішнього середовища, зростанням ступеня його невизначеності операційна стратегія не здатна забезпечити стабільність функціонування операційної системи. У сучасних умовах операційна стратегія повинна забезпечити гнучкий розвиток цієї системи. Ці обставини призвели до конфлікту цілей і завдань у межах самої операційної системи. З одного боку вона повинна забезпечити її швидке інноваційне оновлення, а з іншого, операційну ефективність. Вирішення цього питання пропонується здійснювати на підставі аналізу операційної системи як суб'єкта економічної безпеки. При такому підході операційна система розглядається як складник економічної системи підприємства. Загрози економічній безпеці цієї системи поділяють на ринкові, міжсистемні та внутрішньо системні. Операційна стратегія розглядається як елемент стратегії розвитку. І формується не як окремий напрямок стратегічного планування, а спільно з іншими функціональними стратегіями, у першу чергу, маркетинговою і фінансовою. Це, з одного боку, підвищує її статус, функціональна стратегія ідентифікується як частина стратегії розвитку, а з іншого, дозволяє на практиці залучити менеджерів усіх ланок управління до розробки стратегій, що дає можливість сформувати й розвивати управлінську команду, визначити центри відповідальності за розвиток операційної системи та її ефективність, а головне – отримувати і своєчасно корегувати, узгоджену з корпоративною, діловою та функціональними стратегіями ефективну операційну стратегію забезпечення системи генерування цінності для споживача. У таких умовах функціональні стратегії повинні діяти синхронно, скоординовано і злагоджено, оскільки вони є інструментом бізнес-

стратегії. Незважаючи на існуючий погляд про певне відокремлення операційної системи від факторів ринку, сучасні менеджери завдяки інструментарію оперативного і стратегічного контролінгу активно вивчають як поточний стан цільових ринків, так і перспективи його розвитку з точки зору запитів та критеріїв вибору продуктів споживачами.

Список використаних джерел

1. Ансофф И. Стратегическое управление: сокр. пер. с англ. / И. Ансофф. – М. : Экономика, 1989. – 519 с.
2. Белінський П. І. Менеджмент виробництва та операцій: підручник / П. І. Белінський. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
3. Василенко В. О. Виробничий (операційний) менеджмент: навчальний посібник / В. О. Василенко, Т. І. Ткаченко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 532 с.
4. Васильчик С. В. Шляхи забезпечення безпеки соціально-економічних систем / С. В. Васильчик, В. І. Франчу / Науковий вісник НАТУ України. – 2009. – Вип. 19.13 – С. 237–241.
5. Гэлловей Л. Операционный менеджмент / Л. Гэлловей. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
6. Донець Л. І. Економічна безпека підприємства: навчальний посібник / Л. І. Донець, Н. В. Ващенко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 240 с.
7. Іванюта Т. М. Економічна безпека підприємства / Т. М. Іванюта, А. О. Заїчковський. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 256 с.
8. Кириченко О. А. Проблеми управління економічною безпекою суб'єктів господарювання: монографія / О. А. Кириченко, В. С. Сідак, С. М. Лаптев, О. І. Захаров, П. Я. Пригунов та ін. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2008. – 403 с.
9. Курочкин А. С. Операционный менеджмент: учебное пособие / А. С. Курочкин. – К.: МАУП, 2000. – 144 с.
10. Омеляненко Т. В. Операційний менеджмент: навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / Т. В. Омеляненко, Н. В. Задорожна. – Вид. 2-ге, без змін. – К. : КНЕУ, 2006. – 235 с.
11. Ординський В. Л. Економічна безпека підприємств, організацій та установ / В. Л. Ординський, І. С. Керницький, З. Б. Єнивко та ін. – К. : Правова єдність, 2009. – 54 с.
12. Сумець О. М. Основи операційного менеджменту: теоретичний аспект і практичні завдання: підручник / О. М. Сумець. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – 480 с.
13. Чейз Ричард Б. Производственный и операционный менеджмент / Чейз Ричард Б., Николас Дж. Эквилайн, Роберт Ф. Якобс; пер. с англ. – 8-е издание. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2001. – 704 с.
14. Яременко О. Л. Операционный менеджмент: учебник для студентов экономической специальности / О. Л. Яременко, А. М. Сумец. Нар. укр. акад. – Х. : Фоліо, 2002. – 231 с.

Алькема В. Г. Операционная стратегия как фактор экономической безопасности развития производственного предприятия

В статье на основе системного подхода проведен содержательный анализ операционной стратегии производственного предприятия в условиях неопределенности

рыночной среды. Раскрыта модель создания операционной стратегии с учетом параметров и показателей межсистемной согласованности. Установлены основные угрозы развития операционной системы. Определена взаимосвязь операционной и других функциональных стратегий. Разработаны рекомендации относительно обеспечения развития производственного предприятия

Ключевые слова: стратегия, функциональная стратегия, бизнес-стратегия, стратегия развития, цели, задачи, взаимосоглашения, угрозы, межсистемные конфликты, экономические интересы, экономическая безопасность.

Alkema V. H. The Operating Strategy as a Factor in the Economic Security of the Industrial Enterprises

This article based on systematic approach, comprehensive analysis of operational strategies for manufacturing businesses in uncertainty of the market environment. Reveals a model of operating strategy in view of parameters and subsystem performance consistency. The main threat of the operating system. Correlation between operational and other functional strategies. The recommendations for securing the development of industrial enterprises

Key words: strategy, functional strategy, business strategy, development strategy, goals, objectives, interrelated, threats, subsystem conflicts of economic interests and economic security.

Перович Дмитро Миколайович,
*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
імені академіка Маніва З. О.
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

РОЛЬ ТОРГІВЛІ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА ВИРІШЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ НАСЕЛЕННЯ

У статті розглянуті основні питання розвитку торгівельної галузі України та запропоновані шляхи підвищення обороту товарів широкого вжитку.

Ключові слова: *товарооборот, торгівля, прибуток, після продажне обслуговування, регулювання торгівлі.*

Постановка проблеми. Набуття Україною членства у Світовій організації торгівлі (СОТ) має великий вплив на розвиток різних галузей народногосподарського комплексу й безпосередньо на торгівлю. Крім того, торгівля має безпосередній вплив на соціальну сферу і служить індикатором розвитку всіх економічних явищ, що в цій сфері функціонують. Тому розгляд питань розвитку торгівлі як рушія економіки та джерела задоволення соціально-економічних потреб населення є актуальним та своєчасним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Організація торгівлі, як галузь пройшла кілька етапів у процесі формування і становлення. Ще 1939 року професори В. Виноградов, Ю. Лівшиц сформулювали засади, обґрунтували теоретичні основи організації торгівлі. Пізніше, у 50–70 роках учені В. Виноградов, Г. Орлов, С. Серебряков, С. Сіденко, В. Іваницький комплексно розглядали питання організації торгівлі та громадського харчування.

Спеціалізація торгівлі у 80–90 роках минулого століття висвітлена у працях В. Бурмістрова, П. Гончарова «Організація торгівлі непродтоварами» (1982 р.) та «Організація торгівлі продтоварами» (1989 р.), а також у підручнику «Економіка підприємства» за редакцією професора Л. Брагіна та Г. Данько.

Важливо зауважити, що сучасна зарубіжна наука про організацію торгівлі має інший вектор розвитку. Відбувається поглиблення теоретичних положень, методичних підходів, практичних аспектів у розрізі підсистем торгівлі: «Основи оптової торгівлі» – В. Даненбург., Р. Манкриф. В. Тейлор: «Основи роздрібно торгівлі» – М. Леви. Б. Вейтц. Надзвичайний інтерес викликає «Роздрібна торгівля» проф. Б. Бермана і проф. Дж. Еванса. У цих працях ідеться про такі нові дисципліни торгівлі як «Торговельна логістика» і «Марчендайзинг».

Таким чином, в Україні на сучасному етапі організація торгівлі як галузь знань має фрагментарний характер, її елементи «розпорошені» по різних навчальних дисциплінах і малопомітні у теоретичному та практичному плані.

Особливої актуальності питання вдосконалення торговельного обслуговування населення набувають в умовах формування ринкових відносин. Різкий спад виробництва товарів народного споживання, зниження реальних грошових доходів населення, розвиток інфляційних процесів призводять до значного загострення соціально-економічного напруження в Україні.

Тому від чіткої організації роздрібної торгівлі, удосконалення торговельного обслуговування населення, швидкого доведення товарів від виробників до споживачів з мінімальними затратами, підвищення культури обслуговування покупців значною мірою залежатиме зниження соціально-економічного напруження в суспільстві.

Постановка завдання. Мета статті полягає в тому, щоб показати причини, які визначають неналежний рівень розвитку соціальної сфери економіки України, зокрема в торгівлі, передбачаючи шляхи покращення її організаційної структури, торговельного обслуговування міського і сільського населення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Торгівля – одна з перших господарських галузей, з якої почався процес демонополізації економіки з поступовою заміною адміністративної управлінської вертикалі на горизонтальні зв'язки між ринковими структурами. За нових економічних умов роль і місце держави в управлінні торгівлею стали менш вагомими і змінили свій економічний та правовий зміст. Найбільш характерною ознакою останніх змін у взаємовідносинах між державою і суб'єктами ринку є заміна управлінських форм на регулюючі. Разом з тим, відмова від прямого галузевого управління й організаційно-правові перетворення не призвели до автоматичного подолання господарських труднощів, з якими зіткнулися торговельні підприємства.

Стан сучасного етапу соціального і господарського реформування економіки та аналіз позитивних і негативних результатів цього процесу зумовлюють об'єктивну доцільність прийняття «Концепції розвитку внутрішньої торгівлі України» як документа, у якому окреслювалися б актуальні напрями ринкових перетворень і шляхи стабілізації відносин у сфері торговельної діяльності. Досвід економічно розвинутих країн свідчить про дієвість регулюючих державних функцій, якщо вони базуються на досконалій нормативно-правовій базі, розвинутій інфраструктурі ринку, чіткому функціонуванні органів управління, ефективній системі соціального захисту споживачів у ринкових умовах [4].

Низка законів та підзаконних нормативно-правових актів визначає загальну стратегію і пріоритетні напрями державного регулювання розвитку внутрішньої торгівлі у ринково орієнтованій системі господарських відносин, спрямована на підвищення ефективності організаційно-економічних перетворень у торгівлі. Торгівля є і буде найважливішою сферою формування, стабілізації споживчого ринку, координуючою ланкою в системі міжгалузевих, регіональних та міжрегіональних зв'язків, дієвим механізмом задоволення соціальних потреб, недопущення соціальної напруженості в суспільстві.

В умовах якісного зростання і соціальної орієнтації національної економіки суттєво посилюється роль торгівлі в реалізації соціальної політики держави, зростає її значення у забезпеченні матеріальних та культурно-духовних потреб людей на базі якісно нової системи торговельного обслуговування. Демонополізація внутрішньої торгівлі, лібералізація і диверсифікація її діяльності, інтеграція торгівлі у міжнародні зв'язки сприяють створенню такої системи і вона інтенсивно формується в роздрібній торгівлі.

Ознаками нової системи торговельного обслуговування можна вважати: нові формати й мережі роздрібних підприємств, сучасні форми, активні методи і прогресивні технології продажу, висока культура та якість обслуговування, система додаткових послуг, післяпродажне обслуговування, транспаренція зарубіжного досвіду.

На вдосконалення торговельного обслуговування впливає ряд соціально-економічних факторів. Одним з найважливіших чинників удосконалення торговельного обслуговування населення виступає необхідність забезпечення наявності в продажу широкого асортименту високоякісних товарів. Спад виробництва товарів на вітчизняних підприємствах призводить до того, що наш ринок все більше заповнюють імпортні товари не найвищої якості, і, зокрема, поширюється торгівля ношеним одягом, так званим «секонд-хендом» [1]. Низька ефективність

вітчизняного виробництва призводить до того, що ціни на українські товари дуже високі, і населення з метою збереження коштів все частіше віддає перевагу імпортним товарам, навіть нижчої якості, але й нижчої ціни. Тому вирішення проблеми вдосконалення торговельного обслуговування населення перебуває в тіньовому взаємозв'язку з відродженням вітчизняної промисловості, насиченням ринку своїми товарами високої якості за доступними для населення цінами. Розвиток соціальної сфери в Україні до останнього часу здійснювався за так званим залишковим принципом. Разом з тим, саме в соціальній сфері реалізуються результати економічної діяльності держави, які зачіпають життєві інтереси всього населення – забезпечення продуктами харчування і промисловими товарами, покращення організації транспортного і медичного обслуговування, у вирішенні інших життєво важливих проблем, які суттєво впливають на відтворення робочої сили, створення сприятливих умов для життя людей.

Розвиток торгівлі за цим принципом призвів до того, що торгівля не мала можливості надавати належної уваги розвитку своєї матеріально-технічної бази, у результаті цього забезпечення населення торговельною площею залишається на низькому рівні порівняно з іншими країнами. Достатня забезпеченість населення роздрібною торговельною мережею, раціональні типи та зручне для покупців розміщення магазинів, оснащення їх сучасним обладнанням, відповідність планування магазинів вимогам торговельно-технологічного процесу сприяють зменшенню нераціональних витрат часу населення на придбання товарів [2].

Торгівля як сфера національної економіки за своєю формою і змістом належить до складних соціально-економічних систем і виконує життєво важливі завдання і функції економічних відносин. Вона опосередковує товарно-грошовий обмін у величезних розмірах – більше, ніж 450 млрд. грн., щороку формує не менш як 12 % ВВП і, безперечно, є важливим чинником економічного зростання (табл. 1).

Крім того, торгівля відіграє неабияку роль у реалізації соціальної політики, ринкової орієнтації національної економіки, формуванні конкурентного середовища. Особливістю розвитку внутрішньої торгівлі є позитивна і стійка динаміка її результативних показників. Середньорічні темпи зростання товарообігу за 2000–2007 рік перевищували 15 %, що вдвічі вище від темпів зростання ВВП.

Таблиця 1

Ресурсний потенціал внутрішньої торгівлі України на початок 2004 р.

Види ресурсів	Одиниця виміру	Усього у сфері торгівлі	Частка в ресурсах % країни,
Основні засоби	млрд. грн.	22,00	2,65
Оборотні кошти	–	185,70	35,30
Матеріальні запаси	–	231,10	31,50
Кількість зайнятих	млн. чол.	1,73	8,00
Товарообіг	млрд. грн.	450,00	×

За останні роки спостерігаються спад росту обігу товарів при позитивній тенденції його структури в кон'юктурі ринку, розвитку матеріально-технічного потенціалу. Роздрібна торгівля відіграє вирішальну роль у забезпеченні особистого споживання. Понад 90 % усіх матеріальних благ, що надходять у сферу особистого споживання, реалізуються населенню через підприємства торгівлі і громадського харчування.

На роздрібну торгівлю покладено важливе соціальне завдання – найбільш повне задоволення потреб усіх членів суспільства у товарах народного споживання. Роздрібна

торгівля повинна забезпечити такий рівень і структуру споживання матеріальних благ, які б якнайбільше відповідали цілям формування гармонійно розвиненої, духовно багаті особистості. Вивчаючи процеси, що відбуваються у сфері споживання, вона має сприяти підвищенню культури споживання, формуванню розумних потреб шляхом виховання естетичних смаків населення, пропаганди і впровадження у споживання нових товарів, створення покупцям необхідних зручностей для придбання товарів з мінімальними затратами часу. Усе це вимагає постійних пошуків удосконалення торговельного обслуговування.

Таким чином, розвиток торгівлі багато в чому визначає ефективність усього суспільного відтворення, і саме тому торгівлю дуже часто називають дзеркалом економічного життя держави.

Розрахунки показують, що тільки для задоволення потреб населення у споживчих товарах і послугах у межах мінімальних норм необхідно довести товарообіг до 220 млрд. грн. у рік. Поряд зі споживчими товарами об'єктом обміну стає продукція засобів виробництва, нерухомість, об'єкти інтелектуальної власності, цінні папери тощо, які разом складають більше половини загального товарообігу (230 млрд. грн.) [5].

Як відомо, обмін пов'язує виробництво та споживання і тим самим закінчує відтворювальний процес. Тому важливо, щоб товарно-грошовий обмін, тобто період процесу обміну, був мінімальним. А це залежить від умов реалізації іншої функції торгівлі – товаропросування.

За підрахунками, у сфері обігу вже тепер товари проходять у середньому 4–5 організаційних ланок. Тому і тривалість проходження товару до споживача є значною. Якщо товар у виробництві перебуває 5–6 днів, у дорозі – до 10 днів, то в кінцевих ланках товарного обігу – 35–40 днів. У нових умовах у міру інтеграції торгівлі України в міжнародні зв'язки тривалість товаропросування зростатиме, причому суттєво. Відповідно, підвищиться рівень витрат обігу, сповільниться оборотність [3].

Надзвичайно важливою в нових умовах функцією торгівлі є функція активного впливу на виробництво і споживання. Ідеться про підпорядкування виробничих програм підприємств потребам і вимогам ринку, реалізації маркетингових стратегій товаровиробників, а також про активний вплив торгівлі на структуру споживання, організацію післяпродажного обслуговування. Складні завдання і функції торгівлі потребують зосередження в цій сфері величезних ресурсів для забезпечення її нормального функціонування.

Крім того, дані таблиці показують, що у сфері торгівлі зосереджено 22 млрд. грн. основних фондів, близько 186 млрд. грн. оборотних коштів і 23,1 млрд. запасів товарів. Щодо трудових ресурсів, то частка сфери обігу неофіційно становить не менш як 15 % трудового потенціалу України [5].

Як свідчать дані Держкомстату України, за останні три роки обсяг роздрібного товарообороту, у порівняльних цінах, збільшився на 4–5%, а за січень-липень 2010 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року виріс на 4%. Проте обсяги товарообороту в Західній Україні впали. Найбільшого падіння роздрібного товарообігу допустили три області: Тернопільська, Рівненська і Львівська – відповідно на 0,7%, 0,9% і 0,7%. У попередньому рейтингу Тернопільщина і Рівненщина теж посідали останнє і передостаннє місця, а Львівщина була п'ятою знизу. Крім того, на сьомому місці знизу опинилася Івано-Франківська область, упавши на 12 позицій. І якщо Рівненщина має досить високі шанси наростити платоспроможний купівельний попит, оскільки демонструє непогані результати з багатьох інших критеріїв, то Тернопільщина, Львівщина й Івано-Франківщина ризикують закріпитися як найбільш відсталі.

Висновки. Таким чином, для покращення соціально-економічного стану населення України, особливо в кризовий час світової економіки, українській владі варто б приділити

більше уваги такій важливій галузі народногосподарського комплексу як торгівля.

Владні регулювальні державні органи повинні:

- втручатися в питання роззосереженості (розміщення) роздрібних торговельних підприємств у міській та сільській місцевостях;
- на основі вивчення попиту населення, впроваджувати на власних українських підприємствах, у першу чергу, на підприємствах легкої промисловості, виробництво товарів широкого вжитку і, тим самим, витіснити торгівлю «секонд-хендом» й надалі зовсім припинити торгівлю ним;
- поновити і налагодити виробництво товарів дитячого асортименту та сантехнічного призначення, уникаючи завозу продукції із-за кордону, особливо з Китайської Народної Республіки;
- звернути увагу на те, що покращення обслуговування товарами і послугами, громадським харчуванням заслуговує сільське населення України. Враховуючи, що вертикаль управління в системі споживчої кооперації збереглася, тобто на найвищому рівні цю вертикаль очолює Українська спілка споживчих товариств (Укоопспілка), в областях – облспоживспілки, в районах – спілки районних споживчих товариств і те, що лівова частка основних засобів матеріально-технічної бази ще збереглася, при активному втручанні владних органів на місцях, є реальна можливість покращити стан торгівлі в сільській місцевості, одночасно вирішуючи питання заготівлі сільськогосподарської продукції та її переробки.

Список використаних джерел

1. *Анопій В. В.* Організація торгівлі / [Анопій В. В., Міщук І. П., Ребицький В. М. та ін.] ; за редакцією В. В. Анопія. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 616 с.
2. *Анопій В. В.* Теорія і практика торговельного обслуговування: навчальний посібник / В. В. Анопій, І. П. Міщук та ін. – К. : ЦУЛ, 2005. – 496 с.
3. *Даніель М.* Світова організація торгівлі / Даніель М., Шумко П.; пер. з французької Марина Марченко ; науковий редактор В. Пятницький. – Київ : К.І.С., 2006. – 120 с.
4. *Жук М.* Комерційні відносини України і організація зовнішньої торгівлі: підруч. / М. Жук. – Чернівці : Рута, 2004. – 560 с.
5. Соціально-економічний розвиток України за 2009–2010 рр. / Державний комітет статистики України – Київ. – 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua/druk/goc_ek/2009/arh_2009_u/html.

Перович Д. Н. Роль торговли в развитии экономики Украины и решении социально-экономических проблем населения

В статье рассмотрены основные вопросы развития торговой отрасли Украины и предложены пути повышения оборота товаров широкого потребления.

Ключевые слова: *товарооборот, торговля, прибыль, послепродажное обслуживание, регулирование торговли.*

Perovych D.M. The Role of Trade in Economic Development and Ukraine Solving Socio-Economic Problems of the Population

In the articles considered basic questions of development of point-of-sale industry of Ukraine and the ways of increase of commodity turnover of consumer goods are offered.

Key words: *commodity turnover, trade, income, after sale service, trade adjusting.*

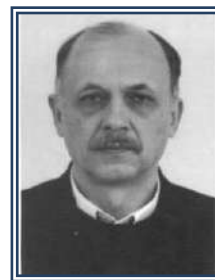

УДК 330.1(477)

Васильєв-Мюллер Олександр Валерійович,
доктор економічних наук,
професор кафедри обліку й аудиту
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Васильєв Валерій Олександрович,
академік АЕН України

НОВИЙ ПОГЛЯД НА «РОЗПОДІЛ БАГАТСТВА» З ПОЗИЦІЙ РОЗУМІННЯ ЗАКОНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРАЦІ

Звернута увага фахівців на сучасність розуміння значення статичних моделей і природного закону в трактуванні американського економіста Дж. Б. Кларка, особливо останнього – як методологічного фундаменту для розробки методичних підходів до оцінки ступеня інноваційного рівня того або іншого технологічного процесу.

Ключові слова: природний закон, статичні моделі, маржинальний дохід, закон збереження праці, мета економічного процесу, відповідальність за розвиток.

Постановка проблеми. Академік НАН України, д.е.н. Валерій Геєць та член-кореспондент НАН України А. Гриценко у своїх роздумах, проаналізувавши книгу «Світ у русі» відомого економіста Гжегожа В. Колодко (колишнього віце-прем'єра Польщі), підкреслюють тезу автора: «Треба докласти великих зусиль, **щоб якомога більше людей якомога глибше розумілися в економічній тематиці.** Хороша політика вимагає не тільки хорошої теорії, але і добре освіченого суспільства. Якщо воно не має цього атрибуту, то неможливо сумістити три речі відразу: наукову істину; істинну демократію; ефективну політику (вид. наше – В.О.В. і О.В.В.)» [3].

Дійсно, людство тільки останніх два століття (приблизно з 1820 р.) стрімко розвивається і збільшило ВВП на душу населення у 8 разів при тому, що населення зросло тільки в 5 разів. Тому Г. Колодко доречно зауважує, «що весь цей час зростання проходило за різними траєкторіями в різних регіонах, викликаючи за собою зростаючу диференціацію матеріального становища жителів планети» [5, с. 96]. Цікаво, що у середньому майже за 800 років ВВП на душу населення в світі зросло тільки на 50%, а в Китаї це відбулося за останні 5 років (!). А це свідчить, що структурні зміни у світі вже йдуть, і вони будуть змінювати наші стереотипи, сприйняття найближчим часом. Але з яким перекосом буде змінюватися наше сприйняття, якщо сучасні фахівці у Східній Європі без корегування погоджуються із такою тезою: «Треба обмежити систему світового капіталістичного ринку певними регулятивними рамками і задати їй напрям в інтересах розвитку світового господарства і світового співтовариства» [5, с. 160]. Особливо, це, очевидно, зачепить такі держави, як Україна (при обсязі ВВП у 6559 дол. на 1 чол.) [8].

Що ми розуміємо під категорією капіталу? Якщо ми її продовжуємо сприймати так, як це було обов'язковим у країнах, створених на пострадянському просторі до 1991 р., то ми не досягаємо розуміння глибинних економічних механізмів. А головне – ми тоді зовсім не розуміємо концепцій природного закону Дж. Б. Кларка, і нам важко зрозуміти значення

закону збереження праці, як і взагалі фундаментальної економічної праці «Розподіл багатства» Великого Американця Дж. Б. Кларка. Відродження і сучасне трактування категорії капіталу – **дійсно актуальне завдання** для економічної думки не тільки Східної Європи, що докорінно змінить уявлення «бухгалтерів»-економістів про глибинні процеси на світових ринках.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сьогодні в Інтернеті ми не знайдемо посилання на концепцію Дж. Б. Кларка при поясненні категорії капіталу (знову «вічно живий» і конфліктний К. Г. Маркс). Дійсно, щось дуже незрозуміле (!). Прикро, але в підручниках 2007 р. студентів в університетах України знайомлять із категорією капіталу майже так, як це робили всі 70 років радянської влади. А саме «...під капіталом розуміли засоби виробництва, вироблені людиною (А. Сміт), як категорію, яка зростає з поняттям вартості грошей (К. Маркс) ...» [6, с. 171]. А далі надається визначення І. Фішера: «Капітал – це будь-який елемент багатства, який надає його власникові регулярний дохід протягом тривалого періоду, а його вартість визначається за принципом дисконтування» [6, с. 171]. Не має ні слова про неможливість знищити капітал в цілому, ні слова про природний закон, а є суто за К. Г. Марксом – «за умов домінування капіталу як основної форми власності змінюється економічна визначеність робочої сили. **Відокремлена від засобів виробництва робоча сила набуває форми товару.** Вона стає предметом купівлі та продажу. Процес відокремлення робочої сили від засобів виробництва та перетворення їх на капітал К. Маркс назвав **первісним нагромадженням капіталу.** Цей процес був пов'язаний насамперед із позбавленням землі сільського населення, перетворенням його на осіб, які, продаючи свою робочу силу (здатність до праці та створення нової вартості), змушені були найматися на роботу до власників капіталу. *Примусова експропріація земель у селянина... – такою є основна сутність первісного нагромадження капіталу, – досить тривалий в історичному вимірі процес.* У Великій Британії він охоплював період з кінця XV і до початку XIX ст.» [2, с. 114]. Усі ці перекоси й історична неправда тільки для того, щоб під виробничі суперечки закласти теоретичну основу, від якої не бажають відмовлятися «традиційно-революційні» економісти і в XXI столітті. Тому ми читаємо про «буржуазний лад»: «З появою наукових праць А. Сміта, Д. Рікардо, К. Маркса, які розкрили суть капіталу як основного чинника економічних відносин буржуазного ладу, це суспільство дістало назву, яка вживається й нині, – «капіталізм»» [7, с. 56]. Майже не можливо для багатьох подолати стереотипи, якими вони спонукають мислити і початківців дослідників (бачити в усьому боротьбу без моральних обмежень і провокувати цю боротьбу в усіх формах). Те що працівник стає співвласником засобів виробництва, – можливе тільки зараз, а раніше все було інакше, і К. Г. Маркс був тоді повністю правий [2, с. 117]. Ось тільки його правоти не побачив Великий економіст Дж. Б. Кларк, а чому – ми з'ясуємо розглянувши його бачення Світу-Економіки.

Постановка завдання. Тому за мету дослідження ставимо з позицій сучасного розуміння закону збереження праці прочитати найцікавіші сторінки фундаментальної роботи професора Колумбійського університету і Президента Американської економічної асоціації (1894–1895) Дж. Б. Кларка (1847–1938) – його монографії «Розподіл багатства» (1908) [4]. А головне, інтерпретувати його трактування природного закону і його розуміння категорії капіталу. Це тим більше важливо, що багато економістів гостро відчують необхідність повернення до «первинних джерел», коли думок було більше, а конюнктура підходів не так сильно спотворювала результати теоретичних пошуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Існує природний закон, що глибоко діє і прокладає свій шлях серед безладу боротьби на ринку праці» (Джон Бейтс Кларк, 1908 [4]). Але не тільки ця ключова фраза дає нам можливість подивитися на світ очима

основоположників класичної економічної школи. У другому розділі Дж. Б. Кларк дає чітке визначення економічного процесу: **«Людина, що створює багатство, і багатство, що створює людину, – у цьому полягає весь економічний процес»** [4]. Головне, на його думку, – усе-таки людина. Без людини не можна розглядати працю, не можна зрозуміти категорій багатства, капітальних благ і капіталу (адже В. Дмитрієв у 20-і роки намагався це зробити) [1]. І не зважаючи на широко рекламовані успіхи, пізнання людини тільки починається цілим комплексом гуманітарних наук.

У багатьох підручниках, де висловлюються основні ідеї Дж. Б. Кларка, немає ні слова про природний закон, який постійно згадує вчений у своїй роботі. Звертають увагу тільки на дух австрійської школи і на «важливий внесок в «маржиналістську революцію» [4].

Безперечно, розгляд Дж. Б. Кларком значення економічних процесів у статистичній, як основи якісного економічного аналізу соціально-економічних процесів, що підкоряються **природному закону, – це найважливіше** [4]. Не бачить Дж. Б. Кларк, як і Людвіг Эрхард, прогресивності в «боротьбі класів», а прагне об'єктивно дивитись на економічні процеси.

Але, якщо вчений розуміє значення **природного закону**, то він обов'язково визначиться з етичним імперативом – а саме, з метою економічного прогресу. Без розуміння мети економічного процесу практично неможливий коректний аналіз розподілу багатства. І дійсно, до сучасного розуміння мети впритул наблизився американський економіст ще в 1908 р. Так, у розділі V «Дійсний розподіл – результат соціальної організації» Дж. Б. Кларк пише: **«Суспільний організм безперервно збільшує свою дієвість, і це піднімає кожного окремого його члена на вищий рівень життя»** [4]. Там же він указує на п'ять загальних змін. Кожна з них впливає на структуру суспільства, змінюючи склад системи.

Чітко простежується не вузькоекономічний, а соціально-економічний підхід, який, мабуть, тоді сповідували вчені-економісти всього світу.

Так, у розділі V Дж. Б. Кларк підкреслює: **«... працівник є тією людиною, доля якої в умовах прогресу має вище значення»**. Дійсно нові класики та класики XVIII сторіччя дуже оптимістично дивились у майбутнє, і для них роль особи працівника не викликала суперечок. **«Капітал світу є (як і був) одне велике знаряддя в руках працюючого людства, озброєння, за допомогою якого людство підпорядковує і перетворює елементи природи, що чинять опір»**. (Дж. Б. Кларк, 1908) [4]. Єдине, що бажано додати, то це не стільки «що чинять опір», скільки – елементи природи, які людина пізнає.

Не знайдемо ми у Дж. Б. Кларка згадки про глобальну мету Людства – узяття відповідальності за позитивний розвиток довколишнього космічного простору, що вже розуміють в XXI столітті в коледжах індустріально розвинених країн. Цього немає в монографії Дж. Б. Кларка, але в ній є такий глибокий опис дії **природного закону**, що згадка про сучасні відкриття не помічається. Він вирішував головне завдання – розкривав глибину дії **природного закону в економіці**, що краще за нього досі ніхто не зробив. Для народного господарства суть закону, який сформулював Дж. Б. Кларк, звучить так: **«Кожному агентіві – певна частка в продукті і кожному – відповідна винагорода, – ось природний закон розподілу»** [4]. Що практично не можливо досягти у господарчій практиці повністю.

Залишається незрозумілим тільки одне, але виключно важливе питання: а чому це в «господарчій практиці» недосяжно? Найбільш досконалі системи практично підходять впритул до оптимального визначення відповідних часток, а все-таки не досягають розрахункового ідеалу. Що стоїть на шляху надпотужних комп'ютерних програм в XXI

столітті? Після ознайомлення з матеріалом цієї статті Ви самі відповісте на це запитання.

«Статичні закони ніколи не втратять свого панівного значення» (Джон Бейтс Кларк, 1908) [4].

Ми традиційно розглядаємо статистику, як першу і дуже просту модель соціально-економічної реальності, яку необхідно надалі ускладнити, ввівши чинник часу. Але ніхто не може відповісти на просте і дуже актуальне питання: а чому ми всі оперуємо звітними показниками щодо певної дати, т. зв. балансами? А головне – бажаємо постійно все збалансувати і всі розрахунки ведемо на досягнення збалансованості. Ті, хто цього не робить, «розгойдують човен», «знищують економіку», «прагнуть жити за чужий рахунок». Імовірно, тільки Дж. Б. Кларк назвав прагнення створювати статичні моделі і розглядати системи в стані спокою, «героїчними» зусиллями. А чому?

По-перше, тому, що **«всьяке дійсне знання законів руху залежить від відповідного знання законів спокою»** (Дж. Б. Кларк, 1908) [4]. По-друге, збалансована, чітко передбачена діяльність – це бажаний стан виробництва для кожного керівника. А чому? Та тому, що йому не треба вже вирішувати щохвилини рівняння з десятками невідомих, працюючи часто на інтуїтивному рівні. Він може спокійно контролювати виробничий процес і **не вирішувати напружено творчі завдання**. В останній фразі – відповідь на питання про джерела недосконалості абсолютної відповідності трудового внеску трудовим витратам, оскільки після досягнення цієї відповідності немає у керівництва життєво необхідних творчих завдань, а отже, і стимулів до розвитку у господарській системі.

Тому не стаціонарний стан первинний для сотень поколінь населення Європи, Азії, Америки в нашій цивілізації в останні тисячоліття, а динаміка – динамічний розвиток. Тому ми прагнемо до стаціонарних моделей як до недоскопного, але дуже бажаного ідеалу. Тому побудова моделей цього «ідеалу» оцінюється Дж. Б. Кларком як «героїчні зусилля».

Ви тільки оцініть, будь ласка, на якому рівні відповідальності працював американський економіст – **«нам необхідно тому спочатку дізнатися, чи маємо ми право надати природним економічним силам діяти в колишньому напрямі, а потім нам необхідно з'ясувати, чи розумно з погляду корисності дозволити їм так діяти надалі»** (Дж. Б. Кларк, 1908) [4]. А далі він підкреслює: «В даний час досить відзначити, що обмін ділить і підрозділяє промисловість; він розподіляє її сили по групах і підгрупах, функції яких визначаються **природним законом**».

Проте, як оцінити ефективність дії **природного закону**? Які для цього необхідно використовувати абстракції? А таким же чином, як це зробив Дж. Б. Кларк у 1908 р., у 2010 р. активізуємо уяву і проаналізуємо «статичний стан». За Дж. Б. Кларком, **«статичний стан...є стан уявний»**, а **«всі природні суспільства динамічні, і ті, які головним чином підлягають нашому дослідженню, динамічні найбільшою мірою»** (важко сказати зрозуміліше). Але головне – **«дослідження, що створює в уяві статичне суспільство, героїчно теоретичне»** (Дж. Б. Кларк, 1908) [4].

Дійсно, постійна активність усіх учасників виробничого процесу приводить до постійного руху капіталу і праці, до руху, який далеко не завжди виправданий раціональними мотивами підвищення ефективності використання чинників виробництва. Дж. Б. Кларк із цього приводу відзначав: «У дійсному житті зміни, що не припиняються, перекидають працю і капітал час від часу з одного заняття в інше. У кожній галузі виробництва знову і знову змінюються способи виробництва і види, і кількості вироблюваних благ. **Усе ж таки це не спрстоує висновків статичної теорії; бо статичні закони по суті є законами справжніми** (вид. наше – В.О.В і О.В.В.-М.). Сили, які б діяли у світі, що зберігає незмінну форму, і що вічно функціонує незмінним способом, продовжують функціонувати на світі дійсності, що змінюється». Імовірно,

важко дати переконливіше обґрунтування «героїчного методу», ніж доведення Дж. Б. Кларка: «Ми завжди можемо спостерігати їх (сили) такими, що діють у зв'язку з іншими силами, але ми повинні уявити їх (сили) такими, що працюють ізольовано. **Ми вивчаємо їх окремо для того, щоб зрозуміти частину що відбувається в динамічному суспільстві.** Для того, щоб це зробити, ми уявляємо собі статичне суспільство, здійснюючи, таким чином, **героїчне, але необхідне застосування ізолюючого методу.** Проте уявний і статичний стан несхожий з реальним та динамічним тільки завдяки відверненню від ряду фактів. **Усі ті сили, які діяли в незмінному світі, не тільки діють у світі мінливому, але і є його панівними силами. Вони не встановлюють цінності точно на рівні природних стандартів, але вони коливають їх навколо цих стандартів; і вони тримають реальну заробітну плату і відсоток завжди відносно близько до природних стандартів** (вид. наше – В. О. В і О. В. В.-М.) [4].

Як легко й органічно вказано Великим Американцем на існування «**природних стандартів**», а також на суть дії соціально-економічних законів – «**вони коливають їх навколо цих стандартів**» (!). До речі, такого визначення ми не знайдемо в сучасних багатотомних монографіях не тільки економістів, але й засновників нових міждисциплінарних теорій.

Повернення до розуміння співвідношення між статикою і динамікою дозволяє виходити на практично значущі результати навіть при поширенні спекулятивних акцій у біржовій діяльності з нестабільними ринками і песимістичними прогнозами.

Услід за Дж. Б. Кларком ми можемо сказати, *«що пізнання динамічних законів вимагає, як попередня умова, усебічного пізнання законів статичних. Як і у випадку механіки, закони спокою повинні бути пізнані раніше для того, щоб закони руху могли зрозумітися»* [4].

Універсальні економічні закони розподілу багатства.

Виходячи зі сказаного, Дж. Б. Кларк вважає, що «дією статичних законів здійснюється природний стандарт, до якого тяжіють доходи економічних груп і доходи працівників та власників капіталу всередині груп». Але досягнення цього **природного стандарту** пов'язане, на нашу думку, з реалізацією декількох фундаментальних законів економіки.

Одним із таких законів, на думку Великого Американця, є «**закон спадної прибутковості**, згідно з яким, оброблювана земля нагороджує працю і капітал все з меншою віддачею від додаткових вкладень праці і капіталу» (Дж. Б. Кларк, 1908) [4, с. 25].

Таким же за значущістю, на наше переконання, є **закон збереження праці**, згідно з яким сума живої та опрідметненої праці, при виробництві товарів і послуг, за якісними характеристиками залишається сталою при збереженні в незмінному стані технологічного базису. Роль цих стійких співвідношень і сумарного рівня має особливе значення в сучасному розумінні процесів розподілу.

Так само варто аналізувати і «**закон граничної корисності**, який керує покупками, що здійснюються на сучасному ринку, управляє також виробництвом ізольованої людини і є універсальним законом економіки» (Дж. Б. Кларк, 1908) [4, с. 28].

На такому ж рівні є сенс розглядати закон граничної продуктивності праці і капіталу. До речі, Дж. Б. Кларк вважав, що «**принцип граничної продуктивності праці і капіталу визначає всюди, скільки капіталу варто накопичувати**» (Дж. Б. Кларк, 1908) [4, с. 30].

Окрім закону збереження праці, решта всіх законів і принципів була розглянута Дж. Б. Кларком 1908 року. Чи так необхідно доповнювати універсальні трактування, які за

сто років засвоїли досить добре практично в усіх університетах Світу (окрім, звичайно, Східної Європи), новим законом? Імовірно, так, тому що «мудрішими» стали «творці штучної конфліктності», саме ті, хто, на думку Генрі Форда, «наводять паніку на Світ» [1]. Із ними боротися необхідно сьогодні на полі науки, справжньої фундаментальної науки, яка завжди освітлювала Людству шлях у цікаве, пронизане духовністю, розумне Майбутнє.

Список використаних джерел

1. Васильєв О. Основні положення НОВОГО ПІДХОДУ / О. Васильєв. – Варшава : ІВМЕР, Азовське відділення Академії ЕНІПД, 2001. – 195 с.
2. Гальчинський А. С. Економічна теорія: підручник / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко. – К. : Вища шк., 2007. – 503 с.
3. Геєць В. Навігатор у блукаючому світі: роздуми над прочитаним / В. Геєць, А. Гриценко // Економіка України. – 2009. – № 9. – С. 4–18.
4. Кларк Дж. Б. Распределение богатства: теория заработной платы, процента и прибыли; пер. с англ. [Електронний ресурс]. – М.: Гелиос АРВ, 2000. – 224 с. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/1899>.
5. Колодко Гжегож В. Мир в движении ; пер. с пол. Ю. Чайникова. – М. : Магистр, 2009. – 575 с.
6. Кулішов В. В. Основи економічної теорії: підручник для студентів вищих закладів освіти / В. В. Кулішов. – 3-тє вид., випр. і доп. – Львів : Магнолія 2006, 2007. – 516 с.
7. Основи економічної теорії: підручник / [Федоренко В. Г., Ніколенко Ю. В., Діденко О. М., Денисенко М. П., Руженський М. М.]; за наук. ред. проф. Федоренко В. Г. – 2-ге вид. перероблене і доповнене. – К.: Алерта, 2007. – 519 с.
8. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа, шляхи і методи її подолання / А. Чухно // Економіка України. – 2010. – № 2. – С. 4–13.

Васильєв-Мюллер А. В., Васильєв В. А. Новый взгляд на «распределение богатства» с позиций понимания закона сохранения труда

Обращено внимание специалистов на современность понимания значения статичных моделей и естественного закона в трактовке американского экономиста Дж. Б. Кларка, особенно для оценки степени инновационного уровня того или иного технологического процесса

Ключевые слова: *естественный закон, статичные модели, маржинальный доход, закон сохранения труда, цель экономического процесса, ответственность за развитие.*

Vasiljev-Muller A. V., Vasiljev V. A. New look to «Distributing of riches» from Positions of Understanding of Law of Preservation of Labour

Paid a regard to specialists contemporaneity of understanding of value of static models and natural law in interpretation of American economist John. B. Clark, especially, for estimations of degree of innovative level and one or another technological process

Keywords: *natural law, static models, marginal profit, law of preservation of labour purpose of economic process, responsibility for development.*

(Продовження буде)

Холявко Наталія Іванівна,
аспірант
Чернігівського державного інституту
економіки і управління

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРОЕКТІВ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У даній статті автором наведено широку класифікацію проектів міжнародного співробітництва. Автором охарактеризовано особливості типових проектів міжнародного співробітництва. Наголос зроблено на визначенні найбільш поширених на поточному етапі проектів міжнародного співробітництва.

Ключові слова: проект міжнародного співробітництва, класифікація, економічний, інвестиційний, інноваційний проект.

Постановка проблеми. Широкомасштабне використання проектів і здійснення проектної діяльності в різноманітних сферах життя призвело до виникнення розгалуженої класифікації проектів. У зв'язку зі стрімким поширенням тенденцій глобалізації у світі важливим вважаємо чітке визначення та розкриття сутності основних видів проектів міжнародного співробітництва, що є найбільш типовими на сучасному етапі розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням питань класифікації проектів займається ряд науковців-економістів. Зокрема, у даній статті проаналізовано погляди Андрієнко О., Бармецького П., Батенка П., Березіна В., Буркова В., Верби В., Майорової Т., Мочерного С., Тарасюк Г., Пересади А., Новікова Д.

Незважаючи на досить високий інтерес науковців до питань класифікації проектів, усе ж недостатньо дослідженою залишається проблема класифікації проектів міжнародного співробітництва, чому власне і присвячено дану статтю.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення класифікації та аналіз основних видів проектів міжнародного співробітництва. Досягнення мети статті здійснюється шляхом вирішення наступних завдань: визначення сутності класифікації; аналіз типових видів проектів; здійснення класифікації проектів міжнародного співробітництва за рядом ознак; виявлення внутрішнього змісту кожного із наведених у статті видів проектів міжнародного співробітництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вітчизняній літературі міститься цілий ряд, по суті, подібних за своїм змістом визначень поняття «класифікація». Схоже до терміну «класифікація» смислове значення має поняття «типізація».

Керуючись даними, отриманими нами з численних довідкових джерел (енциклопедій, словників) можемо сформулювати узагальнене визначення досліджуваного поняття: класифікація (типізація) – це розподіл (групування) на класи, види (типи) за конкретними ознаками. Поведений нами аналіз дефініцій дозволяє визначити сутність поняття «класифікаційна ознака» наступним чином: це ознака, властивість, за якою здійснюється розподіл на класи, види, групи тощо.

Нижче наведемо короткий огляд основних видів проектів, що є найпоширенішими у

світі.

Серед усього різноманіття проектів міжнародного співробітництва найпоширенішими є економічні. «**Проект економічний** – програма дій, заходів реалізації конкретного соціально-економічного задуму, наприклад, оновлення виробництва» [6, с. 122]. Ключовою метою економічних проектів у переважній більшості випадків є отримання прибутку або збільшення його розміру шляхом, скажімо, поліпшення технології виробництва, зниження витрат, підвищення рівня якості продукції тощо.

З огляду на потужну роль політики й окремих політичних діячів у житті, як окремого регіону, країни, так інколи і світу в цілому, вагомого значення варто надавати політичним проектам. Причому, зважаючи на прагнення політичних лідерів найбільших і найвпливовіших країн світу розширити свій вплив та закріпити власний авторитет і на прилеглих територіях та сусідніх державах, фахівці з політичних технологій розробляють широкомасштабні **політичні проекти**, які мають міжнародний характер. Варто також зазначити, що, як правило, політичні проекти мають прямий вплив на економічні процеси в певній країні.

У цілому **технічний проект** можна визначити наступним чином: «проект, в якому втілено зразок нового продукту у формі схем, креслень, розрахунків, обґрунтувань та ін.» [6, с. 122]. Своєчасна розробка і впровадження проектів техніко-технологічного характеру забезпечує підприємство здатністю на задовільному для нього рівні функціонувати за умов жорсткої конкурентної боротьби на ринку, оскільки поліпшення технічної бази та впровадження передових технологій виробництва продукції або надання послуг – це не просто додаткові витрати для підприємства, а можливість подальшого виробництва товару (надання послуги) з меншими виробничими витратами та вищим рівнем якості, що означатиме зростання рівня зацікавленості споживачів продукцією даного підприємства.

У зв'язку зі значним розширенням практики міжнародної діяльності, що проводиться великими організаціями, можемо окремо говорити про техніко-технологічні проекти міжнародного рівня. Наприклад, через певний проміжок часу після впровадження новітньої технології виготовлення глазурованих цукерок у виробничий процес в головній організації аналогічна (або можливо, навіть поліпшена, адаптована й удосконалена) технологія буде впроваджена і на дочірніх підприємствах даної організації, навіть незважаючи на те, що територіально вони можуть розташовуватися на досить великих відстанях одне від одного.

Особливого поширення на сьогоднішній день набули **інноваційні проекти**, реалізація яких передбачає впровадження принципово нової методології, методики виконання діяльності, виробництво нової продукції, надання нового різновиду послуг, суттєве поліпшення існуючого обладнання, інструментів, товарів, методик тощо. Як правило, інноваційні проекти є досить дорогими і їх впровадження потребує значних капіталовкладень, тому реалізувати на високому якісному рівні та в повному обсязі великі інноваційні проекти в рамках однієї організації надзвичайно складно. Коли ж ідеться про широкомасштабні інноваційні проекти, то їх впровадження найчастіше пов'язане із залученням різноманітних міжнародних організацій, підприємств та фахівців із різних держав світу (або різних регіонів) тощо. У такому разі подібні інноваційні проекти набувають статусу міжнародних.

Складна сучасна екологічна ситуація вимагає активних дій, спрямованих на мінімізацію шкідливого впливу людської діяльності на оточуючий світ (атмосферу, літосферу, гідросферу, біосферу). Сьогодні світ стоїть перед рядом глобальних проблем, які потребують нагального вирішення. Зокрема, від глобальних екологічних проблем прямо залежить якість існування і навіть життя кожної людини зокрема і людства в

цілому. Причому екологічні проблеми останнім часом набули особливого значення у зв'язку із суттєвим і стрімким погіршенням екологічної ситуації у світі. На переконання екологів, екологічні проблеми – це проблеми сьогодення і сучасної людини, а не майбутнього і наших далеких нащадків. Загальноновизнаним є той факт, що вирішення глобальних екологічних проблем неможливе виключно завдяки зусиллям лише однієї чи кількох держав. Для результативного вирішення екологічних проблем необхідна спільна реалізація узгоджених, чітко скоординованих, цілеспрямованих заходів з охорони, захисту і поліпшення стану довкілля. Зусилля навіть деяких із найбагатших і найвпливовіших країн світу (наприклад, Великобританії, Німеччини, Франції), орієнтовані на мінімізацію їхніми підприємствами рівня забрудненості навколишнього природного середовища, не досягнуть запланованого рівня ефективності, якщо виробничі підприємства сусідніх країн у ході реалізації власної господарської діяльності продовжуватимуть здійснювати негативний вплив на довкілля. Таким чином, **екологічні проекти**, спрямовані на вирішення глобальних екологічних проблем людства, для успішної їх реалізації обов'язково потребують міжнародної кооперації спільних зусиль та тісної співпраці, а, відповідно, цілком правомірним є розгляд проектів подібного характеру як міжнародних.

Розвиток банківського бізнесу й активна конкуренція у банківському секторі призвели до виникнення потреби в розробці та реалізації **валютно-фінансових проектів**. На сьогодні звичною практикою став вихід найбільших світових банків на ринки інших країн. Очевидно, подальша робота у такому разі потребує тісного міжнародного співробітництва у ході управління відповідними валютно-фінансовими проектами.

За умов сучасного інформаційного суспільства одним із визначальних факторів стає інформація. Діяльність із набуття, знаходження, обміну, купівлі, продажу інформації набуває все більшого значення, у тому числі в міжнародному масштабі. На даному етапі розвитку можна навіть окремо виділити **інформаційні проекти** міжнародного співробітництва, що передбачають проведення різноманітних операцій з інформацією між економічними суб'єктами різних країн.

За своєю суттю практично всі міжнародні проекти є інвестиційними. За визначенням, наведеним в «Економічній енциклопедії» «**проект інвестиційний** – форма інвестицій, які планує здійснити підприємство» [6, с. 122]. З точки зору вітчизняного науковця Тарасюк Г. М., «інвестиційний проект – це сукупність документів, що характеризують проект від його задуму до досягнення заданих показників ефективності та обсягу, що включають передінвестиційну, інвестиційну, експлуатаційну і ліквідну стадії його реалізації; це будь-який комплекс забезпечених інвестиціями заходів» [8, с. 10–11]. Робота над проектом завжди пов'язана з певними витратами, з відповідного розміру вкладеннями в його розробку та реалізацію. Це може бути, наприклад, оплата праці команди проекту, оренда або придбання приміщення, обладнання, інструментів, оргтехніки, забезпечення членів проектною командою всім необхідним для роботи тощо. Безперечно, усе вищенаведене потребує інвестування з боку замовника проекту, тому нами й було сформульована теза про те, що практично будь-які проекти міжнародного співробітництва є інвестиційними.

Кожен із вказаних різновидів проектів у різних сферах діяльності може мати власний розподіл на підкласи та підтипи. Наприклад, інноваційні проекти у сферах суспільних і гуманітарних наук, математики, інформатики, фізики, механіки, медицини, хімії, біології та деяких інших науках поділяють на такі види:

- ✓ ініціативні наукові проекти – спрямовані на вирішення фундаментальних наукових проблем;
- ✓ проекти розвитку матеріально-технічної бази наукових досліджень – пов'язані з

фундаментальними проблемами, вирішення яких потребує використання дорогого обладнання, устаткування, техніки тощо;

- ✓ проекти створення інформаційних систем і баз даних – сучасна наука потребує активного вдосконалення комп'ютерних технологій, програмного забезпечення, розширення їх можливостей та пристосування до специфічних особливостей різних сфер науки та суспільного життя;
- ✓ видавничі проекти – організація опублікування видань, присвячених фундаментальним науковим проблемам, поширення досвіду, висвітлення у наукових журналах новітніх досягнень сприяє подальшому розвитку вітчизняної сфери науки;
- ✓ проекти організації експедиційних робіт – організація здійснення експедиційних робіт, проведення яких є необхідним для вирішення фундаментальних наукових проблем (наприклад, проведення експериментів, досліджень на місцях тощо);
- ✓ проекти створення центрів колективного використання – орієнтовані на створення комплексу, що містить необхідне для проведення фундаментальних досліджень обладнання [7, с. 590–592].

Однією із найпоширеніших є класифікація проектів міжнародного співробітництва *за галузями діяльності*, наприклад: сільськогосподарські (у галузі тваринництва чи рослинництва), машинобудівні (важке, легке машинобудування, автомобіле-, літако-, верстато-, приладобудування тощо), хімічні, будівельні, видобувні, переробні (наприклад, нафтопереробні), соціальні, проекти у сфері харчової промисловості, охорони здоров'я, медицини, фармацевтики, у сфері освіти (початкової, вищої, післядипломної, неофіційної, формальної тощо), інноваційні, консультаційні, фінансові, екологічні, політичні (правові), організаційні, юридичні, маркетингові, управлінські, транспортні, торгівельні проекти і т. п.

Реальна класифікація проектів є настільки широкою, що надати її повністю в одній праці практично неможливо з огляду навіть на те, що з розвитком суспільства та різноманітних напрямків людської діяльності паралельно з'являються і нові види, різновиди, класи або типи проектів. Наприклад, один із вищенаведених видів проектів – **консультаційний** – має свою, так би мовити, внутрішню класифікацію. Причому **консультаційні проекти** є порівняно молодими за часом виникнення й остаточного формування. Зокрема, консультаційні проекти за функціональною ознакою можуть поділятися на наступні види:

- стратегічні – стосуються переважно розробки стратегії організації та здійснення стратегічного планування в рамках певної організації;
- фінансові – стосуються зазвичай проведення аудиту й аналізу фінансової діяльності в цілому або окремих складників фінансової системи організації;
- ІТ-проекти – передбачають розробку та подальше впровадження в рамках певної організації нового програмного продукту;
- операційні – стосуються, як правило, загального вивчення діяльності організації або проведення оцінки окремих показників діяльності;
- HR-проекти – стосуються проектів, пов'язаних з управлінням персоналом у рамках певної організації [5, с. 176–178].

Схематично найбільш загальна й типова класифікація проектів міжнародного співробітництва представлена на рис. 1.

Як видно з рисунку проекти міжнародного співробітництва поділяються за розміром (масштабом) на наступні види:

- *малі* – порівняно нескладні з точки зору розробки та реалізації проекти, які передбачають впровадження незначних змін і вдосконалень (наприклад,

вдосконалення процесу виробництва певного продукту);

- *великі* – складні за своїм змістом проекти, реалізація яких потребує значних капіталовкладень, витрат коштів, ресурсів, часу та праці (наприклад, зведення і подальше відкриття нового заводу для підприємства);
- *мегапроекти* – комплекс пов'язаних між собою проектів, впровадження яких передбачає досягнення поставленої головної найвищої мети проектної діяльності (наприклад, купівля організації або підприємства) [3, с. 33].

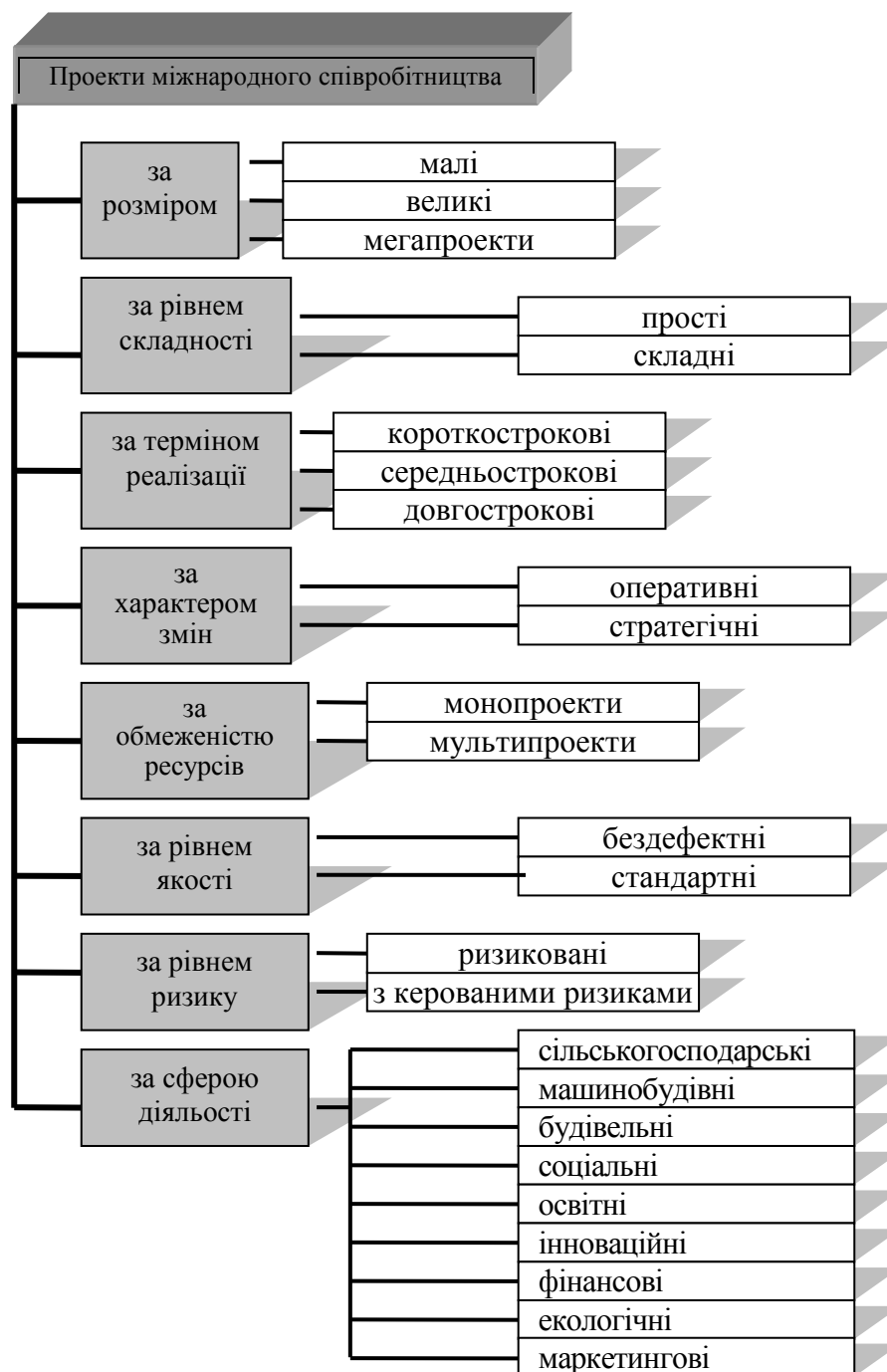

Рис. 1. Загальна класифікація проектів міжнародного співробітництва

За рівнем складності проекти міжнародного співробітництва поділяють на *прості* та

складні. На відміну від простих, *складні* проекти міжнародного співробітництва є, як правило, дорогими, оскільки зазвичай потребують застосування складних унікальних, нетрадиційних способів, методик і підходів у процесі їх впровадження на практиці.

Окрім того, за рівнем складності деякі науковці наводять більш деталізовану класифікацію проектів, виділяючи серед складних проектів організаційно складні, технічно складні, ресурсно складні та комплексно складні [1, с. 49]. Причому назва кожного із вищенаведених різновидів складних проектів визначає специфіку тих найпринциповіших труднощів, із якими команди проекту доведеться зіткнутися у процесі його практичної реалізації.

Досить популярною і поширеною є класифікація проектів за терміном їх реалізації:

- *короткострокові проекти* – тривалістю до трьох років;
- *середньострокові* – тривалістю від трьох до п'яти років;
- *довгострокові* – тривалістю понад п'ять років [4, с. 9].

Оскільки реалізація проекту передбачає внесення відповідних змін у функціонування певного об'єкта проектної діяльності, доцільно також здійснювати поділ проектів залежно від характеру цих змін на *оперативні* (пов'язані з вирішенням поточних проблем) та *стратегічні* (пов'язані зі зміною стратегії існування економічного суб'єкта в цілому або зі зміною окремих елементів загальної стратегії діяльності) [2, с. 11].

Досить часто при здійсненні класифікації проектів окремо виділяють *змішані*, *комбіновані* або *комплексні* проекти. Даний підхід є обґрунтованим, зважаючи на високий рівень складності багатьох сучасних проектів, реалізація яких певною мірою торкається різних сфер діяльності та має цілий комплекс специфічних характеристик, через що однозначно віднести подібні проекти лише до одного виду з усього різноманіття видів проектів стає практично неможливим.

Згідно з класифікацією, сформульованою П. Батенко та іншими вченими у навчальному посібнику «Управління проектами», за функціональним спрямуванням проекти можна поділити на наступні види: *виробничі* (наприклад, запуск виробництва нового різновиду продукції), *технологічні* (наприклад, впровадження нової технології виробництва продукції), *фінансові* (наприклад, вживання заходів зі вдосконалення системи оподаткування юридичних осіб), *дослідження і розвитку* (наприклад, до виведення на ринок нового різновиду косметологічних препаратів необхідно провести ґрунтовні дослідження його властивостей і можливої побічної дії, проте і після надходження даного препарату у вільний продаж має тривати процес його вдосконалення), *маркетингові* (наприклад, розробка нової рекламної кампанії для певного підприємства), *з управління персоналом* (наприклад, упровадження нових підходів до стимулювання основного персоналу організації), *комбіновані* (передбачають поєднання характерних рис кількох видів проектів) [2, с. 12].

Однією із найважливіших економічних проблем є проблема обмеженості ресурсів, яка також відіграє важливу роль в управлінні проектами. Зокрема, сучасні теоретики та практики управління проектами визнають обмеженість ресурсів як одну із класифікаційних ознак, за якою виділяють *монопроекти* (реалізація яких потребує фіксованої кількості ресурсів, які в цілому наявні у вільному доступі) та *мультипроекти* (ефективне впровадження яких вимагає залучення великої кількості ресурсів, які нерідко є дорогими та строго лімітованими за кількістю).

За рівнем ризику проекти поділяють на *ризиковані* та *з цілком керованими ризиками* [3, с. 31]. Окрім того, теоретично в даному контексті можна виокремити також безризикові проекти, хоча на практиці існування подібних проектів практично неможливе. Адже ризик як такий за умов сучасного мінливого світу є невід'ємною частиною

проектної діяльності у будь-якій сфері. Безумовно, інвестори віддають перевагу проектам з цілком керованими ризиками, оскільки проектна команда зможе чітко передбачити ймовірні ризики та визначити основні заходи з управління ними.

Однією із найпринциповіших вимог до сучасних проектів є певний рівень їх якості. За даною класифікаційною ознакою проекти поділяють на бездефектні та стандартні. *Бездефектні* проекти характеризуються дуже високими вимогами до якості їх розробки, безпосередньої реалізації на практиці. Звісно, такі проекти зазвичай мають високу вартість. Для *стандартних* проектів прийнятним вважається помірний рівень якості, що суттєво зменшує їх вартість у порівнянні з бездефектними проектами. Однак варто усвідомлювати, що помірний рівень якості означає задовільну (середню для даної сфери діяльності) якість кінцевого результату реалізації проекту.

Висновки. Таким чином, на основі наведеного у даній статті матеріалу можемо констатувати існування широкої класифікації проектів міжнародного співробітництва, що пояснюється їх високим різноманіттям, складністю та вагомими вимогами щодо якості кінцевого результату проектної діяльності.

Найбільшого поширення на сьогодні набули інвестиційні економічні проекти. Перспективною вважаємо також тенденцію до збільшення чисельності проектів міжнародного співробітництва інноваційного характеру, що однозначно можемо визначити як один із основних напрямів активного інноваційного розвитку економічного суб'єкта зокрема та країни в цілому.

Разом з тим, маємо зазначити, що реальний спектр різновидів проектів міжнародного співробітництва є настільки широким, що перерахувати, охарактеризувати й проаналізувати всі із них у рамках однієї статті вбачається нами практично нереальним. Однак особливості найбільш типових було ретельно досліджено нами у даній статті.

Список використаних джерел

1. *Бармецький П. П.* Понятійно-термінологічний апарат у системі управління проектною діяльністю та класифікація проектів / П. П. Бармецький // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 12 (67). – С. 42–51.
2. *Батенко П. П.* та ін. Управління проектами: навч. посібник / П. П. Батенко. – К. : КНЕУ, 2003. – 231 с.
3. *Березин В.* Роль проектов в развитии организаций / В. Березин, О. Андриенко // Справочник экономиста. – 2008. – Июль. – С. 31–38.
4. *Бурков В. Н.* Как управлять проектами: научно-практическое издание / В. Н. Бурков, Д. А. Новиков. – М. : СИНТЕГ, 1997. – 188 с.
5. *Верба В.* Класифікація консультаційних проектів / В. Верба // Сіверянський літопис – 2007. – № 6. – С. 174–181.
6. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол. С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Академія, 2000–2002. – Т. 3. – 2002. – 952 с.
7. *Пересада А. А.* Проектное финансирование: учебник / Пересада А. А., Майорова Т. В. / под общ. ред. А. А. Пересады. – К. : КНЕУ, 2007. – 767 с.
8. *Тарасюк Г. М.* Управління проектами: навч. посібник / Г. М. Тарасюк. – Вид. 2-ге. – К. : Каравела, 2006. – 319 с.

Холявко Н. И. Классификация проектов международного сотрудничества

В данной статье автором представлена широкая классификация проектов международного сотрудничества. Автором охарактеризованы особенности типичных

проектов международного сотрудничества. Ударение сделано на определении наиболее распространенных на текущем этапе развития проектов международного сотрудничества.

Ключевые слова: *проект международного сотрудничества, классификация, экономический, инвестиционный, инновационный проект.*

Holyavko N. I. Classification of the Projects of International Cooperation

The author submits wide classification of the projects of international cooperation in the article. The author characterizes features of the typical projects of international cooperation. The accent is put on definition of the projects of international cooperation, the most widespread on the current stage of development.

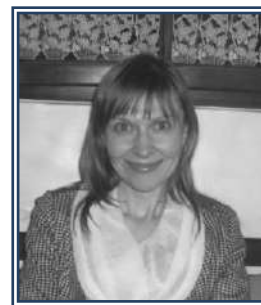
Key words: *project of international cooperation, classification, economic, investment, innovation project.*

УДК 331.103

Кривошей Вікторія Вікторівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів,
Харківського державного університету
харчування та торгівлі

ДИНАМІКА ОСНОВНИХ ІНДИКАТОРІВ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО КАПІТАЛУ РЕСТОРАННОГО ГОСПОДАРСТВА

Матеріал даної статті є розгорнутим аналітичним звітом про поведінку підприємств ресторанного господарства на ринку праці у 2009 р.

Ключові слова: конкурентоспроможність, мобільність, трудовий капітал, зайнятість, ринок праці, ресторанне господарство.

Постановка проблеми. Для того щоб бути конкурентоспроможними, підприємства ресторанного господарства повинні бути укомплектовані кваліфікованим персоналом оптимальної (за відношенням до випуску) чисельності. Крім того, трудові витрати, значним «за вагою» компонентом яких є заробітна плата, повинні бути обмежені, щоб залишився прибуток. Тому, аналізуючи поведінку підприємств у контексті ринку праці, ми звертаємо особливу увагу на укомплектованість підприємств персоналом, зусилля, що робляться з підвищення кваліфікації працівників, і політику оплати праці. Саме ці три основні групи питань обговорюються в даній статті. Цей набір питань активно досліджувався нами в останні роки за допомогою спеціальних досліджень, які були проведені нами на підприємствах ресторанного господарства Харківської, Київської, Донецької, Дніпропетровської та Полтавської областей у 2004–2009 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, присвячені цій темі, обмежені трьома роботами: статтею Х. Лемана і Дж. Вадсворта [1], де представлений комплексний аналіз специфічного трудового стажу в Україні, Польщі і Великобританії 1994–1996 р.р.; роботою Д. Нестерової та К. Сабір'янової [8], присвяченою аналізу віддачі від трудового капіталу, а насамперед – монографією Л. Смирних [8], що містить дослідження чинників тривалості трудових стосунків. У цих роботах розглядається період з середини 1990-х рр. до 2005 р. При цьому питання, яка роль специфічного трудового капіталу в стосунках зайнятості на сучасному етапі, залишається відкритим.

Постановка завдання. Наше дослідження покликане, по-перше, заповнити очевидну нестачу робіт, присвячених специфічному трудовому капіталу в умовах української економіки, а по-друге – пролити світло на зміну ролі цієї частини трудового капіталу у міру подолання проблем, пов'язаних з перехідним станом економіки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пропонований нижче аналіз спирається переважно на дані дослідження великих і середніх підприємств ресторанного господарства.

У табл. 1 ми аналізуємо прості зв'язки між основними структурними характеристиками підприємств ресторанного господарства, з одного боку, і ймовірністю того, що вони відзначають наявність неоптимальної (недостатньої або надмірної)

зайнятості, а також масштабом, з іншого. Найвища частка оптимально укомплектованих підприємств ресторанного господарства – 83%. Можна сказати, що для цього виду діяльності проблема неоптимальної укомплектованості в цілому не існує.

Таблиця 1

Основні характеристики підприємств ресторанного господарства залежно від їх укомплектованості, %

Види підприємств, що досліджувались	Чисельність персоналу досліджених підприємств ресторанного господарства				
	Оптимальна	Недостатня		Надлишкова	
	Відсоток підприємств	Відсоток підприємств	Величина дефіциту %	Відсоток підприємств	Величина дефіциту %
Уся вибірка:	72,1	73,5	13,1	12,1	18,4
Виготовлення продукції власного виробництва (1)	83,3	9,9	8,2	6,9	18,9
Реалізація покупних товарів (2)	60,2	30,7	22,3	9,1	15,8
Надання послуг відпочинку (3)	70,5	16,1	15,8	12,8	21,7
Надання послуг шоу (4)	79,3	8,0	8,8	11,4	12,1
Надання послуг розваги (5)	77,6	6,1	4,3	16,7	17,8
Надання послуг готелю (6)	71,9	11,4	9,7	16,2	20,7
Інші послуги (7)	59,0	22,9	9,6	18,1	19,6
Підприємства за чисельністю робітників					
До 25 осіб	76,6	16,4	25,3	7,0	20,2
Від 25 до 50 осіб	79,0	12,0	14,9	8,3	18,2
Від 50 до 60 осіб	74,9	12,6	11,2	21,1	12,3
Більш ніж 60 осіб	72,6	10,6	7,8	17,0	20,2
Підприємства з участю закордонного капіталу	68,9	13,8	12,0	13,8	18,9
Державні підприємства	78,9	12,7	16,6	7,2	16,9
Підприємства, що були створені після 1992 року	59,6	19,0	5,6	21,3	15,6
Розподіл за фінансовим становищем					
Незадовільне	61,2	15,8	14,9	18,4	22,3
Задовільне	73,9	12,6	14,0	11,4	14,0
Добре	75,0	14,5	9,4	9,5	9,4

У табл. 2 ми звертаємося до загальних фінансово-економічних характеристик підприємств ресторанного господарства й аналізуємо їх по групах підприємств, що розрізняються відповіддю на питання про оптимальність зайнятості.

Підприємства, відзначені оптимальною зайнятістю, мають найменшу (серед виділених груп) чисельність персоналу (52 людини) і демонструють найменший темп скорочення чисельності (-1,9%). При цьому вони відрізняються максимальним значенням продажів на одного працівника, але середній розмір заробітної плати тут проміжний серед цих трьох груп.

Коефіцієнти мультиноміальної регресії та їх статистична значимість (t-значення) представлені в табл. 3.

Таблиця 2

Фінансово-економічні характеристики підприємств залежно від оптимальності зайнятості, 2009 р.

Чисельність персоналу	Середня чисельність осіб	Середній виробіток (реалізація продукції, послуг на одного робітника), грн.	Рівень заповнення підприємства (кількість місць), %	Річний приріст чисельності робітників, %	Середня заробітна платня, грн.	Рентабельність продажу, %
Оптимальне	52	14134	67,2	-1,9	1374,9	12,9
Недостатнє	75	11045	68,0	-5,0	1289,6	12,2
Надлишкова	83	12276	64,2	-3,8	1464,6	7,2
N	932	623	886	920	823	715

Регресійний аналіз підтверджує, що досліджувані підприємства ресторанного господарства, які платять нижчу заробітну плату, із більшою ймовірністю зустрічаються з дефіцитом трудового капіталу. Дефіцит також частіше фіксується на підприємствах, де переважає реалізація продукції власного виробництва, та підприємствах, які надають послуги нічлігу. Більш великі підприємства, навпаки, при інших рівних умовах частіше відзначають надлишок трудового капіталу. Цікаво, що більш висока заробітна плата, тиск конкуренції і вік підприємства також підвищують ризик надлишків праці. Підприємства ресторанного господарства, до складу яких входить послуга «відпочинок», демонструють відносно більш високу ймовірність отримання надлишків.

Звернімося тепер до оцінок дефіциту і надлишку щодо окремих професійних категорій працівників ресторанного господарства (табл. 4). Скарги на «дефіцит» зберігаються тільки стосовно кваліфікованих працівників кухні, що відзначає кожне третє підприємство (36,4%).

Тим не менше, скорочення величини цього показника за період спостережень значне, оскільки у 2007 р. такі скарги були характерні для більш ніж половини підприємств (54%).

Таблиця 3

Коефіцієнти мультиноміальності регресії оптимального розподілу трудового капіталу підприємств ресторанного господарства

Змінні	Недостатній трудовий капітал		Надлишковий трудовий капітал	
	Коеф.	z	Коеф.	z
Логарифм кількості трудоного капіталу	0,179	1,09	0,381	2,07**
Логарифм заробітної платні	-0,639	-1,94**	0,757	1,79*
Засновані після 1992	-0,148	-0,52	-0,58	-1,65*
Держава як власник	-0,211	-0,33	-0,048	-0,07
«1»	База			
«2»	1,512	3,41***	0,822	1,13
«3»	0,527	1,09	1,771	3,45***
«4»	-0,485	-0,92	0,342	0,51
«5»	-0,356	-0,49	0,817	1,34
«6»	0,388	0,83	0,936	1,37
«7»	0,827	1,67*	1,247	2,51**
місто більш 1 млн	База			
від 500 тис. до 1 млн.	0,122	0,18	0,792	1,11
від 250 тис. до 499 тис.	-1,416	-2,3**	-0,197	-0,41
від 100 тис. до 249 тис.	-0,505	-0,88	-0,382	-0,7
від 50 тис. до 99 тис.	-1,14	-1,4	0,812	1,42
менш 50 тис.	-0,458	-0,93	0,18	0,48
вплив конкуренції	-0,262	-1,01	0,762	2,05**
регіони	Контролюються		Контролюються	
N = 660				
Log likelihood = -422,669 Pseudo R2 = 0,2015				

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Скарги ж на дефіцит керівників, фахівців і некваліфікованих робітників зараз надходять від майже 8% підприємств. Навпаки, на надлишок керівників, фахівців і некваліфікованих працівників кухні скаржиться більше 10% підприємств. Відзначимо, що в 2007 р. 13% підприємств відзначали надлишок некваліфікованих робітників, але скарги на кількісний склад в решті груп зустрічалися набагато рідше.

Таблиця 4

Розподіл підприємств за групами з оптимальною, недостатньою та надлишковою чисельністю трудового капіталу окремих професій (% від загальної чисельності досліджуваних підприємств)

Групи трудового капіталу	На підприємстві чисельність трудового капіталу даної професійної групи					
	Оптимальна		Недостатня		Надлишкова	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Керівники	87,7	85,9	4,6	2,9	7,8	9,8
Адміністративна група *	90,3	-	2,0	-	7,7	-
Офіціанти, обслуговуючий персонал загалом	72,6	79,8	19,3	7,7	8,1	12,5
Кваліфіковані робітники кухні	41,5	59,2	54,2	36,4	4,6	4,5
Некваліфіковані робітники кухні	74,5	77,6	12,5	7,7	13,0	148

*- в 2010 році це запитання не розглядалося.

Наступна таблиця (табл. 5) показує ступінь забезпеченості трудовим капіталом за професійними групами залежно від загальної забезпеченості на досліджуваних підприємствах ресторанного господарства. Основний висновок, який можна зробити на основі цієї таблиці, полягає в тому, що зріс не тільки ступінь оптимальності чисельності в цілому, а й у контексті основних професійно-кваліфікаційних груп.

Таблиця 5 свідчить про те, що проблема співіснування дефіциту і надлишку зберігається. Ми бачимо, що на підприємствах з недостатнім трудовим капіталом є надлишок певних професій, і навпаки.

Це говорить про те, що досить імовірним є вимушене заміщення працівників із більш високою кваліфікацією працівниками з більш низькою кваліфікацією, і навпаки.

Таблиця 5

Співвідношення між загальною забезпеченістю підприємств ресторанного господарства трудовим капіталом та їх забезпеченням окремими професійними групами трудового капіталу, %

Загальна чисельність трудового капіталу	Підприємства, які вказали на оптимальне забезпечення							
	Керівники		Обслуговуючий персонал		Кваліфіковані працівники кухні		Некваліфіковані працівники кухні	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Оптимальний	93,5	94,6	85,2	90,5	62,5	73,4	88,4	86,1
Недостатній	86,0	83,6	59,6	67,4	3,0	7,0	65,2	60,8
Надлишковий	63,8	47,4	40,8	30,4	24,6	35,7	28,9	36,6
Всього	87,7	87,2	72,6	79,9	41,5	59,5	74,5	78,1

продовж. табл. 5

Загальна чисельність трудового капіталу	Підприємства, які вказали на недостатнє забезпечення							
	Керівники		Обслуговуючий персонал		Кваліфіковані працівники кухні		Некваліфіковані працівники кухні	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Оптимальний	3,1	1,5	11,9	4,2	37,3	26,4	5,2	4,3
Недостатній	8,3	10,2	37,7	28,7	97,0	91,4	32,0	31,3
Надлишковий	3,9	3,5	15,2	4,3	42,9	31,3	6,6	1,8
Всього	4,6	2,9	19,3	7,6	54,2	36,8	12,5	7,7
Загальна чисельність трудового капіталу	Підприємства, які вказали на надлишкове забезпечення							
	Керівники		Обслуговуючий персонал		Кваліфіковані працівники кухні		Некваліфіковані працівники кухні	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010	2007	2010
Оптимальний	3,4	4,0	2,9	5,2	0,2	0,3	6,4	7,6
Недостатній	5,7	6,3	2,6	3,9	0	1,6	2,8	8,0
Надлишковий	32,3	49,1	44,0	65,7	32,5	33,0	64,5	61,6
Всього	7,8	9,8	8,1	12,5	4,3	4,5	13,0	14,3

Інструментарій для обстеження 2010 р. готувався в 2009 р., ще до початку нинішньої кризи. У той час гаряче обговорювалося питання про майбутній (і частково вже – сучасного стану) дефіцит трудового капіталу, а тому з міркувань економії місця в запитальнику питання про причини надмірності робочої сили було знято. Хоча криза скорегувала наші уявлення про оптимальність трудового капіталу в підприємствах ресторанного господарства, ми в результаті не маємо питань, які б обговорювали причини надлишку, а можемо аналізувати і порівнювати лише причини уявного дефіциту. Вони представлені в табл. 6.

Таблиця 6

Основні причини дефіциту трудового капіталу на досліджуваних підприємствах ресторанного господарства (% до чисельності відповідних груп)

Причини дефіциту	2007	2010
1	2	3
Високі витрати щодо найму трудового капіталу	2,2	7,8
Відсутність на місцевому ринку відповідної спеціальності трудового капіталу	72,2	67,4
Висока конкуренція серед підприємств ресторанного господарства	23,0	19,4
Очікуване зниження попиту на продукцію ресторанного господарства	4,8	11,6

продовж. табл. 6

1	2	3
Висока плинність трудового капіталу	18,5	22,5
Низька заробітна платня	41,1	38,8
Інші причини	8,5	9,3
N	270	229

Звідси можна зробити висновок, що основну причину дефіциту трудового капіталу опитані нами менеджери бачать у пропозиції праці – у фізичному недоліку на місцевому ринку праці трудового капіталу потрібних спеціальностей. Кожній із причин (перш за все неспроможності платити конкурентну заробітну плату і нездатності утримати вже найнятих) надається порівняно менше значення. Такі відповіді, як «високі витрати найму», «висока конкуренція», характеризують умови попиту на працю і відповідні обмеження. Слід, відзначити, що сума всіх відповідей, що посиляються на обмеження споживання, помітно переважає частку відповідей, що характеризують обмеженість пропозиції праці. Тому робити категоричний висновок про те, що дефіцит кадрів пов'язаний із фізичною нестачею працівників на місцевому ринку праці, було б некоректно. Схожий розподіл відповідей відзначався і за підсумками аналізу 2007 р., що ми і констатували у відповідних публікаціях [7].

Отримані в нашому обстеженні вибіркові дані (таблиця 7) занижують величину заробітної плати на підприємствах ресторанного господарства приблизно на 13% у порівнянні з середніми даними Укрстатуправління (1374,8 грн. проти 1587,9 грн. у 2009 р.). У цього зміщення є дві причини: по-перше, у вибірку свідомо не включені підприємства з найбільш високооплачуваних видів діяльності, по-друге, не включені підприємства з чисельністю 100 чоловік і більше, на яких заробітна плата, як правило, також помітно вища, ніж на підприємствах меншого розміру. Таким чином, оцінка середньої заробітної плати за вибіркою видається цілком обґрунтованою.

Таблиця 7

Середня заробітна плата на підприємствах ресторанного господарства, грн., 2008–2009 рр.

Показники	2008	2009	2009
На підприємствах за вибіркою	954,5	1152,3	1374,8
%, рік до року		120,7	119,3
За даними Статистичного управління України	1024,9	1293,4	1587,9
%, рік до року		126,2	122,8

Більш повне уявлення про фактори, що впливають, – за інших рівних – на величину середньої заробітної плати, ми можемо отримати за допомогою регресійного аналізу. Залежною змінною в цьому випадку є логарифм заробітної плати; ми контролюємо регіон розташування, а стандартні помилки оцінюємо як робастні, щоб виключити вплив, що спотворює вплив спостережень. Коефіцієнти регресії представлені в табл. 8. Одним з основних факторів, які диференціюють заробітну плату, є розмір підприємства. Додатковий 1% чисельності працівників збільшує – за інших рівних – середню заробітну

плату на 0,095%. Це означає, що подвоєння чисельності асоціюється зі збільшенням середньої заробітної плати приблизно на 10%. Значний внесок у диференціацію вносить приналежність до виконання того чи іншого виду діяльності.

Різні заходи диференціації за 2008–2009 рр. наведено в табл. 9. Усі вони свідчать про те, що варіація в оплаті праці між підприємствами ресторанного господарства є досить значною, хоча вона поступово знижувалася.

Таблиця 8

Коефіцієнти регресії для рівняння заробітної плати підприємств ресторанного господарства

Залежна змінна: лог. заробітної плати	Доля	
	b	t
Логарифм кількості трудового капіталу	0,095	575***
Наявність конкуренції	-0,048	-2,24**
Засновані після 1992	0,031716	0,9
Державний власник	-0,105	-2,3**
«1»	база	
«2»	-0,243	-6,02***
«3»	-0,025	-0,51
«4»	0,047	0,93
«5»	0,086	2,37**
«6»	0,074	1,43
«7»	0,183	4,38***
Розмір місця	Контролюється	
регіон	Контролюється	
N=673		
R-sq = 0,30		

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Таблиця 9

Диференціація підприємств ресторанного господарства за рівнем середньої заробітної плати

Міри нерівностей	2007	2008	2009
Коефіцієнт варіації (CV)	0,49	0,47	0,45
Стандартне відхилення логарифмів	0,47	0,45	0,44
Коефіцієнт Джині	0,26	0,25	0,24
Індекс Тейла (Ge(a), a=1)	0,11	0,10	0,10
Середнє логовідхилення MLD (Ge(a), a=0)	0,11	0,10	0,10
Ентропія (Ge(a), a=-1)	0,12	0,11	0,10
½ квадрату коефіцієнту варіації (Ge(a), a=2)	0,12	0,11	0,10

Оскільки найбільш сильним фактором зарплатоутворення є ефективність діяльності

підприємства (у нашому випадку – обсяг реалізації на одного працівника), то значна варіація за цим показником трансформується у варіацію заробітних плат. Відзначимо, що диференціація всередині підприємств ще більше посилює диференціацію між працівниками.

Висновки. По-перше, великі підприємства – часто відрізняються надмірною зайнятістю (ми обговорювали це раніше) – більшою мірою потребують страхування від ризиків на ринку праці. Чим більший розмір підприємства, тим більшим може бути потрібний масштаб пристосування. Оскільки швидке кількісне пристосування через зниження чисельності утруднене, то зниження постійної частини ФЗП полегшує використання механізму цінової адаптації.

По-друге, прив'язка змінної частини заробітної плати до показників ефективності виявляється в тому, що в міру зростання останньої зростає заробітна плата за рахунок різного роду преміальних виплат, але з падінням ефективності частка таких виплат скорочується. Така адаптація зустрічається з мінімумом інституційних обмежень і має автоматичний циклічний характер.

Що ж стосується всіх інших аналізованих змінних (вік підприємства, вид діяльності, форма власності, тип населеного пункту), то жодна з них суттєво не диференціює підприємства стосовно структури ФЗП. Винятком тут є регіональна приналежність, але ми її вплив спеціально не аналізуємо.

Той факт, що структурні характеристики зовсім не впливають на структуру ФЗП, також говорить про те, що його поділ на постійну і змінну частини є практично загальною рисою і важливим пристосувальним механізмом для страхування ризиків, пов'язаних з масштабом діяльності і нестабільністю попиту.

Список використаних джерел

1. Котляр А. Э. Трудовые ресурсы и научно-техническая революция [Текст] / А. Э. Котляр ; под ред. К. И. Микульского. – М. : Мысль; Берлин : Академия, 2004. – 180 с.
2. Кривошей В. В. Динамика трудовых ценностей украинских работников отрасли ресторанного хозяйства [Текст] // Современные образовательные технологии: материалы II Международной научно-практической конференции (Пермь, 14 апреля 2010). Том 1 / Пермский институт (филиал) ГОУ ВПО «Российский государственный торгово-экономический университет». – Пермь: Изд-во «ОТ и ДО», 2010. – С. 43–49.
3. Кривошей В. В. Економічний механізм підвищення продуктивності праці ресторанного господарства [Текст]: Монографія / В. В. Кривошей. – Харків: ХДУХТ, 2009. – 234 с.
4. Кривошей В. В. Інтелектуалізація праці як чинник стійкого економічного зростання [Текст] // Кривошей В. В. Розвиток фінансових методів державного управління національною економікою: зб. наук. праць ДонДУУ. – Донецьк: ДонДУУ, 2009. – Т.10: Серія «Економіка». – С. 34–37.
5. Кривошей В. В. Тенденции развития торговли и ресторанного питания Украины [Текст] // Тенденции развития мировой торговли в XXI веке: материалы Международной научно-практической конференции (Пермь, 23–26 ноября 2009 г.): в 2 т. – Пермь: ГОУ ВПО «Российский государственный торгово-экономический университет», 2009. – Т. 2. – 2009. – С. 267–272.
6. Кривошей В. В. Трудовий потенціал як умова розвитку інноваційної економіки [Текст] // Конкурентоспроможність та інноваційний розвиток України: проблеми науки та практики: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 26–

27 листопада 2009 р. – Х.: ФОБ ВД «ІНЖЕК», 2009. – С. 187–190.

7. Kryvoshei V. V. Ways of getting over a financial crisis of an enterprise [Текст] / Kryvoshei V.V. Control, Development and Applied informatics in Business and Economics Proceeding of the GBU – on Control, Development and Applied informatics in Business and Economics?. – Romania.– 2008. – 10–12 november. – S. 136–141.
8. Mincer J. The Production of Human Capital and The Lifecycle of Earnings: Variations on a Theme [Текст] / J. Mincer // Working Paper of the NBER. – No 4838 (Aug. 1994).

Кривошей В. В. Динамика основных индикаторов развития трудового капитала ресторанного хозяйства

Материал данной статьи представляет собой развернутый аналитический отчет о поведении предприятий ресторанного хозяйства на рынке труда в 2009 г.

Ключевые слова: конкурентоспособность, мобильность, трудовой капитал, занятость, рынок труда, ресторанное хозяйство.

Kryvoshei V. V. Dynamics of Main Indicators of Human Capital Restaurant Industry

This article contains a detailed analytical report on the behavior of Business offers on the labor market in 2009.

Key words: competitiveness, mobility, employment equity, employment, labor market, restaurant management.

УДК 336.226

Богданова Олена Олександрівна,
старший науковий співробітник
Черкаського інституту банківської справи
Університету банківської справи НБУ (м. Київ)

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОПОДАТКУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ

У статті розглядаються позитивні та негативні наслідки доцільності запровадження спеціального режиму оподаткування для сільськогосподарських підприємств. Особлива увага приділяється аналізу причин нестійкої динаміки надходжень від сплати сільськогосподарськими підприємствами фіксованого сільськогосподарського податку, який повинен би стимулювати розвиток малого та середнього бізнесу в Україні. На підставі проведеного дослідження запропоновані шляхи щодо удосконалення існуючої системи оподаткування для аграріїв.

Ключові слова: суб'єкти підприємницької діяльності, сільськогосподарське підприємство, податки, спеціальний режим оподаткування, податковий механізм аграрного підприємництва, податок на додану вартість, фіксований сільськогосподарський податок, земельний податок, бюджетні дотації.

Постановка проблеми. Сфера оподаткування охоплює всіх: і державу і аграрні підприємства і кожного окремого громадянина.

Для держави податки, що надходять із аграрної сфери економіки є одним із джерел для існування. Для суб'єктів аграрного підприємництва вилучення частини доходу через податки може позбавити стимулів для виробничої діяльності, підірвати їх фінансовий стан, скорочувати інвестиційні можливості, підвищувати собівартість продукції та їх ціну.

У процесі здійснення економічної реформи АПК, одним із головних завдань є формування ефективного податкового механізму як інституту ринкової економіки, що дозволяє розв'язувати проблему збільшення доходів бюджетів усіх рівнів та сприяти поступальному розвитку господарюючих суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оподаткування сільськогосподарських товаровиробників є досить актуальною серед широкого кола науковців. Існуючий податковий механізм не адаптований як до економічних процесів, що відбуваються в економіці України взагалі, так і до підприємств агропромислового комплексу, зокрема. У зв'язку з цим, питання оподаткування в АПК все більше привертають до себе увагу науковців, які прагнуть знайти оптимальне рішення для стабілізації ситуації, що склалася і є характерною для вітчизняної податкової системи. Серед наукових доробків, присвячених даній проблематиці, можна виділити праці О. Василика, М. Дем'яненка, О. Кириленко, А. Крисоватого, І. Луніної, Є. Майовець, А. Поддєрьогіна, Н. Прокопенко, Л. Тулуша, В. Федосова, які свідчать про розробку рішучих дій щодо вдосконалення податкового механізму, а саме – перегляд спеціального режиму оподаткування ПДВ та ФСП, розробку специфічного інструментарію і механізмів

оподаткування, які одночасно захищали б інтереси держави та сільгоспвиробників.

На сьогодні невирішеними залишаються питання щодо оптимізації оподаткування аграріїв з причини невнесення змін до діючого в Україні законодавства протягом останніх років.

Постановка завдання. У зв'язку із вищевикладеним, необхідне здійснення взаємопов'язаного комплексу заходів, спрямованих на підтримку економічного зростання АПК, забезпечення його стійкого і якісного становища за умови активного державного втручання для реалізації пріоритетів національної політики, що визначається науково обґрунтованими стратегічними цілями, конкурентними перевагами національної економіки.

Метою даної роботи є оцінка сучасного стану механізму оподаткування підприємств агропромислового сектору економіки та підвищення його ефективності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під сільськогосподарським підприємством розуміються юридичні особи, їх відокремлені підрозділи, що займаються сільськогосподарським виробництвом, незалежно від підпорядкування, форм власності та господарювання. До цієї категорії товаровиробників відносяться державні підприємства, господарські товариства, кооперативи, фермерські господарства, приватні та інші підприємства, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції [5, с. 34].

З огляду на розвиток і зміни у сільському господарстві України, що відбувалися протягом останнього десятиріччя, важко було дати чітке визначення та класифікувати сільгоспвиробників. В Україні прийнято виділяти такі три наступні категорії сільгоспвиробників.

Сільськогосподарські підприємства, котрі вважаються великими сільгоспвиробниками: до цієї категорії належать державні господарства, акціонерні компанії, товариства всіх типів, сільськогосподарські кооперативи, сільськогосподарські підрозділи промислових, транспортних та інших підприємств, організацій і науково-дослідних інститутів.

Особисті господарства населення, які ще називають особистими селянськими господарствами (у т. ч. дачні ділянки) або дрібні сільгоспвиробники: до цієї категорії належать індивідуальні, сімейні господарства, що мають земельні ділянки, такі форми сільгоспвиробництва, коли окрема особа або сім'я виробляє сільгосппродукцію для задоволення потреб сім'ї в продуктах харчування або з іншою метою.

Фермери, які також, як правило, розглядаються як дрібні виробники: форма вільного підприємства, у якому використовується власна або орендована земля та інше майно. Приватний фермер займається на своєму підприємстві виробництвом, іноді переробкою та збутом сільгосппродукції, держава реєструє його як фермера.

Таким чином, категорія сільськогосподарських підприємств включає великі сільськогосподарські землеволодіння, такі як колишні радгоспи та колгоспи, які все ще намагаються функціонувати в пострадянських реаліях, та сучасні ефективні землеволодіння корпоративного типу. До приватних господарств відносять індивідуальні та сімейні сільські господарства, що виробляють продукти харчування здебільшого для особистого споживання, однак вони також реалізують певну частину своєї продукції, щоб поповнити доходи сім'ї. Останні, приватні ферми, дуже подібні до приватних господарств, але вони реєструються як бізнесові [5, с. 59].

Під час господарювання сільськогосподарські підприємства отримують фінансовий результат своєї діяльності. На цьому етапі у сільськогосподарських підприємств виникає об'єкт оподаткування у вигляді отриманого доходу від реалізації вирощеної та переробленої продукції та обов'язок здійснення розрахунку з державою у вигляді обов'язкових податкових платежів.

Сільськогосподарські підприємства в Україні оподатковуються за двома системами оподаткування незалежно від форми власності:

- на загальних засадах;
- за спрощеною системою оподаткування.

При оподаткуванні на загальних засадах сільськогосподарські підприємства-виробники сплачують такі податки та збори:

- податок на додану вартість;
- податок на прибуток підприємств;
- податок на землю;
- комунальний податок;
- збір на геологорозвідувальні роботи, виконані за рахунок державного бюджету;
- збір на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних доріг загального користування України;
- плата за придбання торгового патенту на здійснення торговельної діяльності;
- збір до державного інноваційного фонду;
- збір на спеціальне використання природних ресурсів.

Спрощена система оподаткування передбачає сплату фіксованого сільськогосподарського податку, який введено на території України Законом «Про фіксований сільськогосподарський податок» від 17.12.98 № 320-XIV, що береться з одиниці земельної площі, як інструмент стимулювання сільськогосподарського виробництва. Необхідність запровадження нової системи оподаткування АПК була обумовлена збитковістю або низькою прибутковістю підприємств галузі, а також необхідністю державної підтримки АПК, недостатністю або відсутністю обігових коштів АПК, потребою у спрощенні податкового обліку [6].

Сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм можуть стати платниками фіксованого сільськогосподарського податку лише за умови, що сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 50 % загальної суми валового доходу підприємства (рис. 1). Якщо валовий дохід сільськогосподарського підприємства у звітному періоді від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продукції переробки становить менше 50 % загального обсягу реалізації, підприємство сплачує податки у наступному звітному періоді на загальних підставах.

Стимулювальний характер фіксованого сільськогосподарського податку проявляється в його специфічних рисах, які обумовлюють принципові відмінності від звичайної системи оподаткування.

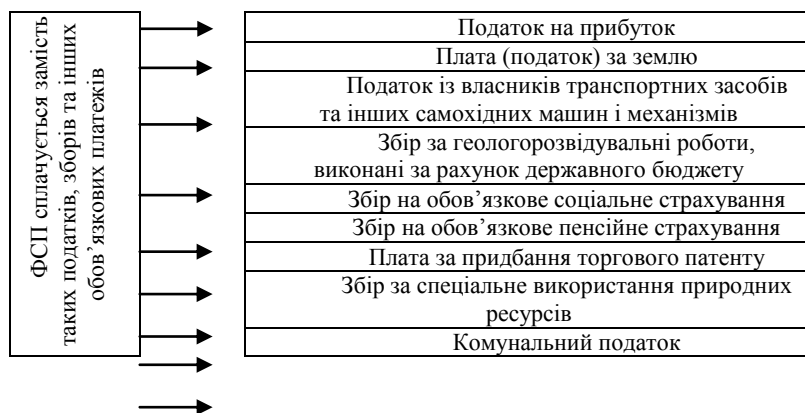

Рис. 1. Перелік податків, взамін яких сплачується фіксований сільськогосподарський податок

Особливості фіксованого сільськогосподарського податку:

- порядок сплати податку враховує сезонність сільськогосподарського виробництва;
- фіксований сільськогосподарський податок може бути класифікований як окладний податок, ставка якого визначається незалежно від обсягів бюджетних надходжень від цього податку;
- податкові зобов'язання визначаються площею сільськогосподарських угідь та не пов'язані з кінцевими показниками виробничо-господарської діяльності сільгосптоваровиробників;
- фіксований сільськогосподарський податок, на відміну від усіх інших альтернативних систем оподаткування, не обмежує платників у здійсненні будь-яких дозволених законодавством видів підприємницької діяльності;
- фіксований податок сплачується в рахунок шести загальнодержавних та одного місцевого податків і зборів [7].

Отже, фіксований сільськогосподарський податок є важливим інструментом стимулювання сільськогосподарського виробництва, який зменшує податковий тиск на сільськогосподарських товаровиробників і на цій основі забезпечує стимулювання раціонального використання землі, нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції.

Основним завданнями фіксованого сільськогосподарського податку визначено:

- мінімізація кількості податків, що сплачуються сільськогосподарськими підприємствами;
- максимальне спрощення методики нарахування сільськогосподарського податку;
- зниження податкового тиску на сільськогосподарських товаровиробників.

Перевагами ФСП можна вважати: стабільність бази оподаткування; стимулювання ефективного використання сільськогосподарських угідь; зменшення податкового навантаження; заохочення до нагромадження капіталу й інвестування; спрощення податкового обліку, звітності та прозорість.

Одночасно до недоліків ФСП можна віднести: податок не враховує виробничих витрат та рівня прибутковості сільськогосподарських товаровиробників; обрахування ставок податку здійснюється на недосконалій базі грошової оцінки угідь через нерозвиненість ринку; зменшені спрямування коштів до Пенсійного фонду; сплата податку ставить у нерівні умови платників, які мають різне співвідношення у валовому виробництві рослинницької і тваринницької продукції; не всі податки, що включені до складу ФСП, залежать від розміру сільськогосподарських угідь, чим порушується принцип справедливості оподаткування; зменшення площі землекористування власниками і землекористувачами земельних ділянок [3].

За даними Державної податкової адміністрації, надходження податків, зборів (обов'язкових платежів) до зведеного бюджету станом на 1 грудня 2008 року від підприємств АПК становило 15,6 млрд. грн., що на 4,4 млрд. грн., або 39,5% більше, ніж за відповідний період минулого року, у тому числі до державного бюджету відповідно 11,8 млрд. грн., що на 3,4 млрд. грн. або 41,3% більше (табл. 1) [8].

Податковий борг підприємств АПК станом на 01. 12. 2008 р. до зведеного бюджету складав 266 млн. грн. і порівняно з початком 2008 року скоротився більше, ніж на 68,9 млн. грн., або на 20,6%, у тому числі до державного бюджету відповідно 235,2 млн. грн., і зменшився на 54,6 млн. грн., або 18,8%.

До Пенсійного фонду України станом на 1 грудня поточного року підприємствами агропромислового комплексу сплачено внесків у сумі 2,4 млрд. грн., що на 943,8 млн. грн., або 65,2%, більше, ніж за відповідний період минулого року. Прострочена заборгованість становила 160,4 млн. грн. та зросла порівняно з початком 2008 року на 3,8 млн. грн., або 2,4% [1].

Таблиця 1

Довідка
Про фактичні надходження до Зведеного бюджету по підприємствах агропромислового комплексу України станом на 01.12.2008
млн. грн.

Найменування	Сплачено		До 01. 12. 2007		Податковий борг		До 01. 01. 2008	
	на 01.12. 2008	на 01.12. 2007	+, -	%	на 01.12. 2008	на 01.01. 2008	+, -	%
Усього до Зведеного бюджету, з них	15602,8*	11185,0	4417,8	139,5	266,0	334,9	-68,9	79,4
податок на додану вартість	2529,5	977,5	1552,0	258,8	109,5	162,0	-52,5	67,6
акцизний збір	7294,8	5862,9	1431,9	124,4	4,0	9,0	-5,0	44,4
податок на прибуток	1795,2	1380,3	414,9	130,1	48,2	85,8	-37,6	56,2
у тому числі за галузями:								
сільське господарство, з них:	2733,2	1554,5	1178,7	175,8	177,3	233,4	-56,1	76,0
податок на додану вартість	286,6	-195,8	-	-	68,2	121,1	-52,9	56,3
акцизний збір	61,1	40,9	20,2	149,4	2,0	0,6	1,4	333,3
податок на прибуток	196,6	102,1	94,5	192,6	19,5	58,6	-39,1	33,3
харчова промисловість та перероблення с/г продуктів, з них:	12783,5	9568,6	3214,9	133,6	84,9	96,7	-11,8	87,8
податок на додану вартість	2236,5	1180,1	1056,4	189,5	38,8	37,8	1,0	102,6
акцизний збір	7233,7	5822,0	1411,7	124,2	2,0	8,4	-6,4	23,8
податок на прибуток	1589,1	1265,3	323,8	125,6	28,6	27,0	1,6	105,9
рибна промисловість, з них	46,7	36,9	9,8	126,6	3,1	3,7	-0,6	83,8
податок на додану вартість	5,7	4,6	1,1	123,9	2,2	2,5	-0,3	88,0
акцизний збір	-	-	-	-	-	-	-	-
податок на прибуток	4,4	4,7	-0,3	93,6	0,1	0,2	-0,1	50,0
видобування солі, з них	39,4	25,0	14,4	157,6	0,7	1,1	-0,4	63,6
податок на додану вартість	0,7	-11,4	-	-	0,3	0,6	-0,3	50,0
акцизний збір	-	-	-	-	-	-	-	-
податок на прибуток	5,1	8,2	-3,1	62,2	0,03	0,04	0,0	75,0
У тому числі, фіксований сільськогосподарський податок	116,9	121,2	-4,3	96,5	x	x	x	x

* Сума без врахування відшкодування ПДВ [2]

За даними Державної податкової адміністрації надходження податків, зборів (обов'язкових платежів) до зведеного бюджету станом на 1 липня 2009 року від підприємств АПК становило 9,6 млрд. грн., що на 2,4 млрд. грн., або 34,1 % більше, ніж за відповідний період минулого року, у тому числі до державного бюджету відповідно 7,7 млрд. грн., що на 2,3 млрд. грн., або 42,2%, більше (табл. 2).

Таблиця 2
Довідка
Про фактичні надходження до Зведеного бюджету по підприємствах агропромислового комплексу України станом на 01.04.2009
млн. грн.

Найменування	Сплачено		До 01. 04. 2008		Податковий борг на 01.04. 2009		До 01. 01. 2009	
	на 01.04. 2009	на 01.04. 2008	+, -	%	на 01.04. 2009	на 01.01. 2009	+, -	%
Усього до Зведеного бюджету, з них	4020,9*	2895,9	1125,0	138,8	339,0	255,8	83,2	132,5
податок на додану вартість	664,0	22,0	642,0	у 30 р.	148,9	120,9	28,0	123,2
акцизний збір	2185,0	1676,7	508,3	130,3	40,7	5,0	35,7	у 8 р.
податок на прибуток	173,0	318,6	-145,6	54,3	57,0	43,3	13,6	131,3
у тому числі за галузями:								
сільське господарство, з них:	605,9	490,3	115,6	123,6	159,4	157,3	2,1	101,3
податок на додану вартість	59,8	24,3	35,5	у 2 р.	64,6	67,6	-3,0	95,6
акцизний збір	12,4	15,9	-3,5	78,0	2,5	2,2	0,3	113,6
податок на прибуток	24,9	25,8	-0,9	96,5	25,8	21,5	4,3	120,0
харчова промисловість та перероблення с/г продуктів, з них:	3380,9	2386,0	994,9	141,7	176,8	94,4	82,4	187,3
податок на додану вартість	602,1	2,4	599,7	у 251 р.	83,4	50,7	32,7	164,5
акцизний збір	2172,6	1660,8	511,8	130,8	38,2	2,8	35,4	у 14 р.
податок на прибуток	141,3	289,4	-148,1	48,8	31,0	21,8	9,2	142,2
рибна промисловість, з них	11,1	10,6	0,5	104,7	1,8	3,4	-1,6	52,9
податок на додану вартість	1,0	-0,5	-	-	0,5	2,2	-1,7	22,7
акцизний збір	-	-	-	-	-	-	-	-
податок на прибуток	0,7	1,6	-0,9	43,8	0,1	0,1	0,0	100,0
видобування солі, з них	23,0	9,0	14,0	у 3 р.	1,0	0,7	0,3	142,9
податок на додану вартість	1,1	-4,2	-	-	0,4	0,4	0,0	100,0
акцизний збір	-	-	-	-	-	-	-	-
податок на прибуток	6,1	1,8	4,3	у 3 р.	0,1	0,03	0,1	у 3 р.
У тому числі, фіксований сільськогосподарський податок	23,3	24,7	-1,4	94,3	X	X	X	X

* Сума без врахування відшкодування ПДВ [2]

Податковий борг підприємств АПК станом на 01. 07. 2009 р. до зведеного бюджету склав 295,8 млн. грн. і порівняно з початком 2009 року збільшився більше ніж на 40 млн. грн., або на 15,6%. До державного бюджету – відповідно 250,4 млн. грн., і

збільшився на 30,1 млн. грн., або 13,7%.

До Пенсійного фонду України станом на 1 липня 2009 року підприємствами агропромислового комплексу сплачено внесків у сумі 1,3 млрд. грн., що на 253,7 млн. грн., або 23,2 %, більше, ніж за відповідний період минулого року [1].

Прострочена заборгованість за платежами до Пенсійного фонду підприємств АПК України на 01.07.2009 р. становила 193,9 млн. грн. та зросла порівняно з початком 2009 року на 31,8 млн. грн., або на 19,6%.

За розрахунками Міністерства аграрної політики, запровадження ФСП для сільськогосподарських товаровиробників забезпечує щороку зменшення суми сплачених податків на 1,4 млрд. грн., або на 50%, а сумарний рівень податків відносно виручки від реалізації сільськогосподарської продукції становить 7%, проти 30% – у промисловості [5].

Необхідно зазначити, що дискусія між науковцями і практиками щодо економічних наслідків запровадження ФСП для сільськогосподарських товаровиробників набула особливого статусу і триває донині [4].

Висновки. Податковий механізм аграрного підприємництва – це сукупність податків, зборів та інших обов'язкових платежів та внесків до бюджету державних, цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку для аграрної економіки.

1. Система аграрного оподаткування, згідно із Законом України «Про систему оподаткування», ґрунтується на принципах: обов'язковості виконання; соціальної справедливості; стабільності; гнучкості; регулювання; відповідальності. Суть податків проявляється через фінансову, стимулювальну та регулювальну функції.
2. Ситуація, коли держава через податковий механізм здійснює перерозподіл доходів між різними групами населення, називається перекиданням податків. Теорія перекидання податків була реалізована в українському селі в 20–30 роках ХХ ст., коли найбільший податковий тягар ліг на плечі заможних селян. Водночас бідняцькі господарства звільнялися від податку, а середняцьким надавалися пільги щодо зниження податку.
3. Введення єдиного сільськогосподарського податку в Україні пов'язане з проблемами реформування всієї системи аграрного оподаткування. Його завданнями були: мінімізація кількості податків, максимальне спрощення методики визначення податкового зобов'язання, зниження податкового тиску. Основним недоліком фіксованого сільськогосподарського податку є методологічний підхід до його запровадження, оскільки його введення унеможливило застосування прибутку, праці, власності та інших ресурсів як об'єктів оподаткування.
4. Складний і дискусійний інструмент державної економічної політики є податок на додану вартість. Стимулювальна функція використання ПДВ виявляється в тому, що сільгоспвиробники всіх форм власності його не сплачують, а нараховують і перераховують на спеціальний рахунок з метою акумуляції коштів з подальшим їх витратанням на придбання матеріально-технічних ресурсів.
5. Має особливості оподаткування сільськогосподарських кооперативів. Принцип неприбутковості реалізується через такі ознаки, як мотивація діяльності (є отримання необхідних товарів і послуг, а не прибутку); кооператив здійснює обслуговування своїх учасників за собівартістю; члени кооперативу для отримання можливості користування послугами вносять паї.
6. Статус неприбутковості обслуговуючих кооперативів є суперечливим і неоднозначним у питаннях трактування діючим в Україні законодавством. Його вдосконалення вимагає встановлення державної статистичної звітності.

Список використаних джерел

1. <http://sta.gov.ua>.
2. <http://www/minagro.gov.ua>.
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу» від 04. 02. 2009 р. № 922-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.
4. Закон України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31.10.2008 р. № 639-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Майовець Є.Й. Теорія аграрних відносин: навчальний посібник / Є. Й. Майовець. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 276 с.
6. Прокопенко Н. С. Актуальні проблеми і підходи до побудови системи оподаткування підприємств агропромислового виробництва / Н. С. Прокопенко // Інвестиції: практика та досвід: науково-практичний журнал. – 2009 – № 17. – С. 45–47.
7. Прокопенко Н. С. Динаміка змін у системі оподаткування в сільському господарстві України / Н. С. Прокопенко // Агросвіт: науково-практичний журнал. – 2009. – № 13. – С. 11–19.
8. Прокопенко Н. С. Оподаткування і економічне зростання агропромислового виробництва / Н. С. Прокопенко // Агросвіт: науково-практичний журнал. – 2009. – № 18. – С. 33–36.

Богданова А. А. Отдельные аспекты налогообложения сельскохозяйственных предприятий

В статье рассматриваются положительные и отрицательные последствия целесообразности введения специального режима налогообложения для сельскохозяйственных предприятий. Особое внимание уделяется анализу причин неустойчивой динамики поступлений от уплаты сельскохозяйственными предприятиями фиксированного сельскохозяйственного налога, который должен бы стимулировать развитие малого и среднего бизнеса в Украине. На основании проведенного исследования предложены пути по совершенствованию существующей системы налогообложения для аграриев.

Ключевые слова: субъекты предпринимательской деятельности, сельскохозяйственное предприятие, налоги, специальный режим налогообложения, налоговый механизм аграрного предпринимательства, налог на добавленную стоимость, фиксированный сельскохозяйственный налог, земельный налог, бюджетные дотации.

Bogdanova O. O. Some Aspects of Taxation Issues Agricultural Enterprises

The article reviews the positive and negative consequences of the expediency of introducing a special tax regime for agricultural enterprises. Particular attention is paid to analyzing the causes of unstable dynamics of revenue from agricultural enterprises fixed agricultural tax, which should stimulate development of small and medium business in Ukraine. The investigation suggested ways to improve the present system of taxation for farmers.

Key words: entrepreneurs, agricultural enterprise, taxes, taxation regime, the tax mechanism of agricultural enterprise and value-added tax, fixed agricultural tax, land tax, budgetary subsidies,

Дмитрук Ольга Ярославівна,
аспірант
Хмельницького національного університету

ОЦІНКА ВИРОБНИЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Значний фізичний і моральний знос виробничої бази машинобудівних підприємств потребує її швидкої та ефективної модернізації. У статті проаналізовано стан виробничого потенціалу машинобудівних підприємств Хмельницької області. Запропоновано основні показники оцінки виробничого потенціалу підприємства, які стануть індикатором для формування економічного механізму модернізації та оновлення виробництва, а також вибору оптимальних форм модернізації.

Ключові слова: модернізація, виробничий потенціал, оновлення, вибуття, форми модернізації, виробництво.

Постановка проблеми. Важливою проблемою розвитку підприємств машинобудівного сектору Хмельниччини і забезпечення її конкурентно спроможності на середньо- і довгострокову перспективу є необхідність докорінної модернізації їх виробничої бази. Одним із першочергових завдань є відновлення інвестиційного потенціалу економіки і повне оновлення техніко-технологічної бази підприємства.

Характерною рисою машинобудівних підприємств у ринкових умовах стала технологічна незбалансованість виробничих систем, невідповідність їх окремих елементів. На деяких машинобудівних підприємствах існує значний відрив технічного рівня обладнання центральної ланки технологічного ланцюга (обладнання, яке визначає об'ємні показники виробничого процесу) від якості спеціалізованого обладнання фінішних стадій виробництва, яке більшою мірою визначає якісну сторону продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню питань організації та проведення оновлення і модернізації виробничого потенціалу підприємств присвячена значна частина вітчизняної літератури, серед якої вагоме місце посідають праці Б. Е. Бачевського, І. О. Губарєва, Л. С. Лесик, Н. Д. Свиридова, Л. М. Хоменко, А. В. Чорнобай та інших вчених економістів і практиків.

Серйозною перешкодою для модернізації виробництва машинобудівних підприємств стала відсутність механізму очищення його від відсталого та неефективного виробництва [5, с. 44]. На сьогодні на підприємствах машинобудування показник придатності основних засобів складає 25–30 %. Оскільки нормальний термін роботи виробничого обладнання – 8–10 років, то у 2010–2015 рр. можна очікувати збереження тенденції старіння основних засобів.

Неплатежі в Україні створили так звану боргову «яму», при якій боргові зобов'язання перевищили здатність підприємств до покриття своїх зобов'язань. Борги перетворилися у додатковий фактор зниження платоспроможності попиту машинобудівних підприємств, а тому й у

фактор стратегії модернізації їх виробництва. На сучасному етапі, коли від ступеня інтенсифікації виробництва залежить подальший розвиток машинобудівних підприємств, пошук оптимальних шляхів здійснення модернізації виробництва на ресурсозберігаючій основі набуває особливої важливості.

Недостатнє опрацювання проблематики щодо вчасного здійснення модернізації техніко-технологічної бази підприємства для забезпечення конкурентоспроможності, підвищення економічної стійкості підприємства та економічної безпеки загалом, зумовлює необхідність здійснення подальших ґрунтовних досліджень.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є здійснення аналізу технічного рівня машинобудівних підприємств Хмельницької області для виявлення невикористаних резервів у експлуатації машин й устаткування, з метою організації своєчасної модернізації виробництва, що передбачає:

- аналіз техніко-технологічного рівня підприємства;
- аналіз процесів оновлення й вибуття основних засобів;
- вибір форм модернізації виробництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основна причина регресу і технологічної відсталості машинобудівних підприємств Хмельниччини полягає у значному збільшенні морального й фізичного зносу основних фондів та низьких темпів їх оновлення. Зниження рівня інвестицій у основний капітал викликало масштабне стихійне скорочення виробничих потужностей (табл. 1).

Таблиця 1

Вартість основних засобів машинобудівних підприємств Хмельницької області за видами продукції

Найменування	Вартість основних засобів, тис. грн.					Структура вартості основних засобів, %				
	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2000р.	2005р.	2006р.	2007р.	2008р.
Промисловість	5209365	10213453	11054699	16155157	17086595	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Машинобудування	1263426	917465	883745	915159	943013	24,2	9,0	8,0	5,6	5,5
- виробництво машин та устаткування	833869	390666	375726	344196	350845	16,0	3,8	3,4	2,1	2,1
- виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	353943	426374	412170	419116	453312	6,8	4,2	3,7	2,6	2,6
- виробництво транспортних засобів та устаткування	75614	100425	95849	151847	138856	1,4	1,0	0,9	0,9	0,8

*Основні засоби Хмельницької області 2000–2008 рр. – головне управління статистики у Хмельницькій області. – 2009. – С. 76.

Як видно з табл. 1, відбулося зменшення вартості основних фондів підприємств машинобудування до 2006 р. Найбільша зміна спостерігається на машинобудівних підприємствах, які займаються виробництвом машин та устаткування, питома вага яких зменшилася з 16,0 % у 2000 р. до 2,1 % у 2006 р. Із 2007 р. відбувається рівномірне збільшення вартості основних фондів. Це позитивний момент, оскільки саме виробничі фонди забезпечують можливість технічного оснащення виробництва, підвищення продуктивності праці, отримання прибутку. Винятком стали машинобудівні підприємства, що займаються виробництвом транспортних засобів й устаткування. Збільшення фізичного обсягу основних засобів машинобудівних підприємств Хмельниччини значно уповільнилося. При цьому прискорилися негативні процеси старіння виробничого

обладнання. Збільшення вартості основних засобів машинобудівних підприємств із 2007 р. відбувається виключно за рахунок структурно-фінансового перерозподілу основного капіталу, неодноразових індексацій згідно з постановами Кабінету Міністрів України, а реальний капітал у вигляді сучасного виробничого обладнання практично не надходить.

Недостатні темпи вибуття і заміни технологічного обладнання, тривалі терміни його використання, що істотно перевищують нормативні величини, у результаті чого рівень зносу основних виробничих фондів постійно підвищується. При цьому темпи оновлення морально й фізично застарілої техніки були недостатніми (рис. 1–3).

Рис. 1. Вартість введених у дію основних засобів машинобудівних підприємств за видами продукції, тис. грн.

Як видно з рис. 1, спостерігається поступове збільшення введених у дію основних засобів. Це збільшення було спричинене за рахунок виведення основних засобів із ремонту та використання незадіяного обладнання.

На машинобудівних підприємствах, які займаються виробництвом електричного, електронного й оптичного устаткування (рис. 2), спостерігається найвищий рівень ліквідованих основних засобів.

Незважаючи на зростання введених у дію основних засобів (рис. 3), на підприємствах продовжується процес накопичення застарілих основних засобів.

На машинобудівних підприємствах обсяги і темпи введення у дію основних засобів недостатні для дійсного оновлення виробництва. Крім того, дані показники перевищують аналогічні показники їх вибуття, тобто відбувається процес нагромадження основних фондів загальному обсягу.

У даний час більшість машинобудівних підприємств знаходиться у критичному стані з причин, викликаних низьким організаційно-технічним рівнем. На застарілому устаткуванні неможливо забезпечити випуск якісної продукції, застосовувати прогресивні технології, забезпечити високу ефективність виробництва. Такі підприємства не готові до швидкої реакції на зміни, що відбуваються у світовій машинобудівній промисловості, не здатні до мобільних перетворень, не мають потенціалу технічного розвитку. Щоб його реалізувати, кожне підприємство повинне мати чітку стратегічну програму, яка формує не тільки раціональну виробничу структуру

та організаційно-технічні можливості, але й забезпечує неухильне зростання ефективності виробництва на основі його інтенсифікації.

Практика показує, що без сучасного високопродуктивного устаткування, без регулярної модернізації виробництва, високої організації праці й освоєння нових технологій підприємствам неможливо забезпечити конкурентоспроможність продукції як за собівартістю, так і за якістю.

Рис. 2. Вартість ліквідованих основних засобів машинобудівних підприємств за видами продукції, тис. грн.

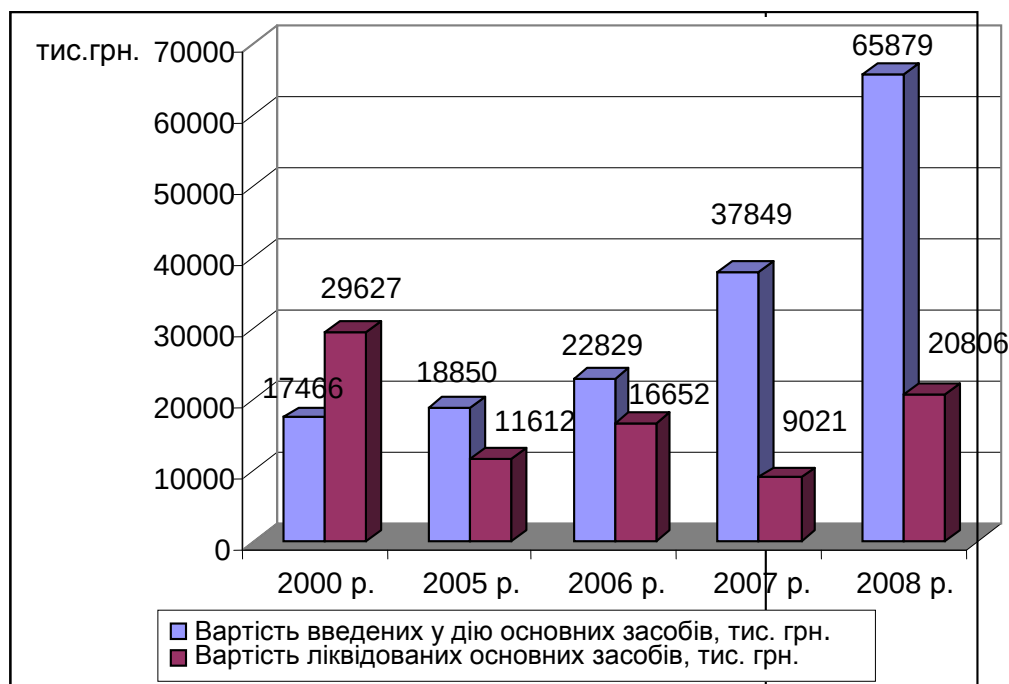

Рис. 3. Вартість введених у дію та ліквідованих основних засобів машинобудівних підприємств, тис. грн.

Статистичні дані свідчать про те, що коефіцієнти оновлення й вибуття значно знизилися, а у 2008 р. їхня динаміка дещо покращилася, але в основному це було викликано зростанням вартості нових основних фондів (табл. 2).

Робота щодо виведення із експлуатації застарілого і невикористовуваного обладнання та його заміни на підприємствах машинобудування практично не проводиться. Оцінка технічного стану виробництва свідчить про необхідність виведення із експлуатації застарілого, неефективного обладнання насамперед для економії витрат і, що не менш важливо, з метою вивільнення виробничих площ для нового обладнання і технологій.

При цьому слід зауважити, що оновлення застарілих потужностей діючого виробництва – обов’язкова умова виходу економіки з кризи. Визначальним фактором є заміна основного технологічного обладнання, а не застарілої допоміжної техніки, яка обслуговує виробничо-технологічні процеси та систему їх управління. Найближчі роки стануть критичними з точки зору необхідності модернізації виробництва машинобудівних підприємств. В умовах неперервного науково-технічного прогресу необхідне оновлення активної частини основного капіталу, постійне покращення його технологічної структури, збільшення частки інвестицій на приріст основних фондів.

Модернізація техніко-технологічного рівня може здійснюватися у різних формах, зокрема, шляхом заміни застарілих основних фондів на нові, їх капітального ремонту тощо. При цьому важливе значення має вибір найкращої форми модернізації основних засобів з урахуванням технічного стану кожного елемента, а також іншої інформації, яка повинна містити такі відомості: прогнозні витрати підприємства, пов’язані зі здійсненням капітального ремонту кожного елемента його основних засобів; вартість придбання нових основних засобів; прогнозні витрати підприємства, пов’язані з модернізацією кожного елемента його основних засобів; сподівані техніко-економічні показники експлуатації кожного елемента основних засобів після здійснення відповідно їх заміни, капітального ремонту [3, с. 305]. При цьому важливе значення має обґрунтування вибору найкращої форми модернізації техніко-технологічної бази.

Таблиця 2

Оновлення та вибуття основних засобів машинобудівних підприємств Хмельницької області за видами продукції

Найменування	Вартість основних засобів, тис. грн.					Структура вартості основних засобів, %				
	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2000 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.
Промисловість	5209365	10213453	11054699	16155157	17086595	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Машинобудування:	1263426	917465	883745	915159	943013	24,2	9,0	8,0	5,6	5,5
- виробництво машин та устаткування;	833869	390666	375726	344196	350845	16,0	3,8	3,4	2,1	2,1
- виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування;	353943	426374	412170	419116	453312	6,8	4,2	3,7	2,6	2,6
- виробництво транспортних засобів та устаткування	75614	100425	95849	151847	138856	1,4	1,0	0,9	0,9	0,8

Висновки. Як свідчать наведені вище кількісні параметри, заходи щодо оновлення техніко-технологічної бази машинобудівних підприємств Хмельницької області вимагають для свого здійснення великих капітальних вкладень, що в умовах фінансової кризи є досить проблематичним. Тому разом із капіталоємними проектами необхідно впроваджувати інші, які можуть бути реалізовані при невеликих одноразових витратах шляхом проведення, головним

чином, організаційних заходів.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є пошук оптимальних шляхів фінансування модернізації виробництва машинобудівних підприємств та запровадження ефективного механізму оновлення й модернізації виробництва.

Список використаних джерел

1. Бачевский Б. Е. Обновление основных средств предприятия в условиях рыночной экономики : монография / Бачевский Б. Е., Свиридова Н. Д., Чернобай А. В. / под ред.: проф. Гончарова В. Н., проф. Дорофиев В. В. – Донецк: ДонГАУ, 2001. – 180 с.
2. Губарева І. О. Удосконалення механізму оновлення активної частини основних фондів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.06.01 «Економіка підприємства і організація виробництва» / Харк. держ. екон. ун-т. – Х., 2000. – 18 с.
3. Колежук О. Я. Обґрунтування критерію прийняття оптимальних рішень щодо оновлення основних засобів машинобудівних підприємств // Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.1. – С. 302–308.
4. Лесик Л. С. Механізм інвестиційного забезпечення технічного переозброєння вугільної промисловості: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук. : спец. 08.07.01 «Економіка промисловості» / Л. С. Лесик; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2004. – 20 с.
5. Матвиенко И. В. Финансовое обеспечение технического перевооружения промышленности Украины / И. В. Матвиенко. – К.: Наук. думка, 2004. – 256 с.
6. Хоменко Л. М. Управління процесами оновлення техніко-технологічної бази промислових підприємств (на прикладі ремонтних підприємств залізничного транспорту України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.06.01 «Економіка підприємства і організація виробництва» / Л. М. Хоменко; Київ. нац. екон. ун-т. – К., 2004. – 18 с.

Дмитрук О. Я. Оценка производственного потенциала машиностроительных предприятий Хмельницкой области и необходимость его модернизации

Значительный физический и моральный износ производственной базы машиностроительных предприятий нуждается в ее быстрой и эффективной модернизации. В статье проанализировано техническое состояние машиностроительных предприятий Хмельницкой области. Предложены основные показатели оценки производственного потенциала предприятия, которые станут индикатором для формирования экономического механизма модернизации и обновления производства, а также выбора оптимальных форм модернизации.

Ключевые слова: модернизация, производственный потенциал, обновление, выбытие, формы модернизации, производство.

Dmytruk O. Y. Estimation of Production Potential of Machine-Building Enterprises of the Khmel'nitskoy Area and Necessity of His Modernization

The considerable physical and moral wear of production base of machine-building enterprises needs it rapid and effective modernization. The state of production potential of machine-building enterprises of the Khmel'nitskoy area is analysed in the article. The basic indexes of estimation of production potential are offered enterprises, which will become an indicator for forming of economic mechanism of modernization and update of production, and also choice of optimum forms of modernization.

Key words: modernization, production potential, update, leaving, forms of modernization, production.

УДК 338.48

Криховецький Іван Зеновійович,
*старший викладач
кафедри економічної теорії імені академіка УАН,
професора Маніва Зіновія Олексійовича
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ТУРИСТИЧНА ІНДУСТРІЯ УКРАЇНИ: СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті сформульовано й обґрунтовано ефективну стратегію розвитку туризму крізь призму наукових поглядів, світового досвіду, сучасних тенденцій розвитку та можливостей України на світовому ринку туристичних послуг.

Ключові слова: туристична індустрія, чинники розвитку, сучасні тенденції, світовий ринок туристичних послуг.

Постановка проблеми. Туризм – одна із найбільш диференційованих галузей економіки будь-якої країни, що водночас забезпечує міжнародне пізнання, виступає суттєвим «донором» валютних доходів держави та є, практично, найвигіднішою формою експорту, оскільки вилучає фінансові ресурси з інших держав без сплати митних платежів. Більше того, туризм, на відміну від більшості галузей економіки, може використовувати лише окремі відновлювальні природні ресурси і суттєво обмежувати використання інших. Така «гуманність» забезпечує цій галузі високий розвиток у сучасній економіці та перспективу подальшого піднесення в майбутньому.

Туризм в Україні – це ключова галузь економічної системи держави, розвиток якої повинен забезпечити відкритість вітчизняної економіки, підсилити демократичність та євроінтеграційний курс держави. Отримання Україною права на проведення чемпіонату Європи з футболу в 2012 році, стало своєрідною «візиткою» в глобальний туристичний бізнес, однак загальнонаціональні проблеми, притаманні практично всім сегментам туристичного ринку нашої держави, суттєво стримують подальший його розвиток. Тому першочерговим завданням у сфері побудови потужної туристичної індустрії в Україні є розробка стратегії адаптації вітчизняного туристичного бізнесу до сформованих лідерських стандартів країн ЄС і світу в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загалом, проблеми туристичної індустрії в Україні досліджувалися такими науковцями, як Бобарикіна О., Воронцова М., Ворошилова Т., Долішній М., Дядечко Л., Мальченко В., Мельниченко С. Однак умови сьогодення обумовлюють необхідність визнання ефективної стратегії розвитку туризму в економіці України з урахуванням сучасних реалій.

Постановка завдання. Метою статті є формулювання й обґрунтування ефективної стратегії розвитку туризму в економіці України крізь призму наукових поглядів, світового досвіду та сучасних тенденцій розвитку туристичного ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливість туризму, як галузі народного господарства, полягає в задоволенні людських потреб щодо пізнання

навколишнього світу, унаслідок чого відбувся інтенсивний його розвиток в розвинутих державах світу (рис. 1).

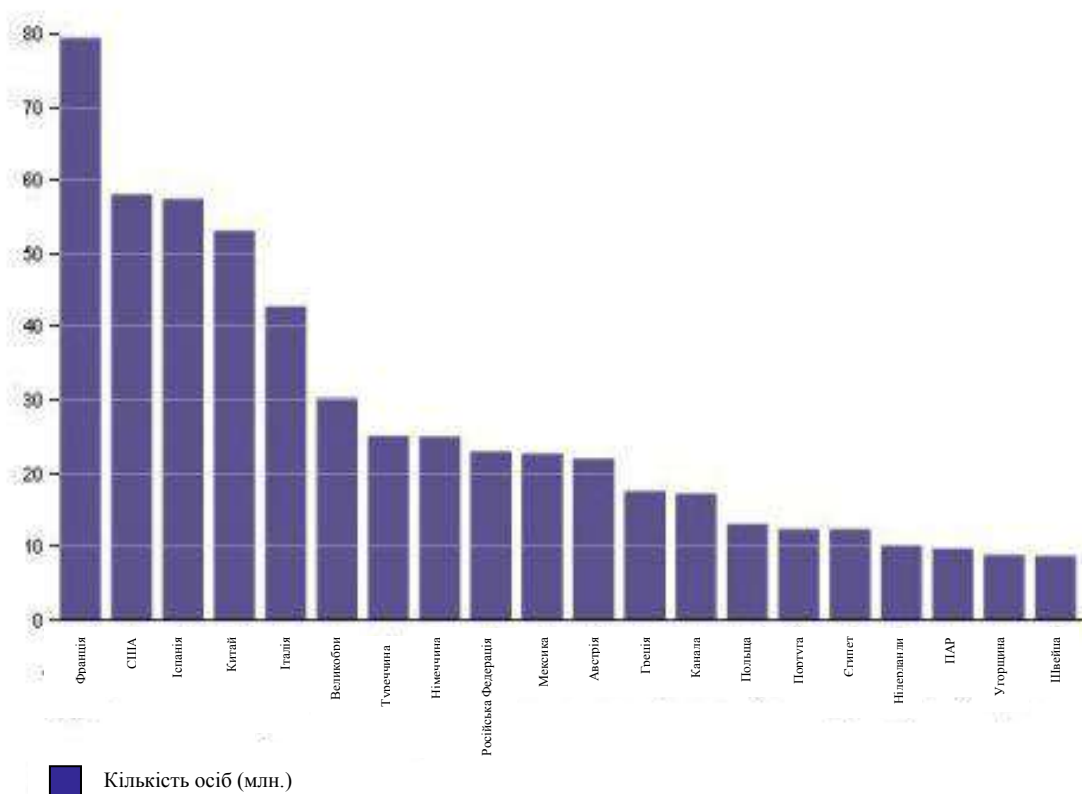

Рис. 1. Структура туристичних прибуттів у 2009 році [4]

Будучи достатньо «молодою» галуззю економіки, туризм 2009 року, забезпечив розподіл трохи більше 9% від світового ВВП та зайнятість кожного дванадцятого працівника [4].

Глобальне поширення фінансової кризи 2008 року принесло для світової туристичної індустрії «дві хвили» важких фінансових наслідків. По-перше, брак вільних ресурсів на фінансових ринках суттєво обмежив розбудову туристичних об'єктів. По-друге, зростання безробіття і скорочення доходів населення викликало «ефект оптимізації витрат домогосподарств», що супроводжувався скороченням, так званих, витрат на дозвілля, лівова частка яких акумулювалася туризмом.

У зв'язку із цим тенденції спаду у світовому туризмі дещо випереджали динаміку спаду сукупного ВВП (рис. 2).

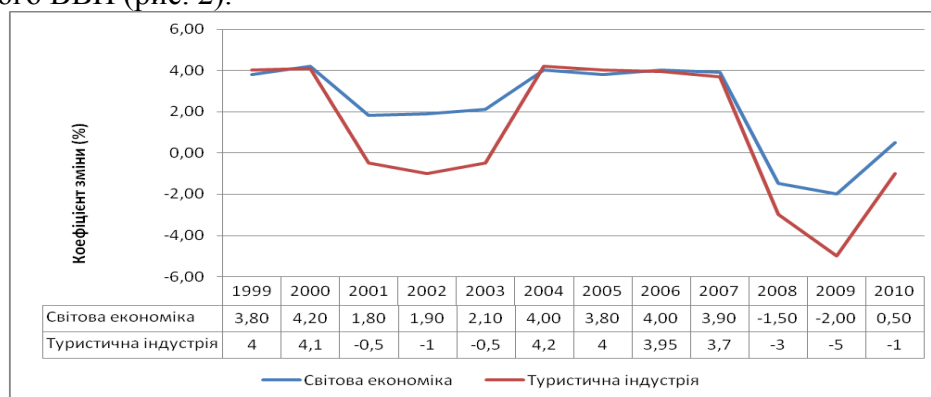
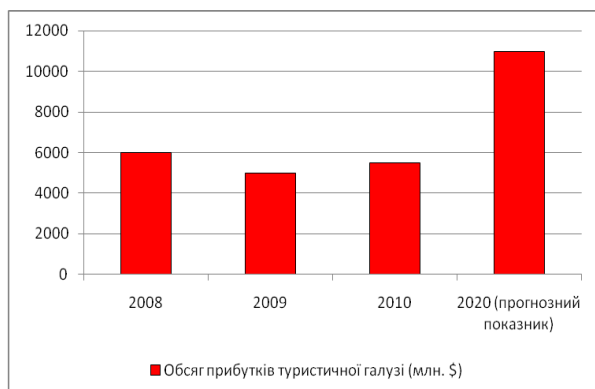
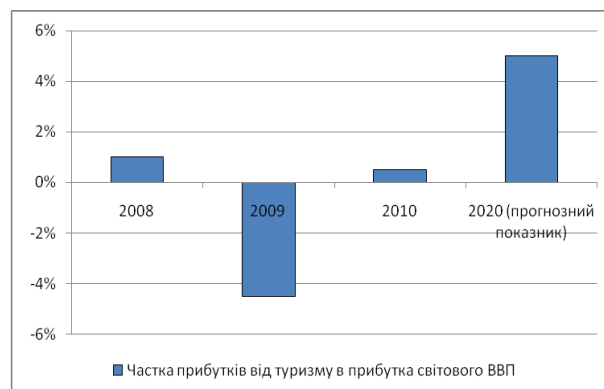

Рис. 2 Динаміка змін Світового ВВП і показників розвитку туризму [5]

Однак, якщо проаналізувати періоди зростання, то і тут проявляється певне випередження, що підтверджується динамікою зміни прибутковості туризму в структурі світового ВВП, а це, у свою чергу, засвідчує динамічність даної галузі і її здатність до оперативної адаптації, відповідно до тенденцій споживчого ринку (рис. 3).

а)

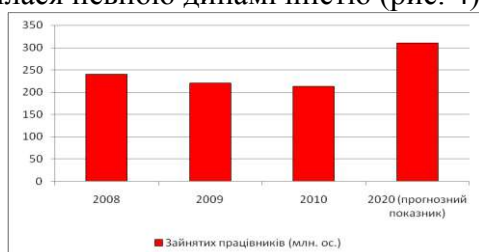

б)

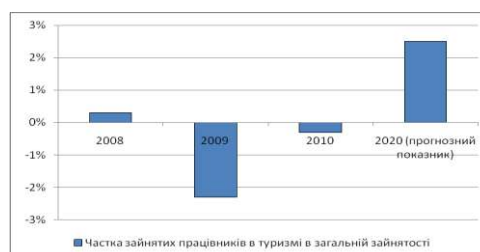
а) обсяг прибутків туристичної галузі в млн. \$;
б) частка прибутків від туристичної діяльності у структурі валового світового прибутку

Рис. 3. Динаміка прибутків світового туризму [5]

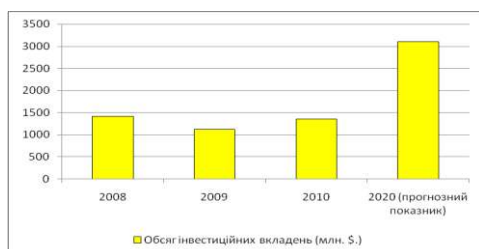
Однак ефективність функціонування будь-якої галузі характеризується не лише обсягом її прибутковості, але й рівнем інвестиційної привабливості та обсягом зайнятості. Що ж до тенденцій світового туризму до відповідності цим параметрам, то ця галузь відзначилася певною динамічністю (рис. 4).

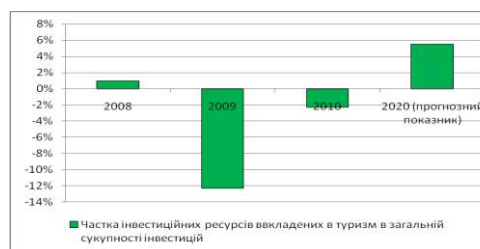
а)

б)

в)

г)

а) – натуральні показники зайнятості в туризмі;
б) – відносні показники зайнятості в туризмі;
в) – обсяг інвестиційних вкладень;
г) – динаміка частки туризму у світових інвестиціях.

Рис. 4. Динаміка зайнятості та інвестиційної привабливості світового туризму [5]

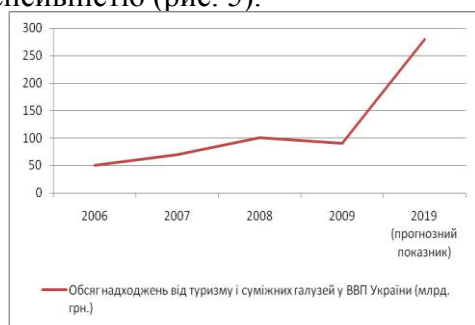
Зокрема, глибокий «спад» її інвестиційної привабливості у 2009 р. на 11% лише за 2010 рік був відновлений на 9 процентних пунктів і був меншим тільки на 2% від докризового рівня.

Практично, аналогічні тенденції спостерігаються і у сфері зайнятості, де зниження на 2,3% в 2009 році майже повністю компенсовано її зростанням на 2% в 2010.

Зважаючи на відповідні розрахунки й аналіз тенденцій посткризового туризму у світі, можемо стверджувати, що дана галузь у сучасних умовах переживає своєрідну «депресію», яка, у свою чергу, із початком 2010 року переросла в певне пожвавлення. При чому, враховуючи динамічність туризму, доцільно очікувати подальшого його піднесення уже в найближчі 5–10 років.

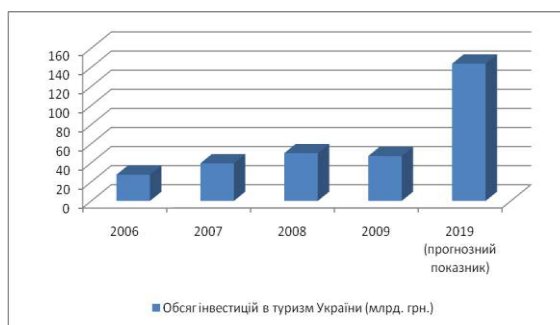
Що стосується економіки України, то згідно із дослідженнями Всесвітньої ради подорожей та туризму (WTTC), вітчизняна економіка за показниками розвитку туризму дещо не відповідала загальносвітовим тенденціям, зокрема, випереджаючи їх за показниками частки доходів у ВВП країни й інвестиційних вкладень, одночасно відстаючи у сфері зайнятості.

Зокрема, туристична індустрія України та суміжні з нею галузі економіки уже в 2008 р. принесли 9,3% або 85,1 млрд. грн. ВВП держави, які дещо знизилися в 2009 р. Однак, на відміну від світових тенденцій, це зниження здійснювалося з дещо меншою інтенсивністю (рис. 5).

а)

а) – частка туризму у ВВП України

б)

б) – обсяг інвестицій у туризм України

Рис. 5. Обсяг інвестицій і частка туризму у ВВП України [3]

Практично, аналогічна ситуація спостерігається у сфері інвестування туристичної галузі. Обсяг інвестицій у туристичній індустрії у 2008 році склав 50 млрд. грн., або 19,9%, у 2009 році – 47 млрд. грн., або 17,8%.

Що стосується зайнятості, то вітчизняна туристична індустрія (туризм і суміжні галузі) забезпечила роботою приблизно кожного 14 працівника. У 2008 р. чисельність зайнятих у туризмі склала 1571 500 чол., або 7,6% від загальної кількості працівників, однак 2009 рік приніс суттєве скорочення цих показників (рис. 6).

Однак такі «умовно позитивні» зміни спричинені не ефективним розвитком підприємництва у сфері туризму, а викликані, насамперед, двома факторами. По-перше, загальне зниження ВВП в Україні за 2008–2009 було одним із найбільших у світі, а тому динаміка його зниження випереджала втрати доходів туризму.

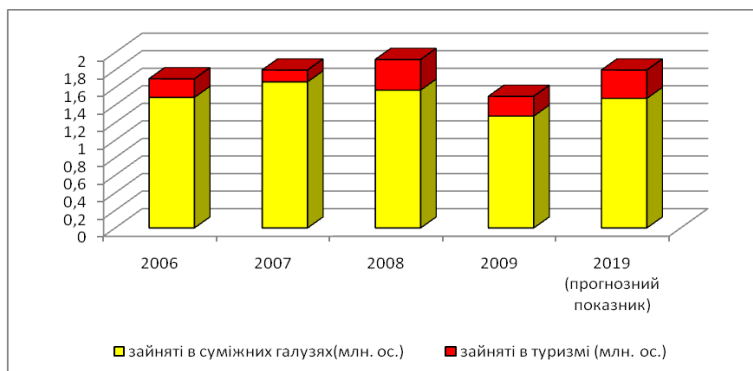

Рис. 6. Зайнятість у туризмі України [3]

По-друге, готуючись до проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року, на розвиток туризму і суміжних галузей спрямували значну кількість фінансових ресурсів безпосередньо з бюджету і внутрішніх інвестицій, що також дозволило втримати галузь на належному рівні (рис 7).

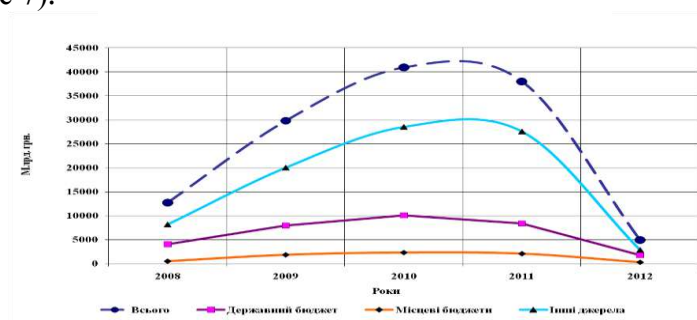

Рис. 7. Структура фінансування програми підготовки чемпіонату Європи з футболу 2012 [1]

Специфіка ринкових відносин полягає в тому, що будь-яка галузь економіки повинна будуватися безпосередньо на вільній конкуренції приватної власності різних суб'єктів господарювання за опосередкованої регулювальної діяльності держави.

Враховуючи короткотермінову перспективу 2012 року й обсяг ресурсів, що виділяється на забезпечення ефективного проведення заходів у ньому, в Україні необхідно розробити своєрідну стратегію розвитку туризму до, у період, після 2012 року.

У практиці світового менеджменту виділяють окремі групи учасників ринку та притаманні їм стратегії досягнення конкурентних переваг на цьому ринку (табл. 1).

Таблиця 1

Стратегії досягнення конкурентної переваги

Позиція на ринку	Попереджувальні стратегії	Пасивні стратегії
Лідери ринку («віоленти»)	«Захоплення», «Захист», «Блокування»	«Перехоплення»
Переслідувачі лідерів ринку («пацієнти»)	«Атака» «Прорив» «Оточення»	«Дотримання курсу»
Ті, що уникають прямої конкуренції («комутанти»)	«Зосередження сил на ділянці», «Обхід»	«Збереження позицій»

«Захоплення ринку» – розширення попиту на продукцію фірми за рахунок використання продуктового або цінового лідерства.

«Захист ринку» – дія на споживачів з метою утримати їх у сфері діяльності підприємства за допомогою реклами, стимулювання тощо.

«Блокування ринку» – не допускати, щоб переслідувачі домагалися переваг на окремих маркетингових напрямках: товар, обслуговування, реклама та ін.

«Перехоплення» – реакція на нововведення переслідувачів з метою зниження їх ефективності.

«Атака в лоб» – використання істотної переваги над лідером (цінового або нецінового) для досягнення конкурентної переваги на ринку.

«Прорив» – використання якої-небудь однієї слабкої сторони лідера, знаходження «пролому».

«Оточення» – поступове накопичення переваг шляхом використання слабких місць лідера, обхід конкурента з різних сторін.

«Дотримання курсу» – мінімізація ризику дій у відповідь лідера наприклад, у ціновій політиці.

«Зосередження сил на вигідних ділянках» – вибір сегментів ринку, що не привертають уваги сильніших конкурентів.

«Обхід» – уникнення конкуренції шляхом випуску товарів, що не «змагаються», сервісу, використання непривабливих каналів збуту та ін.

«Зберігання позицій» – підтримка сталості у ринковій діяльності, що не викликає уваги конкурентів («статус квот»).

Для України, яка на ринку туристичних послуг відповідає статусу «пациєнта» в період підготовки, проведення і після проведення чемпіонату Європи з футболу 2012, важливо сформулювати попереджувальну стратегію «Прориву». Для цього перед вітчизняною економікою існує ряд позитивних і практично безризикових передумов:

1. «Депресія» світового туризму певною мірою знижує конкурентний тиск, вивільняє певні сегменти ринку, однак перебуває на «завершальній стадії».
2. Старт чемпіонату Європи з футболу 2012 року.
3. Рівень життя і ціни дозволяють забезпечити прибутковість туризму за умов зниження цін на послуги.
4. Наявність вільної, дешевої робочої сили.
5. Географічне розташування в Центрі Європи.

Для ефективного використання цих передумов необхідно здійснити ряд перетворень у самій організації туристичної діяльності, забезпечивши впровадження внутрішніх / зовнішніх конкурентних переваг (табл. 2).

Таблиця 2

Перелік зовнішніх чинників конкурентної переваги туристичної організації [2, с. 158–160]

<i>Зовнішні чинники конкурентних переваг організації</i>	<i>Основні заходи щодо досягнення і використання конкурентної переваги</i>
1	2
Рівень конкурентоспроможності країни	Організація в країні високого рівня конкурентоспроможності або підвищення конкурентоспроможності своєї країни

продовж. табл. 2

1	2
Рівень конкурентоспроможності регіону	Заходи щодо підвищення конкурентоспроможності регіону або виходу з нього в інший, більш конкурентоспроможний
Відкритість суспільства і ринків	Розвиток міжнародної співпраці та інтеграції, міжнародної вільної конкуренції
Науковий рівень управління економікою країни, області, регіону тощо	Застосування економічних законів функціонування ринкових відносин, законів організації у статистиці, підходів до управління різноманітними об'єктами, методів управління на всіх рівнях ієрархії
Національна система стандартизації і сертифікації	Активізація роботи в цій сфері, посилення контролю за дотриманням міжнародних стандартів і угод, правове забезпечення гармонізації з міжнародною системою
Державна підтримка розвитку людини	Створення єдиних національних інформаційних центрів за сферами або галузями народного господарства, які відповідають новітнім вимогам науки і техніки
Якість інформаційного забезпечення управління на всіх рівнях ієрархії	Оберігати навколишнє природне середовище, підвищувати якість середовища проживання і розвивати конкурентні переваги в цій сфері. Комплексно формувати і реалізовувати
Виробнича структура туристичної організації	Проектувати організації на основі гнучких виробничих систем, автоматизованих модулів і систем
Місія організації	Місія повинна включати в себе оригінальну ідею, ексклюзивну сферу діяльності, конкурентоспроможний продукт
Структура туристичної організації	Організаційна структура повинна ґрунтуватися на основі дерева цілей організації з горизонтальною координацією всіх видів робіт менеджером з конкретного товару (проблемно-цільова організаційна структура)

продовж. табл. 2

1	2
Спеціалізація і концентрація надання туристичних послуг	Здійснювати проектування надання туристичних послуг на основі принципів раціоналізації, використовуючи методи моделювання
Надавачі туристичних послуг	Постійно аналізувати конкурентне середовище, надавачів туристичних послуг, силу конкуренції між ними їх конкурентоспроможність
Облік і аналіз використання всіх видів ресурсів за всіма стадіями життєвого циклу великих об'єктів організації	Стимулювання проведення подібного аналізу, оскільки в майбутньому економія ресурсів при наданні туристичних послуг буде пріоритетним напрямом діяльності туристичної організації, чинником
Прогнозування політики ціноутворення і ринкової інфраструктури.	Для збереження цієї переваги необхідно за своїми товарами аналізувати дію законів попиту, пропозиції, конкурентоспроможності тощо.

Серед внутрішніх переваг слід виділити такі:

- наявність морського узбережжя з відносно м'яким кліматом;
- можливість організації гірськолижних курортів;
- існування джерел з мінеральною водою і лікувальними грязями;
- архітектурні, інші пам'ятки.

Висновки. Перспективність розвитку туризму як галузі народного господарства підтверджується всіма прогнозними даними світової туристичної організації, відповідно до яких у XXI столітті туризм стане найважливішою рушійною силою світового розвитку. У зв'язку із цим високий рейтинг держави в розвитку цієї галузі – це не лише великий потенціал акумуляції фінансових ресурсів, а й міжнародний авторитет і сфера впливу в глобальному середовищі.

Для досягнення цього результату Україні, маючи вагомий рушій (Євро 2012), необхідно розробити ефективну стратегію «оперативної експансії» світового туристичного ринку. При розробці стратегії необхідно враховувати, що найкращі умови розвитку туристичних послуг вже є сформованими в інших більш розвинутих державах, що створює жорстку конкуренцію на цьому ринку, а тому побудову такої стратегії в Україні доцільно здійснити шляхом розвитку решти галузей економіки й оптимізації цінової політики вітчизняних підприємств туристичної індустрії.

Список використаних джерел

1. Офіційний сайт Міністерства економіки України. Державна цільова програма підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://: www. minecon. gov.ua](http://www.minecon.gov.ua).
2. Правик Ю. М. Маркетинг туризму / Ю. М. Правик. – К.: Знання, 2008. – 303 с.
3. Туризм в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www. ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua).

4. International tourist arrivals, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://: www. Global finance.com](http://www.Global finance.com).
5. Travel & Tourism: Economic Impact WTTC's 2010 economic Research / World Travel & Tourism Council [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://: www. ttc.com>.

Криховецький І. З. Туристическая индустрия Украины: состояние, проблемы и перспективы развития

В статье сформулирована и обоснована эффективная стратегия развития туризма с точки зрения науки, мирового опыта, современных тенденций развития и возможностей Украины на мировом рынке туристических услуг.

Ключевые слова: туристическая индустрия, этапы развития, современные тенденции, мировой рынок туристических услуг.

Krykhavetsky I. Z. Tourist Industry of Ukraine: State, Problems and Promising Development

The aim of article is to formulate and ground the effective strategy of tourist development in the Ukrainian economy through the prism of scientific views, world's experience and modern tendencies in the development of the tourist market.

Key words: tourist industry, on the eve, long-term development, modern tendencies, world's tourist market.

Котлінська Юлія Григорівна,
викладач
Хмельницького економічного університету

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ БРЕНДИНГУ В УКРАЇНІ

У статті розглянуто передумови формування та розвитку брендингу як одного з найважливіших елементів комплексу маркетингових комунікацій. Наведенні основні принципи функціонування торгових марок-брендів в Україні та країнах зарубіжжя. У сучасних умовах на успіх можуть претендувати виключно торгові марки, які завоювали першість та здобули визнання покупців.

Ключові слова: бренд, брендинг, позиціонування, інтернаціоналізація.

Постановка проблеми. Одночасно з появою на ринку нових товарів та модифікацією наявних, змінам піддаються також смаки й уподобання, настрої, і, головне, поведінка споживачів. Для пересічного споживача уже не буде достатнім переглянути напередодні рекламне звернення про той чи інший товар і невдовзі придбати його. Це вже застаріло, необхідно докорінно змінювати сприйняття споживачем товару.

Виходячи із цієї ситуації, одним із головних способів звернення уваги споживача на товар є брендинг. Здійснюючи активне формування та впровадження в життя товарів брендів, кожен товаровиробник, у першу чергу, намагається завоювати прихильність споживачів, а в іншу – позиціонувати себе на ринку як лідера у даній галузі. Актуальність здійснення брендингу має вагоме значення на сучасному етапі розвитку.

Дана проблема вже давно вийшла за межі однієї країни, а з розвитком новітніх технологій процеси інтернаціоналізації суспільного життя та поширення брендів набули міжнародного масштабу. Рис невизначеності набуває дане питання при висвітленні його в Україні. Особливо гостро воно постає у момент, коли наша держава не в змозі конкурувати зі світовими підприємствами, тут не виявлено напрацювань, які б лягли в основу створення потужних виробництв, а отже, на шляху брендизму постає ряд імовірних перешкод.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема формування брендингу присвячена значна частина досліджень у західній літературі. Це не дивно, беручи до уваги той факт, що потреба у брендингу в сучасному значенні вперше виникла на Заході. В Україні це питання поки що вивчається не так ретельно і на недостатньому рівні. У нашій державі та інших країнах постсоціалістичного простору проблемам брендингу присвячені роботи Л. Мамлєєвої, А. Мельникова, В. Перція, О. Ткачова, Г. Тульчинського. Проблема є те, що в працях вітчизняних науковців брендинг почав розглядатися нещодавно і переважно в теоретичному плані. У роботах західних економістів не враховано менталітет українського народу й особливості вітчизняного ринку. При цьому є ряд проблем у вітчизняних товаровиробників, які можуть бути вирішені за допомогою брендингу. Але дана галузь науки використовується не у повному обсязі. Серед західних науковців слід виділити праці Дж. Барлоу, С. Брауна, Н. Даффі, Р. Кліфтона, Ф. Котлера, В. Пферч, Л. Рене, П. Стюарта.

Постановка завдання. Метою даної статті є висвітлення проблем, пов'язаних із розробкою, формуванням та поширенням брендингу серед усієї міжнародної спільноти. Важливу роль відіграє поява та впровадження міжнародного й національного брендів серед споживачів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний світ надто динамічний, він настільки швидко і якісно розвивається, що потребує відповідної, адекватної реакції з боку усього суспільства. Такий незворотний розвиток стосується абсолютно всіх галузей, сфер, напрямків діяльності, і, звичайно ж, його дія не обминає всієї міжнародної громадськості й кожного індивідуума зокрема.

Уся міжнародна громадськість зосереджує увагу на вдосконаленні свого життя, підвищенні його рівня. Процеси ефективного розвитку, удосконалення та модернізації відбуваються повсюдно, охоплюють розробку нових товарів, освоєння їх виробництва, обслуговування та сервіс на ринку протягом усього життєвого циклу товару.

З розвитком цивілізації потреби споживачів стають усе вищими і більш різноманітними. Тому товаровникам необхідно докладати все більше зусиль, коштів та інших ресурсів з метою кращого задоволення зростаючих потреб своїх споживачів, аніж це роблять конкуренти. У свою чергу, споживачі серед величезного розмаїття товарного асортименту, представленого як вітчизняними, так і зарубіжними підприємствами, опиняються у непростій ситуації перед складним вибором щодо якості, ціни, визнання, пріоритету. Отже, першочерговою метою кожного товаровиробника стає уже не максимізація прибутку й власне збагачення, а насамперед – оптимізація своєї діяльності і пропозиція такого продукту, який найкращим чином зможе задовольнити невимірні потреби споживача [1, с. 94].

Усе людство прагне до вдосконалення. Кожен намагається бути кращим за іншого, володіти дорожчими речами, відпочивати на Багамах звичайне, авто змінити на «Lamborghini» та одягатися у речі від «D&G». І тут уже не йдеться про вартість. Покупці заради підняття свого престижу та здобуття визнання готові платити будь-яку ціну, якою високою вона б не була. Відповідно, ті товари, які дійсно здатні надати авторитету покупцю, що їх придбав, коштують дорого та виступають як бренд. Отже, брендом, зазвичай, називають відомого товаровиробника чи сам товар або послугу, користуючись якими споживач отримує додаткові переваги якості, комфорту, престижу. Та рекламна інформація, що лунає з екранів телевізорів чи радіоприймачів, яскравими кольорами виблискує з білбордів та сіті-лайтів, насправді існує для того, щоб диктувати нам рівень життя, якого потрібно досягнути завдяки споживанню бренда.

Користуватися «пересічними» товарами стає немодно та й перестає приносити будь-яке задоволення для споживача. Люди стають вибагливими, їхні потреби виникають, виходячи не з конкретних речей, необхідних на даний момент часу, а формуються під впливом ринку, де добре розрекламовані бренди витісняють нікому не відомі торгові марки. Саме ринок пропонує споживачам безліч відомих і недуже товарів, купівля яких принесе власнику зростання авторитету чи навпаки. Бренд приховує у собі психологічні чинники, які певною мірою впливають на свідомість споживача, формуючи там своєрідні образи, викликаючи асоціації, пов'язані з популярністю, високим рівнем життя, ексклюзивними товарами. Це виступає головною метою брендингу, і, як свідчить статистика, безліч споживачів готові сплачувати завищену ціну за брендовий товар, (порівняно зі звичайним товаром аналогічної якості).

Сьогодні в США, країнах Заходу та й навіть найближчій до нас Російській Федерації проживають тисячі людей, прибутки від бізнесу яких перевищують мільйони, а подекуди й мільярди американських доларів. Саме такі представники найвищої еліти, люди із вищого суспільства намагаються наслідувати світові тенденції у моді, мистецтві, культурі та стилі

життя, своїми діями підтримуючи розвиток брендингу практично у всіх сферах існування суспільства.

Могутні міжнародні бренди проникли до устрою життя абсолютно кожної держави світу, міняючи менталітет та спосіб мислення конкретного індивідуума, насаджуючи нову ідею, принципи і, можливо, не зовсім прийнятні для нас цінності. Процес звикання до брендового товару на новому ринку є досить коротким й не зустрічає на своєму шляху жодних непередбачуваних перешкод. Це є зрозумілим, адже товар, який уже завоював свою популярність у половині країн світу, просто не може бути неякісним, дешевим чи іншим чином не задовольняти потреби споживача. Цінність торгової марки – бренда є виключною ще й тому, що кожен споживач ще до моменту купівлі такого товару вже володіє достатньою інформацією про нього, через це не потребує додаткової реклами, а з іншого боку, – викликаючи лише позитивні емоції, сприяє підвищенню попиту, не створює перешкод при продажу [2, с. 153].

Бренди – це товари, які не завжди були відомими, не завжди займали рейтингові місця. Для того, щоб зажити такої слави та популярності необхідно володіти немалим грошовим капіталом, резервом часу, терпінням, і, що не менш важливо, – залучити до створення бренду найтоповіших фахівців високого класу. Лише завдяки використанню таких факторів можна досягнути бажаного результату, вивести торгову марку на місце лідера не лише на рівні однієї країни-виробника, а й зажити світової слави з усіма її привілеями. Те, що прості споживачі знають торгову марку як бренд, стає можливим лише завдяки ефективному використанню маркетингової комунікативної політики, основним елементом якої є реклама.

Дія реклами – всепроникаюча, вона переслідує споживача на кожному кроці, проникає у його життя, надаючи інформацію для роздумів. Завдяки перегляду рекламних роликів споживачі можуть невдовзі визначитися із пріоритетністю торгових марок, автоматично надаючи їм статус бренда. Перехід нікому не відомого товаровиробника до нового, більш високого, пріоритетного класу стає можливим завдяки дієвості й ефективності реклами. В одну мить товар, інформацією про який володіють споживачі, може перетворитися на міжнародний бренд, яким водночас почнуть захоплюватися абсолютно всі: купувати – багаті, мріяти – споживачі із невисоким рівнем достатку; але не залишиться нікого, хто був би байдужим до нього. І головне, щоб ця мить не перетворилася на мить слави перебування товару на Олімпі Бренду. Аби уникнути такої ситуації, варто докладати максимальних зусиль, працювати над стратегічним розвитком бренду, намагатися утримувати його на стабільно високому рівні.

Ситуація, яка склалася в Україні на даний час з брендингом – критична. Українці лише користуються світовими брендами, надаючи їм ще більшої престижності, натомість практично жодна українська торгова марка не набула світової популярності і не визнана світовим брендом. Бренди, за якими дізнаються про Україну на міжнародному просторі абсолютно не додає нашій державі авторитету, а в більшості випадків навпаки – підриває її імідж.

Тривалий час процес брендингу в Україні перебував на початковому рівні розвитку і лише нещодавно намагалися позитивні тенденції, зрушення у бік появи на постсоціалістичному просторі Української держави нових, раніше не знаних брендів. Уся сукупність брендів та система управління ними є недостатньо сформованою, недосконалою, і це, у свою чергу, потребує вирішення пов'язаних із цим фактом проблем. Дійсно, в Україні відчувається дефіцит могутніх міжнародних брендів. Це виступає першочерговою проблемою, вирішення якої є нагальним. Поява нових брендів могла б докорінно змінити ситуацію визнання нашої держави на міжнародній арені, подати її як успішну країну, що швидко та стабільно розвивається і впевненими кроками прямує до світового визнання,

отримання першості за якістю, престижністю, ціною своїх товарів на міжнародному ринку. Лише в такому випадку світова спільнота може розгледіти невичерпний потенціал України у напрямку створення надсучасних товарів, у яких без проблем можна розпізнати майбутній бренд.

Це є лише вершиною айсберга, насправді, ситуація із брендингом є набагато критичнішою, ніж це здається на перший погляд. Суть проблеми полягає у тому, що в Україні є не просто недостатня кількість брендів міжнародного рівня, їх немає взагалі. Як це не прикро, але жоден вітчизняний товаровиробник на даний момент не може конкурувати із відомими світовими брендами. Даний факт представляє нашу державу у невідгладному світлі, тому немає сенсу говорити про формування позитивного іміджу України, її товарів та підтримку його на достатньо високому рівні в очах споживачів зарубіжних країн.

Україна володіє достатніми трудовими та капітальними ресурсами, що є прекрасною матеріальною базою для перспективного розвитку брендингу. Проте на ринку праці дуже гостро відчувається дефіцит висококваліфікованих кадрів, що володіють різнобічними знаннями, необхідними у галузі розробки національного бренду. В Україні є достатня кількість молодих, амбітних, креативних спеціалістів, які володіють практичними навичками брендингу, намагаються активно впроваджувати в життя нові ідеї, технології, проте на своєму творчому шляху зустрічають низку перешкод у реалізації вітчизняних торгових марок як міжнародних брендів. Річ у тому, що Україну досі не сприймають як державу, що може бути місцем народження нового світового шедеву. Наразі тут немає чітко сформованої, налагодженої дії системи, що змогла б контролювати розробку й виведення на міжнародний простір будь-якого вітчизняного товару, який претендує на звання бренду.

В останні роки з'явилася тенденція до зростання ролі українського бренду. Багато спеціалістів свідомо стверджує, що сьогодні Україна переживає своєрідний бренд-бум. Він проявляється у появі нових товарів, які підкріплюються ефективною рекламою, іншими засобами маркетингових комунікацій і з упевненістю завойовують вітчизняні ринки, стаючи національними брендами, а з часом сміливо переходять у розряд товарів міжнародного попиту.

Новітні українські бренди покликані не лише змінити сталі споживчі звички українців. Виходячи із парадигм вітчизняного менталітету, диференціюються закладені багатьма століттями навички, правила життя, першочергові потреби звичайного жителя, вони кардинально змінюються, пропонуючи нам ще досі не відомі й не припустимі для використання в побуті звичайного українця-консерватора. Перш за все це стосується творчості у будь-якому її прояві, створення неперевершених творів мистецтва, які витримують критику найвідоміших експертів у своїй справі. Не так давно на теренах нашої держави з'явився новий, раніше не використовуваний підхід до трактування суті брендингу [3, с. 52].

В останній період розвитку активно впроваджується в життя абсолютно новий вид брендингу – мистецький бренд. На даній ниві українські дизайнери здобули шалений успіх і впевнено підкорюють своїми роботами західних вибагливих споживачів. Проте твори, виготовлені майстром-брендом в Україні і надалі не можуть на одному рівні конкурувати із творами західних митців. Проблема в даній сфері залишиться актуальною і невирішеною доти, доки на українському ринку не з'являться представники нових професій, із докорінно зміненими стереотипами прекрасного у творчості. У їх руки буде передана важлива місія просування українських товарів іноземним замовникам. Наразі дана проблема викликає бурю емоцій з боку вітчизняних митців, які створюють конкурентоспроможні товари, проте не можуть реалізувати їх на гідному рівні за достойною ціною.

Висновки. Із розвитком усіх сфер народногосподарського комплексу України, великої

уваги на даний момент промисловці, управлінці, наукові представники приділяють дослідженню ринку, де відбуваються позитивні зрушення у бік становлення ринкової модернізованої системи держави. Логічно послідовно, при розвитку ринку, змінам піддаються перевірені століттями стереотипи українських споживачів. Отже, своєчасного вирішення потребує одне з головних питань – розробка програми дослідження вітчизняного й зарубіжного ринку, формування такого брендового товару, який на основі отриманих результатів повністю зможе задовольнити попит. Завдяки дії маркетингових комунікацій стає можливою достатня і своєчасна поінформованість потенційних покупців, які свідомо здійснюють свій вибір із запропонованих альтернативних варіантів. При підвищенні рівня доходу зростає життєвий рівень, що, у свою чергу, призводить до формування якісно змінених потреб. Тепер, відмінно орієнтуючись серед широкого товарного асортименту, представленого під вітчизняними та іноземними торговими марками, сучасний споживач безпомилково обирає для себе найкращий варіант, часто нехтуючи ціною. У такій ситуації він впевнений у правильності власного вибору, що завжди підкріплюється додатковими перевагами, які отримує у момент купівлі брендового товару.

Якщо розглядати формування вітчизняного та міжнародного бренду, то з часом перед фахівцями буде з'являтися безліч нових питань, які постають з метою отримання кваліфікованих та своєчасних відповідей, що ляжуть в основу перспективних напрямків розвитку брендингу. Відповіді на поточні питання зосереджуються в компетенції сучасних маркетологів, проте питаннями на довгострокову перспективу будуть займатися наступні покоління, використовуючи надбання сучасних теоретиків та практиків брендингу.

Список використаних джерел

1. Анхольт С. Брендинг: дорога к мировому рынку / С. Анхольт. – М. : Кулиц-Образ, 2004. – 166 с.
2. Барлоу Дж. Сервис, ориентированный на бренд. Новое конкурентное преимущество. Жалоба как подарок / Дж. Барлоу, П. Стюарт. – М. : Олимп Бизнес, 2007. – 271 с.
3. Печищев И. М. Бренд территории: научный подход и применение в практике / И. М. Печищев // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2008. – № 3. – С. 31–36.
4. Фомина Е. В. Повышение делового имиджа фирмы средствами брендинга / Е. В. Фомина // Маркетинг в России и за рубежом. – 2005. – № 1. – С. 26–32.

Котлинская Ю. Г. Проблемы и перспективы становления брендинга в Украине

В статье рассмотрены предпосылки формирования и развития брендинга, как одного из важнейших элементов комплекса маркетинговых коммуникаций. Наводятся основные принципы функционирования торговых марок-брендов в Украине и странах зарубежья. В современных условиях на успех могут претендовать исключительно торговые марки, которые завоевали первенство и признание покупателей.

Ключевые слова: бренд, брендинг, позиционирование, интернационализация.

Kotlinska Y. G. Problems and Prospects of Becoming of Branding are in Ukraine

The article deals the preconditions of forming and development branding. Branding is the most important element of marketing communication. In the article hovering the basic principles of trade marks – brands in Ukraine and other countries. In modern conditions of success in the market can claim only well recognized and popular brands.

Key words: brand, branding, keeping, internationalization.

Михайлишин Лілія Іванівна,
*старший викладач кафедри фінансів
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ВЕКТОРИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ: В ЄС ЧИ СНД

У статті розглянуто ефективність основних напрямів зовнішньоекономічної інтеграції економіки України в контексті світового досвіду та сучасних тенденцій розвитку міжнародних економічних відносин.

Ключові слова: інтеграція, ефективні вектори зовнішньоекономічної інтеграції, міжнародні відносини, економічні, соціальні, політичні проблеми.

Постановка проблеми. Із початком третього тисячоліття панівним у світовій економічній системі став «культ наднаціональних утворень», що створюється шляхом об'єднання декількох держав, які встановлюють рамки фінансово-господарської діяльності та захищають спільні політичні й цивілізаційні інтереси. Процес розширення таких утворень, залучення до них нових держав-учасниць у теорії міжнародних економічних відносин вважається процесом інтеграції економічної діяльності.

Здобуття Україною власної незалежності, трансформація її економіки на засадах ринкової системи господарювання забезпечили нашій державі статус «вільного гравця» у світових інтеграційних процесах, а разом з тим, викликали гостру необхідність в оперативній розробці зваженої стратегії адаптації до світових інтеграційних процесів та застосування ефективних механізмів щодо утвердження власних інтересів у них. Необхідна передумова для успішної розробки такої концепції – якісний аналіз інтеграційних процесів крізь призму світового досвіду з подальшим виокремленням з нього прикладних положень, які відповідали б критеріям соціально-економічного розвитку вітчизняної економіки, особливостям історичного становлення і географічного розташування її кордонів.

Отже, проблема формування високоефективної інтеграційної політики є на сьогодні ключовою, оскільки невпинний рух до глобалізації примушує лише пристосуватися до об'єктивних та суб'єктивних міжнародних ринкових умов, тоді як можливість впливати на ці правила залежить від авторитету держави в міжнародних організаціях, її ресурсного й економічного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми ефективної інтеграції стали об'єктом наукових досліджень багатьох учених-економістів. Теоретичні основи дослідження міжнародних інтеграційних процесів були закладені в роботах де Бірса, Вінера та Байє, які сформулювали теорію митних союзів. Подальша розробка теорії інтеграційного розвитку здійснено в наукових працях М. Алле, Б. Балаша, М. Гальперіна, П. Стріттена та ін.

Постановка завдання. Мета статті – формулювання й обґрунтування ефективних

напрямів зовнішньоекономічної інтеграції економіки України в контексті світового досвіду та сучасних тенденцій розвитку міжнародних економічних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Двополярність сучасних геополітичних відносин у світі, а саме – виділення прозахідних і східноорієнтованих країн, зумовила неабияку складність у сфері формування інтеграційної політики для європейських країн пострадянського простору.

Пріоритетність векторів інтеграційного розвитку формується у полі двох різноспрямованих позицій. З одного боку, це політика щодо обмеження участі в інтеграційних угрупованнях країн з високим рівнем наднаціонального регулювання, а з іншого, неможливість тривалого «позаінтеграційного» розвитку в регіоні, де масштаби і динаміку економічної інтеграції визначають не лише внутрішні, а й потужні зовнішні (глобальні) фактори. Враховуючи ці обставини, міжнародна практика інтеграції виділила кілька її рівнів та риси, притаманні для них (таблиця 1).

Таблиця 1

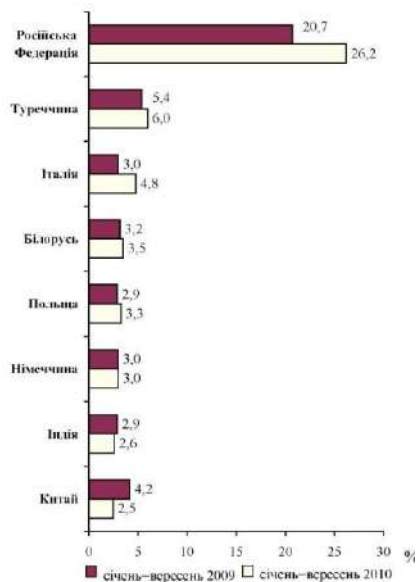
Форми міжнародної інтеграції [3, с. 127]

Форми міжнародної економічної інтеграції	Характерні риси					
	Зниження внутрішніх тарифів	Усунення внутрішніх тарифів	Спільний зовнішній тариф	Вільний рух капіталів та робочої сили	Гармонізація економічної політики	Політична інтеграція
Зона преференційної торгівлі	Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та країнами колишнього СРСР, (ЄС, Беларусь, Казахстан, Росія, Україна)					
Зона (асоціація) вільної торгівлі		Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (ЦЕФТА), (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія)				
Митний союз			Центральноамериканський спільний ринок (ЦАСР), (Коста-Рика, Сальвадор, Гватемала, Гондурас, Нікарагуа)			
Спільний ринок				Асоціація держав Південно-Східної Азії, АСЕАН, (Індонезія, Філіппіни, Бруней, Сінгапур, Малайзія, Таїланд, 1995р. – В'єтнам)		
Економічний союз					1. Європейський Союз, ЄС (Австрія, Бельгія, Великобританія, Данія, Німеччина, Греція, Ірландія, Іспанія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція і т.д.) 2. СНД, (Вірменія, Азербайджан, Беларусь, Грузія, Казахстан, Киргизія, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Україна, Узбекистан)	
Політичний союз						СРСР

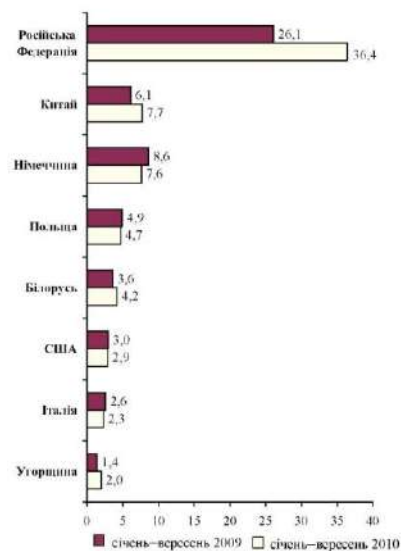

Враховуючи те, що Україна – одна з найбільших європейських держав, має значні природні ресурси, для неї особливо важлива інтеграція саме з країнами Європи і, в першу чергу, із країнами-членами Європейського Союзу. Однак висока залежність від поставок паливно-енергетичних ресурсів, лісоматеріалів, мінеральної сировини, хімічних продуктів, а також коопераційні зв'язки у сфері машинобудівної, радіоелектронної, авіаційної, оборонної промисловості прив'язують вітчизняну економіку до ресурснозабезпечувальних країн і Росії зокрема, яка, у свою чергу, виступає найбільш вагомим учасником зовнішньоекономічної діяльності України в експортно-імпортних операціях (рис. 1) [4].

На початок 2010 року обсяг експорту товарів лише в Російську Федерацію становив 8495,1 млн. дол. США, тоді як усі країни ЄС стали споживачами вітчизняного експорту на суму 9504,4 млн. дол. США, практично аналогічна ситуація з імпортом товарів 13235,8 млн. дол. США – Російська Федерація та 15392,7 млн. дол. США країни ЄС.

а)

б)

а) – географічна структура експорту

б) – географічна структура імпорту

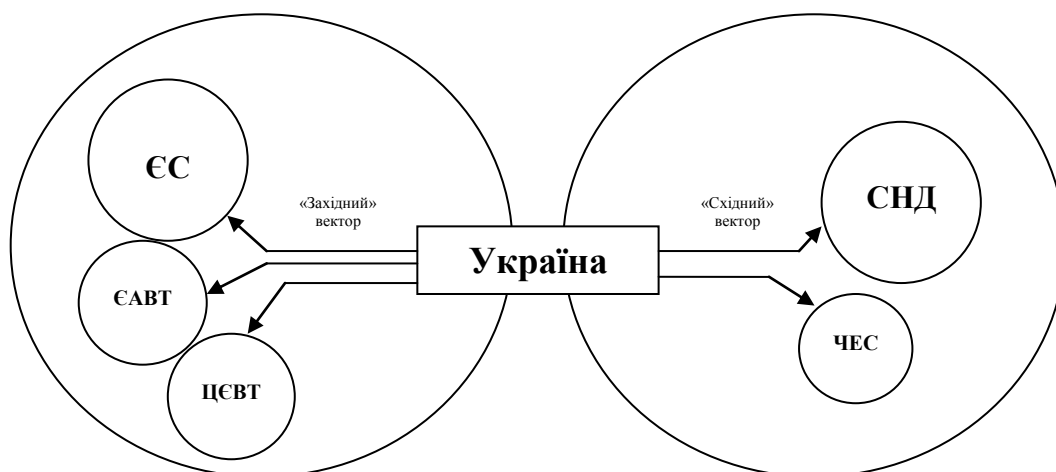
Рис. 1. Географічна структура зовнішньої торгівлі України [4]

Таким чином, коло інтересів економічної інтеграції України можна представити у двовекторному ракурсі (рис. 2). Ключові позиції у цих інтересах належать двом вищим інтеграційним утворенням – ЄС і СНД [6], які репрезентують не лише економічні, але й політичні позиції країн Заходу і Сходу. Інша частина учасників – це альтернативні партнери, які можуть включатися лише за окремих напрямів економічної діяльності, а співпраця з ними повинна здійснюватися як суміжна додаткова діяльність.

Протилежність виокремлених векторів визначається не лише історією становлення, а й особливостями їх функціонування та статусом країн-учасниць, разом з тим, створює різноорієнтовані напрями щодо вступу, подальшої співпраці чи розвитку держави в певному інтеграційному об'єднанні.

Створення СНД стало першим інтеграційним процесом незалежних держав, що утворилися внаслідок розпаду СРСР, у тому числі й України. Відповідно до підписаної в Мінську угоди 12-ти країн (Азербайджан, Вірменія, Республіка Беларусь, Грузія, Казахстан, Киргизія, Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Туркменистан, Україна, Узбекистан) про створення СНД, Алма-Атинської декларації та протоколу до Мінської угоди статус СНД визначався як регіонального співтовариства держав, основними цілями якого було:

- обов'язкове виконання взятих на себе у рамках СНД міжнародних обов'язків;
- невтручання у внутрішні справи;
- дотримання територіальної цілісності та недоторканість кордонів СНД;
- обов'язкове дотримання міжнародних норм у галузі прав людини й основних принципів щодо прав національних меншин;
- об'єктивне представлення суспільно-політичного життя у засобах масової інформації держав-членів, недопущення розповсюдження повідомлень, які можуть спричинити міжнаціональні конфлікти;
- заборона діяльності політичних партій та угруповань, заснованих на ідеях фашизму, расизму, міжнародних конфліктах тощо [3, с. 154].

Рис. 2. Вектори інтеграційних інтересів України

Для України, як члена СНД, дуже важливим є розуміння того, що в межах СНД відбувається не просто інтеграція економічної діяльності, фактично це реінтеграція колишнього Радянського Союзу, а тому принципового значення набувають проблеми співвідношення економічних і політичних аспектів інтеграції, щодо якої інтереси Російської Федерації і решти держав не збігаються.

Участь Російської Федерації у СНД зводиться виключно до реалізації політичних інтересів не лише через дипломатичні відносини, але й за допомогою механізму економічного тиску («газові війни»), воєнного втручання («грузино-російський» конфлікт).

Зважаючи на те, що сучасні інтеграційні процеси в межах СНД розвиваються в умовах нестабільного економічного стану країн-учасниць, усі ці методи визначаються певною ефективністю, але водночас виступають основним гальмом розвитку Співдружності, змушуючи, таким чином, держави-учасниці перебудовувати власні стратегії зовнішньоекономічної та інтеграційної політики.

На відміну від СНД, створення ЄС здійснювалося в довготривалому еволюційному процесі.

Початком західноєвропейської економічної інтеграції можна вважати 1950 рік, коли Голова Ради Міністрів Франції Робер Шуман та його співвітчизник Жак Моне запропонували створити Європейську федерацію, що ґрунтується на економічному об'єднанні. Як початковий крок, передбачалася інтеграція в гірничо-металургійних галузях, де традиційно велася жорстка конкурентна боротьба, насамперед між ФРН та Францією. Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) було створено ФРН, Францією, Італією, Бельгією, Нідерландами, Люксембургом [3, с. 136]

У 1954 р. Бельгія, Нідерланди і Люксембург запропонували створити Спільний ринок, а 1956 р. міжурядова конференція (Венеція) підготувала проекти створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) і Європейського співтовариства з атомної енергії (Євроатом). Злиття трьох співтовариств (ЄОВС, ЄЕС, Євроатому) в Єдине Європейське Співтовариство сталося 1967 р., у 1968 р. було утворено Митний союз країн ЄС.

1972 р. підписується Паризька угода «у верхах» про поетапне створення валютно-економічного та політичного союзу. Із 1973 р. діє угода про вільну торгівлю між ЄЕС і ЄОВС, з одного боку, і країнами Європейської асоціації вільної торгівлі, з іншого.

З розвитком ЄС сформувалася відповідна інституційна структура наднаціонального регулювання, органами якої є Європейська рада, Європейське політичне співробітництво, Комісія ЄС, Рада ЄС, Європарламент, Економічна і соціальна рада, Суд і Контрольна палата ЄС. До того ж, розгалужена інституційна структура ЄС включає ряд консультативних і допоміжних організацій та установ, систему потужних фінансових фондів. У зв'язку з цим, з назви Європейського Співтовариства було вилучено слово «економічне» як підтвердження того, що віднині будуть вирішуватися не тільки завдання економіки. Це нововведення було закріплено в Маастрихтському договорі, який було підписано в 1992 р., що набрав чинності 1 листопада 1993 р. Саме з цього дня європейські співтовариства стали офіційно називатися Європейським Союзом.

Зміна назви зовсім не формальність: трансформація співтовариства у Союз передбачає, що в багатьох сферах країни-члени перейдуть від координації дій національних урядів до проведення спільної політики. Отже, відповідності із цим договором було окреслено дві нові сфери співробітництва:

- 1) єдина зовнішня політика і політика у галузі забезпечення безпеки;
- 2) правосуддя і тісна взаємодія у вирішенні внутрішніх питань.

Отже, Європейський Союз – це правова й інституціональна основа функціонування Європейського Співтовариства як об'єднання трьох відомих співтовариств (ЄОВС, ЄЕС, Євроатом). Європейський Союз на відміну від Європейського Співтовариства не має права юридичної особи [3, с. 140].

Сучасна «досконалість» євроінтеграційних процесів є наслідком поетапного еволюційного зростання і проходження її членами всіх форм міжнародної інтеграції.

Що стосується відносин України з ЄС, то на сучасному етапі вони обмежуються лише окремими програмами зовнішньоекономічного співробітництва. Зокрема, країнами ЄС запропоновано реальну підтримку Україні шляхом передачі ноу-хау в рамках програми TACIS, а також ЄС виступає найбільшим торговельним партнером за межами СНД і найбільшим інвестором в Україні [1].

Офіційна позиція ЄС передбачає готовність до поглиблення співробітництва з Україною та набуття нею, повноправного членства в ньому. Однак така перспектива охоплює застереження: що реалізація ролі України в Європі можлива в разі розв'язання її

економічних, соціальних і внутрішньополітичних проблем. Україна на сьогодні за багатьма макроекономічними показниками стоїть набагато нижче того, що вимагається за критеріями членства в ЄС і рівнопартнерства.

Так, порівняння динаміки ВВП в Україні і країнах Єврозони (рис. 3) вказує на значну різницю в коливанні цього показника. Зокрема, максимальне зниження ВВП в країнах Європи за період 2007–2009 років становило 4,1%, тоді як в Україні – 20,3%.

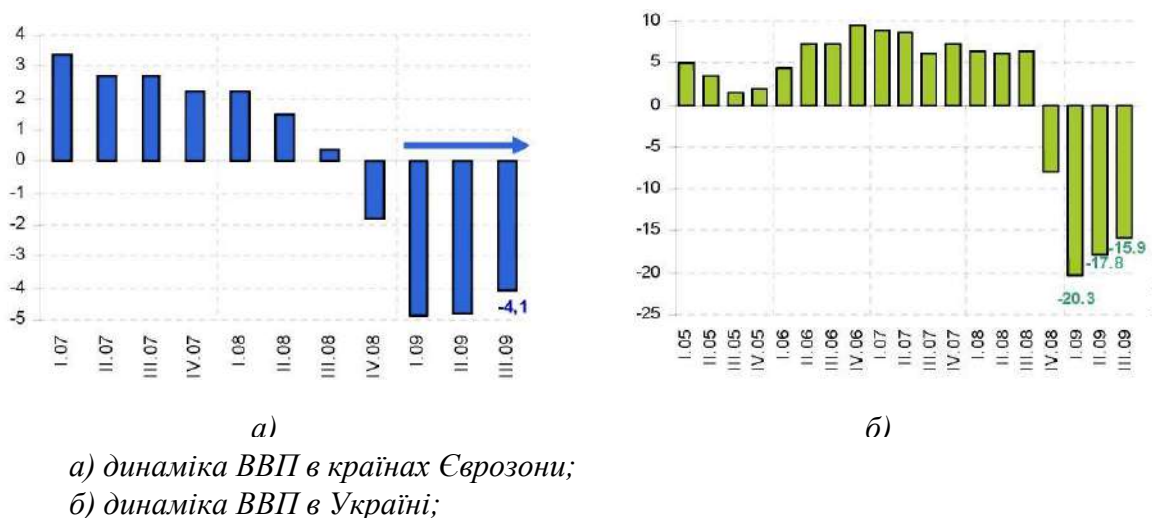

Рис. 3. Динаміка ВВП в країнах Європи і в Україні [2, 4].

Такі тенденції викликані не лише невдалою побудовою внутрішньої економічної політики, низьким рівнем технології виробництва, але й сировинним характером вітчизняного експорту, про що свідчить товарна структура експортно-імпортних операцій (рис. 4).

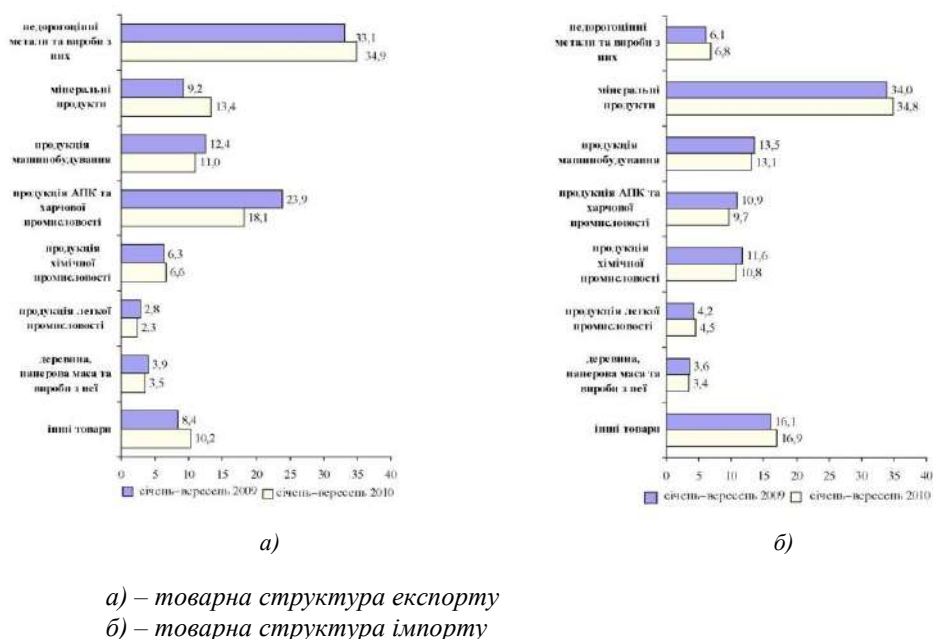

Рис. 4 Товарна структура зовнішньої торгівлі України [4]

Майже 65% обсягу реалізованої продукції становлять сировинні товари, що і пояснює надзвичайно високу залежність як нашого експорту від міжнародних товарних ринків, так і економіки в цілому (рис. 5).

Без ліквідації такого значного перепаду в рівнях ВВП не можна сподіватися на реальну зацікавленість Європейського Союзу в прийнятті України, а ресурсний характер економіки не відповідає загальноєвропейським тенденціям, що може підривати статус держави як рівноправного партнера.

Рис. 5. Динаміка експортної діяльності України й індексу товарного ринку CRB [2]

Поряд з макроекономічними характеристиками, негативний вплив на розвиток вітчизняної економіки і подальші євроінтеграційні процеси мають соціально-політичні чинники. Зокрема, українське суспільство відзначається низькою підприємницькою активністю та високим рівнем сприйняття корупції (рис. 6).

Рис. 6. Динаміка індексу сприйняття корупції в Україні [1]

У 2009 році Україна з індексом 2,2 посіла 146 місце за рівнем корумпованості, тоді як у 2008 році Україна займала 134 місце. Поруч з Україною знаходяться такі країни, як Росія, Кенія, Зімбабве, Еквадор, Камерун та Сьєра-Леоне, і жодної з Європейських держав.

Погіршення ситуації у сфері розповсюдження корупції в державному / приватному секторах можна пояснити з одного боку політичною нестабільністю в країні, а з іншого, толерантним ставленням громадян України до вчинків осіб, задіяних в корупційних схемах, що деякою мірою «спрощує» функціонування суб'єктів господарювання, однак

загострює проблему ефективності інституційного забезпечення економічного розвитку (рис. 7).

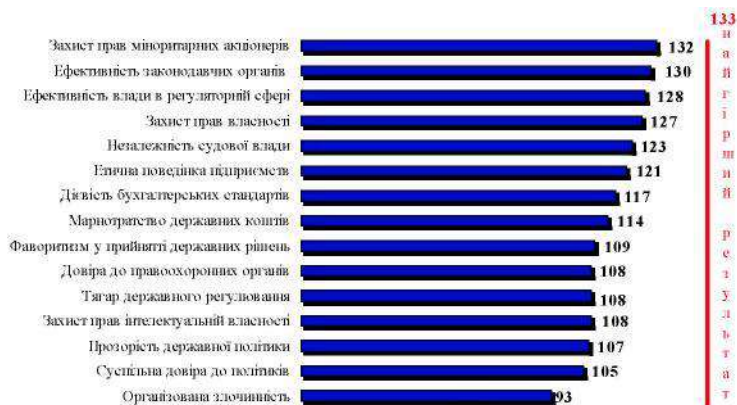

Рис. 7. Рівень якості інституційного забезпечення економічного розвитку [1]

Про високий рівень централізації соціально-політичних чинників в економічному розвитку України свідчить і рейтинг основних проблем українського бізнес-середовища, де лівову частку (66,8%) займають такі чинники: податкове законодавство – 19,6%, політична нестабільність – 15,6%, корупція – 13,9%, зміна урядів – 9,5%, неефективна бюрократія – 8,2% (рис. 8).

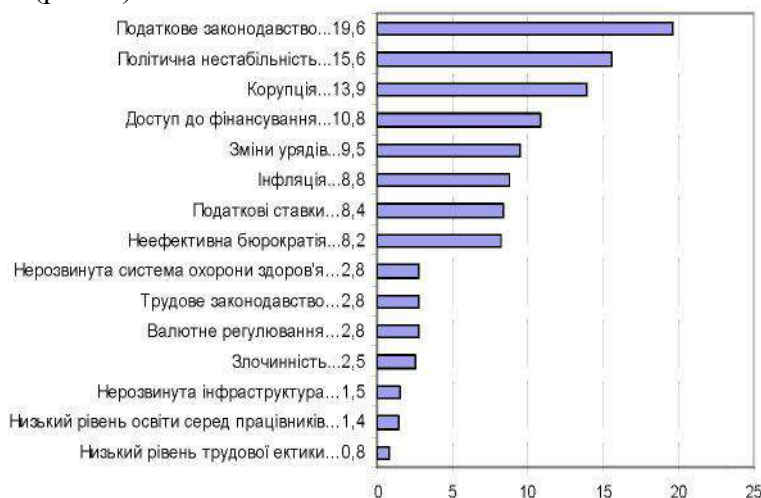

Рис. 8. Рейтинг основних проблем бізнес середовища України [1]

Реальна економічна ситуація, що склалася в Україні на початку ХХІ століття, ставить суттєві обмеження на подальшу перспективу євроінтеграції вітчизняної економіки, оскільки надає їй статусу «економічного тягаря» для всіх країн-членів ЄС.

Таким чином, членство України в ЄС або ж зміцнення її позицій в СНД буде залежати від «спільного знаменника» – економічного розвитку. В рамках інтеграційної політики його досягнення можливе за рахунок створення спеціалізованих економічних об'єднань, щодо утворення яких Україна має позитивний досвід.

Одним із таких об'єднань є Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС), метою заснування якого стало економічне співробітництво територій, які безпосередньо виходять до Чорного моря і в господарському відношенні тісно пов'язані. На жаль, сучасний стан зовнішньоекономічних та політичних взаємин України та ЧЕС свідчить про

наявність певних труднощів і негативних моментів, котрі гальмують подальший розвиток цих відносин, до того ж, «корінь» цих відносин деякою мірою переплітається з характером проблем функціонування СНД.

Серед них:

- 1) криза економіки України, її перехідний стан, повільні темпи економічних реформ, а також загострення внутрішньоекономічної кризи політичної напруженості в інших країнах-членах ЧЕС;
- 2) досить слабкий вплив економічного потенціалу ЧЕС на подолання кризових явищ у національних економіках країн-учасниць цієї організації;
- 3) неузгодженість дій сторін в реалізації укладених угод, їх повна декларативність, недовіра;
- 4) ще недостатнє залучення іноземного бізнесу в Україну, як і іноземних інвестицій узагалі;
- 5) недостатня ефективність співробітництва в рамках ЧЕС, пов'язана з наявністю територіальних претензій ряду країн до інших, відсутність на сьогодні можливостей політичного їх врегулювання;
- 6) певне політичне протистояння та деяке загострення стосунків між окремими країнами (протистояння Росії і Туреччини, намагання першої зашкодити становленню українсько-турецьких стратегічних відносин, протиріччя між Туреччиною та Грецією, Азербайджаном і Вірменією тощо) [3, с. 154].

Іншою сферою міжнародного економічного співробітництва України стало утворення Карпатського євро регіону і євро регіону «Буг». Це суттєво підвищило розвиток цих територій за рахунок заснування спільних виробничих підприємств, виробничих та інтелектуальних економічних об'єднань, спільної діяльності торговельних установ та комерційних об'єктів, а співпраця виключно на господарських засадах виключила можливість виникнення будь-яких політичних конфліктів, що і виступило суттєвою перевагою їх функціонування, забезпечило довготривалий стабільний розвиток.

Висновки. Зважаючи на це, слід зазначити, що для України, як незалежної держави, найбільш вірогідним варіантом реалізації подальшої інтеграційної діяльності є західноєвропейський вектор і членство в ЄС зокрема. Однак, перспектива такої інтеграції значною мірою залежить від оперативного вирішення ряду економічних, соціальних та політичних проблем, тому повинна впроваджуватись шляхом проходження вітчизняною економікою всіх еволюційних стадій глобальної інтеграції.

Список використаних джерел

1. Аналітична записка «Конкурентоспроможність України: оцінка Всесвітнього економічного форуму» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Publication/econom/WEF%20Global%20Comp_ness%202010_1120.pdf.
2. Вихід із рецесії: світові тенденції та українські перспективи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bank.gov.ua/Publication/econom/Vuh_kr.pdf
3. Міжнародні фінанси: [Навчальний посібник] / О. М. Мозговий, Т. Є. Оболенська, Т. В. Мусієць – К. : КНЕУ, 2005. – 557с.
4. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
5. Офіційний сайт Центру соціально-економічних досліджень CASE [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.case.com.pl>.
6. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України [Електронний ресурс]. –

Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.

Михайлышин Л. И. Направления интеграции Украины: в ЕС или СНГ

В статье рассмотрена эффективность основных направлений внешнеэкономической интеграции экономики Украины в контексте мирового опыта и современных тенденций развития международных экономических отношений.

Ключевые слова: интеграция, эффективность направлений внешнеэкономической интеграции экономики, международные отношения, экономические, социальные, политические проблемы.

Muchailyshyn L. I. Directions of Ukraine's Integration: EU or CIS

The article investigates the main reasons for Ukrainian integration. The author grounds and formulates the effective ways of foreign economical integration of Ukrainian economy from the point of world experience and modern tendencies in the development of international economic relations.

Key words: integration, effective ways, foreign economical integration, western direction, eastern direction, international relations, economic, social, political problems.

Луцька Наталія Іванівна,
*старший викладач кафедри економічної теорії
імені академіка УАН, професора
Маніва Зіновія Олексійовича
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ЄВРОРЕГІОНІВ В СИСТЕМІ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ

В даній статті досліджено особливості транскордонного співробітництва в Україні. Розкрито поняття стратегії розвитку регіону як важливого чинника сучасного стану зовнішньоекономічної діяльності. Визначено вплив регіональних особливостей формування транскордонного співробітництва.

Розглянуто різноманітні програми транскордонного співробітництва, серед яких особливе місце займають програми співробітництва з країнами пострадянського простору.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, зовнішньоекономічна діяльність, регіон, стратегія розвитку, аналіз, процес, державна політика, фінансування.

Постановка проблеми. Останнім часом помітно зріс науковий і практичний інтерес до транскордонної співпраці як однієї з форм розв'язання глобалізаційних проблем на міжрегіональному рівні. Це пояснюється тим, що на сьогодні транскордонне співробітництво – процес, який сприяє розвитку добросусідських відносин між країнами в економічній, політичній, соціальній та інших сферах, а тому є першочерговим кроком на інтеграційному шляху нашої держави [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних науковців вагомий внесок у дослідження проблем транскордонного співробітництва зробили П. Біленький, О. Вишняков, С. Гакман, І. Грицяк, М. Долішній, С. Кіш, М. Лендзель, Ю. Макогон, О. Михайленко, Н. Мікула, В. Новицький, А. Пересада, В. Пила, І. Студенніков, Т. Терещенко, А. Ткаченко, О. Чмир, В. Чижиков, М. Чумаченко, В. Шевчук, І. Школа, О. Шнирков та інші.

Зокрема концептуальні основи державної політики в економічній сфері досліджують сьогодні у своїх працях українські фахівці Ю. Багал, В. Бакуменко, В. Бодров, І. Бараковський, В. Воротін, А. Гальчинський, В. Гесць, О. Кілієвич, Ю. Ковбасюк, О. Мертенс, І. Розпутенко, О. Романюк, А. Савченко, В. Юрчишин та інші.

Науковий аналіз різних аспектів транскордонного співробітництва в контексті національної безпеки здійснювався у працях Г. Ситника, С. Сьоміна та ін.

Проблеми гуманітарного транскордонного співробітництва, особливо в контексті Болонського процесу, досліджуються у працях В. Бикова, М. Білинської, В. Лугового, Я. Радиша та ін.

Значна увага питанням підготовки кадрів, які працюють у сфері транскордонного співробітництва, приділяється вченими В. Куйбідою, О. Оболенським, С. Серьогіним.

Дослідженню транскордонного співробітництва та механізмів його активізації присвячені праці таких іноземних авторів, як І. Блаттер, В. Дентерс, В. Мальхус, П. Маскелл, М. Перкманн, Р. Ратті, С. Ребіж, Ч. Рік, та багатьох інших провідних учених. Але питання щодо вдосконалення державної політики підтримки розвитку транскордонного співробітництва та поліпшення умов його функціонування залишається наразі маловивченим.

Постановка завдання:

- охарактеризувати сучасний стан розвитку транскордонного співробітництва в Україні;
- визначити та конкретизувати роль держави в процесі розвитку транскордонної співпраці в Україні;
- дослідити та узагальнити основні проблеми, а також чинники й необхідні умови для ефективного функціонування механізмів транскордонного співробітництва;
- розробити та обґрунтувати пропозиції щодо створення комплексної системи розвитку транскордонного співробітництва в Україні (за участю як центральних, так і місцевих органів влади).

Виклад основного матеріалу дослідження. Динаміка розвитку єврорегіональної співпраці свідчить про значну її активізацію, пов'язану передусім з реалізацією загальноєвропейської мети – «розмивання» торговельно-економічних кордонів між країнами-членами Європейського Союзу і вирівнюванням диспропорцій розвитку периферійних та центральних регіонів у кожній із держав.

По суті, розвиток транскордонного співробітництва при збереженні специфіки самобутності кожної із сторін значною мірою дає змогу успішно вирішувати локальні проблеми, максимально використовуючи національний потенціал, поступово згладжуючи рецидиви периферійності в соціально-економічному розвитку окремих територіально-адміністративних одиниць.

Основною організаційною формою транскордонного співробітництва є єврорегіони, практика функціонування яких в останні роки підтвердила свою ефективність особливо щодо ліквідації бар'єрів для вільного руху робочої сили товарів, послуг, капіталу.

Переваги транскордонного співробітництва, а саме єврорегіонів, стають очевидними у вітчизняній економіці. Створення умов для ефективного їх функціонування дає змогу не тільки з найбільшою вигодою використовувати інтеграційні процеси, а й поліпшувати координацію прикордонного співробітництва із сусідніми державами, що має сприяти прискоренню регіонального економічного розвитку держави, припливу зовнішніх інвестицій, спрямованих на розвиток регіонального і загальноєвропейського співробітництва.

У зарубіжній літературі проблеми міжнародного, у тому числі транскордонного співробітництва, розглядаються в умовах еволюційно-сформованого ринкового середовища. Трансформаційні умови України характеризуються значним динамізмом, що змушує в прискореному «відеоряді» приймати управлінські рішення, а головне – шукати оптимальну модель внутрішнього та міжнародного співробітництва.

Як установлено в процесі дослідження, ефективне формування правових, економічних і організаційних механізмів функціонування транскордонного співробітництва в Україні можливе за умови комплексного вивчення та критичного осмислення особливостей зарубіжного досвіду і його використання. Тому виникає необхідність проведення спеціальних досліджень, присвячених аналізу європейського досвіду побудови й ефективного функціонування системи державної підтримки та

стимулювання розвитку транскордонної співпраці (зокрема єврорегіонів). З огляду на це доцільним є вивчення досвіду країн Центрально-Східної Європи, що приєдналися до ЄС у травні 2004 р. та січні 2007 р., у яких уже сформовано ефективну систему функціонування єврорегіонів [3].

Для України, особливо для її територій, процеси міжрегіональної інтеграції є новими, а тому потрібен певний час, щоб і на державному, і на регіональному рівнях усвідомити їх важливість і забезпечити організаційно-правові, фінансові та кадрові можливості для активізації участі регіонів у транскордонному співробітництві, з метою стимулювання економічної співпраці, більш ефективного використання природно-ресурсного потенціалу територій та підвищення доходів населення [4].

Місцеві органи влади, як правило, одночасно можуть залучатися до різних форм співробітництва, що, у свою чергу, може охоплювати як малі сусідні області, так і великі географічні зони, та це не обов'язково має спиратись на принцип територіальної близькості. До прикладу, у межах Європейського Союзу у співробітництві можуть брати участь як держави – члени ЄС, так і партнери від інших країн.

Місцеві та регіональні органи влади можуть співіснувати, вирішуючи як одну проблему (однопредметне співробітництво, наприклад, у сфері економічного розвитку, культури тощо), так і більш широкий діапазон питань, реалізуючи спільні дії (багатопредметне співробітництво). У цьому контексті співробітництво може бути як короткостроковим (так звані «одноразові дії»), так і довгостроковим, стратегічно зорієнтованим.

Щодо кількості партнерів, що беруть участь у співробітництві важлива роль відводиться біполярному (двосторонньому) як класичному типу відносин між двома партнерами, а також тріангуляційному (тристоронньому), що охоплює трьох партнерів.

Усі вище зазначені фактори настільки сильно впливають на організаційну структуру управління, функціонування, партнерські відносини, що ніяка спільна організаційна тенденція співробітництва не може бути ідентифікована [5].

Основними формами співробітництва між місцевими та регіональними органами влади є:

- єврорегіони та подібні до них структури;
- співробітництво на рівні робочих груп;
- співробітництво в межах Робочих Співтовариств;
- співробітництво з міжнародними асоціаціями, спілками, фондами.

На рисунку 1 показано, що місцеві та регіональні органи влади, як правило, одночасно можуть стати учасниками різних форм співробітництва:

- транскордонного;
- міжтериторіального;
- транснаціонального;
- співробітництва у рамках європейських асоціацій.

Урядово-регіональне співробітництво базується на міжнародних угодах, які здійснюються урядовими та регіональними комісіями. Деякі його форми практикуються в занадто децентралізованих країнах, де регіональний рівень має майже урядову владу, як, наприклад, у федеральних землях Німеччини.

Для регіонально-локального співробітництва характерний спонтанний розвиток. Позитивними рисами такого співробітництва є особисті контакти з сусідами, зумовлені не лише господарською діяльністю, а й також співпраця в галузі культури.

Рис. 1. Форми співробітництва між регіональними та місцевими органами влади

Одне із перших серйозних транскордонних утворень у Європі – «Регіо-Базелієнсіс», яке виникло у 1963 р. на прикордонних територіях Німеччини, Франції, Швейцарії. Європейські спеціалісти вважають, що співпраця у цьому регіоні є прикладом поширення транскордонного співробітництва на взаємовідносини з країною, яка не є членом Європейського Союзу.

Уже на 2000 р. у європейському просторі було утворено 186 подібних об'єднань, що засвідчує їхню ефективність і затребуваність у сучасному світі. Після того наступив логічний етап теоретичного осмислення цих процесів з метою забезпечення контролю над ними та регулювання структурних зрушень. У цьому напрямку є цікавими дослідження, що здійснили Б. Гунський, В. Дентерс, Н. Мікула, В. Новицький, М. Перкманн, С. Райх та ін. Почала відпрацьовуватися термінологія та формуватись законодавча база для утворення транскордонних регіонів [6].

Перший з таких регіонів було утворено на основі угоди, яка була формальною і переважно покладалася на добру волю її учасників.

Як показав подальший багаторічний досвід країн Західної Європи, транскордонне співробітництво надає його учасникам значні переваги і сприяє розвитку прикордонних регіонів. Але створення прикордонних структур є складним, довготривалим процесом, що потребує значних організаційних зрушень і фінансів. Крім того, необхідною умовою ефективного функціонування єврорегіонів є наявність чітко визначених інтересів їх членів, зокрема у розв'язанні таких проблем:

- зміцнення довіри;
- вироблення спільних стратегій охорони довкілля, використання спільних водних ресурсів, а також просторового розвитку транскордонного регіону;
- спільного використання енергетичних ресурсів;
- узгодження розвитку прикордонної інфраструктури;
- розвитку спільної підприємницької та інформаційної інфраструктури;
- ефективного використання людських ресурсів шляхом взаємного визнання їх професійної кваліфікації, створення єдиного ринку праці;
- підтримки спільних місцевих ініціатив органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Сьогодні єврорегіони відіграють важливу роль своєрідних полігонів для відпрацювання механізмів та інструментів інтеграційних процесів у країнах, що прагнуть стати членами ЄС. Єврорегіонам надається широка та багатопрофільна підтримка ЄС для досягнення їх загальних цілей, однак конкретні її результати ще дуже обмежені.

Існує дуже багато програм довгострокового співробітництва і проектів для країн-кандидатів на вступ у ЄС. Серед них – програма TACIS, започаткована за ініціативою ЄС для країн СНД та Монголії, що має на меті прискорений розвиток гармонійних і міцних політичних та економічних зв'язків між ЄС та країнами-партнерами. Завдання цієї програми – сприяти розвитку в країнах-партнерах політичних та економічних інститутів, спрямованих на підтримку відкритого ринкового суспільства, яке засноване на політичних свободах та економічному процвітанні [2].

Правова основа цієї програми – Регламент Ради ЄС №2157/91, ухвалений 15 липня 1991 р. на підставі повноважень, наданих ст. 235 Договору про утворення ЄС та ст. 203 Договору про утворення Європейського об'єднання з атомної енергії.

Програма націлена на перетворення у таких сферах:

- інституційні, правові та адміністративні реформи;
- сприяння приватному сектору розвитку економіки;
- пом'якшення наслідків соціальних проблем перехідного періоду.

Програма ділиться на дві підпрограми:

- Фонду підтримки малих проектів;
- Фонду підтримки макропроектів.

Одне із завдань проекту – підвищення рівня життя у прикордонних регіонах Білорусі, Молдови, України та Росії. При цьому місцеві та регіональні органи влади безпосередньо можуть брати участь у підпрограмі фонду підтримки малих проектів, вартість яких може коливатися в межах 50–200 євро.

Просування ЄС на Схід розширює зону стабільності та безпеки на континенті, об'єктивно посилюючи вплив європейської спільноти на Україну, чому сприяє геополітичне положення регіону. Важливим для нашої держави є досвід європейської інтеграції країн-сусідів, який детально розглянуто на прикладі добре відомих

єврорегіонів «Маас-Рейн» та «Балтика», при цьому належна увага приділена питанням щодо джерел фінансування, структури розподілу коштів, деяким статистичним характеристикам країн-партнерів, організаційним структурам тощо.

Висновки

1. Історія розвитку економічних відносин між державами свідчить про безперспективність курсу на самоізоляцію, який неминуче призводить до технологічного відставання та економічних витрат. Тому Україна намагається брати активну участь в інтеграційних процесах, у розвитку яких важливу роль відіграє транскордонне співробітництво прикордонних територій. Наша держава завдяки вигідному геополітичному положенню, має великі потенційні можливості щодо його розвитку.

2. Розвиток транскордонного співробітництва в Україні започатковано у кінці минулого століття, після чого було створено сім єврорегіонів, до участі у яких залучено дев'ять областей України та адміністративно-територіальні одиниці п'яти прикордонних іноземних держав. Територія, що входить до складу єврорегіону, становлять одну третю від її загальної площі, на якій проживає третина населення нашої країни.

3. Транскордонне співробітництво в Україні – явище відносно нове, і головною його формою є співпраця в межах регіонів, а існуюча на сьогодні законодавча та нормативно-правова база створює сприятливі умови для його подальшого розвитку.

4. Державним органам відводиться значна роль у процесі формування та розвитку транскордонної співпраці, що полягає у визначенні пріоритетних напрямів державної підтримки розвитку прикордонного співробітництва, прийнятті необхідних нормативно-правових актів, що регулюють транскордонне співробітництво та створюють сприятливі умови для його розвитку, співучасті у фінансовому забезпеченні діяльності єврорегіонів, створенні інституційних та організаційних засад розвитку транскордонного співробітництва, наданні методичної та інформаційної підтримки суб'єктам та учасникам транскордонного співробітництва тощо.

5. На підставі аналізу участі України в транскордонному співробітництві узагальнено низку проблем, які перешкоджають його ефективному розвитку, серед них такі, як недостатня самостійність місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у прийнятті рішень щодо здійснення спільних заходів із суб'єктами транскордонного співробітництва іноземних держав, відсутність комплексного підходу до організації транскордонного співробітництва, зокрема брак кваліфікованих кадрів, здатних забезпечити підготовку необхідних проектів транскордонного співробітництва та встановити контакти з представниками територіальних громад іноземних держав, незадовільний рівень фінансування діяльності єврорегіонів, зокрема з державного бюджету, що призводить до неспроможності органів місцевого самоврядування належно виконувати більшість з тих функцій, що визначені їх повноваженнями.

6. З метою створення необхідних умов для ефективного розвитку в Україні транскордонного співробітництва та розробки дієвої комплексної державної його підтримки за участю прикордонних регіонів України важливо скористатися таким рекомендаціями:

- забезпечити функціонування багаторівневої організаційно-інституційної структури з питань регулювання транскордонних процесів; сформувати органи управління транспортним співробітництвом, управління при обласних адміністраціях, які б опікувалися питаннями транскордонної співпраці;
- вирішити проблему нестачі кваліфікованих кадрів з питань транскордонного співробітництва. При цьому важливим механізмом має стати підготовка спеціалістів з питань проектного менеджменту, основ регіональної політики,

нормативно-правового забезпечення тощо;

- проводити ефективну презентацію інтересів місцевих органів влади на форумах європейських інституцій та організацій, пов'язаних з транскордонним співробітництвом;
- забезпечити оцінку основних результатів та моніторинг діяльності євро регіонів, відпрацювати і запровадити єдині методичні аспекти щодо принципів та порядку здійснення оцінки транскордонної співпраці.

7. Розвиток і поглиблення транскордонного співробітництва сприятиме формуванню позитивного іміджу держави на міжнародній арені, зміцненню зовнішніх економічних зв'язків, оптимізації територіального поділу праці, зменшенню територіальних диспропорцій і повноцінній інтеграції України у європейську і світову економіки.

Список використаних джерел

1. Власюк О. Завдання, проблеми та перспективи транскордонного співробітництва України / О. Власюк // Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?: матеріали Міжнар. «круглого столу» експертів (м. Ужгород, 7–9 листопада 2002 р.) / НІСД, Закарпат.фін.; Фонд Фрідріха Берта, Регіон. бюро в Україні, Білорусі та Молдові; Фонд «Європ. Дім». – Ужгород: Вид-во В. Падеяка, 2002. – С. 67–71.
2. Волошко В. Реалії та перспективи транскордонного співробітництва України / В. Волошко // Регіональна економіка. – 2005. – № 4. – С. 123–132.
3. Гриневецький С. Транскордонне співробітництво як крок до визначення концепції регіональної політики / С. Гриневецький // На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів / Є. Кіш, О. Вишняков, М. Лендєл та ін.; за ред. С. Максименка, І. Студеннікова. – К.: Логос, 2000. – С. 90–93.
4. Грицяк І. Правове регулювання транскордонного співробітництва / І. Грицяк // Упр. сучас. містом. – 2004. – № 4/6. – С. 67–73.
5. Грицяк І. Правові вимоги та співучасть у транскордонному співробітництві: чи існує «ідеальна» правова структура? / І. Грицяк // Транскордонне співробітництво / І. Бондарчук, І. Грицяк, А. Даруліс; За заг. ред. Б. Лессера та І. Розпутенка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2003. – С. 40–59.
6. Гулич О. І. Євроінтеграційні та регіональні аспекти сталого розвитку Карпатського регіону / О. І. Гулич // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Регіональна політика: досвід Європейського Союзу та його адаптація до умов України / ІРД НАН України; за ред. М. І. Долішнього. – Л., 2003. – Ч. III. – С. 101–107.

Луцкая Н. И. Приоритетные направления развития евро регионов в системе трансграничного сотрудничества Украины

В данной статье исследованы особенности трансграничного сотрудничества в Украине. Раскрыто понятие стратегии развития региона как важного явления современного состояния внешнеэкономической деятельности.

Определено влияние региональных особенностей формирования трансграничного сотрудничества.

Рассмотрено разнообразные программы трансграничного сотрудничества, среди которых особое место занимают программы сотрудничества со странами

постсоветского пространства.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, внешнеэкономическая деятельность, регион, стратегия развития, анализ, процесс, государственная политика, финансирование.

Lutska N. I. Priority Directions of European Region Development in the System of Trans-frontier Cooperation of Ukraine

In this article are observed peculiarities of transboarding cooperation in Ukraine. The ways of overcoming the enterprise crisis conditions the financial planning with the account of all kinds of activities which will be able through the mechanism of financial records stabilization for the future period to ensure the receiving extra profit are substantiated. Thus, the developed financial planning method gives the enterprise an opportunity to plan itself the main indices of the activities with the account of branch production peculiarities, simplifies the planning organization system at the enterprise and decreases the industrial enterprises financial conditions crisis in the conditions of market economy in Ukraine.

Key words: trans-frontier cooperation, external economic activity, region, strategy of development, analysis, process, state policy, financing.

Касіянчук Василь Дмитрович,
*кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри архітектури та містобудування
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ДЕРЕВНОЇ БІОМАСИ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНОГО ЕНЕРГОРЕСУРСУ

Стаття висвітлює особливості вугілля з дерева як ефективного альтернативного джерела енергії. Показані можливості його використання в медицині, сільському господарстві, побуті. Проаналізовано використання вугілля з дерева в багатьох країнах світу. Запропонована схема переробки відходів від лісозаготівлі і лісопереробки на вугілля з дерева та парогазову суміш в Івано-Франківській області.

Ключові слова: *активоване вугілля, відновлювальна енергія, біомаса, вуглевипалювання, парогазова суміш, термічний розпад.*

Постановка проблеми. Скорочення споживання природного газу, з огляду на енергетичну ситуацію, є однією з найактуальніших проблем для України. Ціна природного газу постійно зростає, через що ряд галузей народного господарства опинилися на межі виживання. Постало питання широкого розвитку альтернативних джерел енергії та впровадження енергоощадних технологій. Одним із основних шляхів скорочення споживання природного газу в Україні і в нашій області може стати широке застосування технологій виробництва енергії з місцевих відновлювальних видів палива, насамперед із біомаси.

Сьогодні біомаса за значенням посідає четверте місце серед палив і забезпечує близько 2 млрд. тонн умовного палива на рік (це від 14% до 50 % загального споживання енергоносіїв за даними різних країн світу). Виробництво енергії з біомаси динамічно розвивається і в більшості європейських країн.

США споживають біля 800 млн. т нафти в рік, потреба в нафті в Україні складає близько 30–40 млн. т. у рік. Надалі споживання нафти у світі буде зростати. При цьому Україна має величезний біоенергетичний потенціал, який за умови розвитку високоефективних технологій переробки може створити реальну альтернативу імпортованим паливам викопного походження. Україна споживає біомасу переважно у вигляді деревного палива – близько 1 млн. тон умовного палива у рік при традиційному спалюванні дров для опалення приватних будинків, а також у котлах, встановлених на підприємствах лісової та деревообробної промисловості [4]. Але річ не тільки в самій біомасі – важливі ефективні технології її перетворення в різні види енергії, вони перебувають на початковій стадії розвитку, хоч і мають значні перспективи для комерціалізації в найближчому майбутньому, особливо за умови подальшого підвищення вартості природного газу. Поряд із виробництвом паливних брикетів і гранул, високоефективним видом палива є вугілля з відходів від лісозаготівлі та лісопереробок

[2]. Деревним вугіллям називають високовуглецевий, мікропористий продукт, отриманий під час піролізу дерева у спеціальних печах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поновлювальними джерелами енергії в цілому, з біомаси зокрема, успішно займається і має позитивні результати Науково-дослідний інститут технічної теплофізики НАН України. Спеціалістами цього інституту розроблена технологія і виготовлена дослідно-експериментальна установка швидкісної енерготехнологічної переробки деревини. На його основі створено промисловий газифікатор. Горючий газ, отриманий у ньому, цілком придатний для заміни природного газу в багатьох наявних енергетичних установках [3]. Розроблено ряд технологічних схем виробництва альтернативних джерел енергії Інститутом відновлювальної енергетики Національної академії наук України і Державним науково-дослідним інститутом в енергетиці та енергозбереженні. Матеріали опубліковані в збірнику наукових статей п'ятої науково-практичної конференції (2–3 квітня 2009 р.) «Нетрадиційні і поновлювальні джерела енергії як альтернативні первинним джерелам енергії в регіоні» [1].

Постановка завдання. У даній статті ставиться за мету проаналізувати можливості нашої області в ефективному використанні відходів від лісозаготівлі і лісопереробки та їх переробці на вугілля з дерева і парогазову суміш (як альтернативні джерела енергії).

Виклад основного матеріалу дослідження. Далеко в історію пішли такі різновиди термічної переробки деревини, як виробництво дьогтю, соснової смоли. На початку Великої Вітчизняної війни боєздатність авіації в багатьох випадках залежала від виробництва етилацетату – основи лаку для літаків. Етилацетат виготовляли з оцтової кислоти, отриманої при газифікації деревини. За розробку технології уловлювання цього з'єднання автори під час війни отримали Сталінську премію першого ступеня нарівні з конструкторами зброї, творцями броні й вибухових речовин.

Сьогодні у світі виробляється біля 9 млн. т. у рік деревного вугілля, у т. ч. більше як 7,5 млн. тон виготовляє Бразилія. Споживання деревного вугілля на душу населення в рік у європейських країнах – 20 кг, у скандинавських країнах – 25 кг, у Японії – більше 60 кг. В Україні цей показник менший 100 грам.

Існує декілька видів деревного вугілля, пов'язаних з різними технологіями виробництва й особливостями сировини. Наприклад, у Японії дуже великий попит на так зване «біле» вугілля, яке випалюється з далекосхідного залізного дуба. Деякі закордонні фірми використовують як паливо для камінів і грилів «червоне вугілля», отримане м'яким зволоженням при невисокій температурі.

Домінантною сировиною для вуглевипалювання є твердолистяна деревина, з якої отримують міцніше і дорожче вугілля. У нових умовах сировиною для випалювання вугілля частіше стають відходи хвойних дерев отримані при лісозаготівлі і лісопереробці. Виготовити з них якісне вугілля можна, якщо виробляти його за відпрацьованою технологією та брикетувати. Новий розвиток виробництва вугілля з дерева почався в перебудовний період, коли контролю над вирубуванням деревини і станом екології практично не було. Підприємці монтували металеві печі, які називалися «баками», повсюдно вирубували ліс і виготовляли вугілля низької якості, яке все одно користувалося великим попитом. В атмосферу викидалися тонни шкідливих речовин від вуглеспалювання.

Сьогодні настав новий етап виробництва вугілля з дерева. Будуються великі підприємства з виготовлення кристалізованого кремнію, які потребують високоякісного вугілля з дерева в промислових об'ємах, і кустарні установки не можуть забезпечити ці заводи продукцією в повному обсязі. Тому нарізала потреба будівництва сучасних,

екологічно чистих підприємств, які б повністю забезпечували ці та інші потреби в якісному вугіллі з дерева у необхідній кількості. Грамотно організоване, екологічно чисте виробництво спроможне забезпечити потребу таких підприємств. Під час термічного розпаду деревини поряд з вугіллям із дерева утворюються рідкі і газоподібні продукти. Рідкі продукти виходять з гарячої зони частково в крапельній фазі, частково в парі, утворюючи з газами парогазову суміш, яка використовувалася і може бути використана, як альтернатива природному газу. Технологія виробництва вугілля з дерева відносно проста, але все-таки вимагає певної культури виробництва. Інакше вихід вугілля зменшується, погіршує свою якість, покривається тріщинами, дрібне, пахне смолами, недовипалюється.

Апаратів для термічного розкладення деревини створено безліч. Деякі з них працюють і в даний час. Інші ще зовсім недавно використовувалися в промисловості, але тепер втратили своє значення. Є багато таких, які залишилися в патентах, конструкторських розробках, дослідних установах. В Інституті технічної теплофізики НАН України розроблено, запатентовано й виготовлено дослідний зразок установки швидкісної енерготехнологічної переробки деревини і відходів від лісозаготівлі та лісопереробки. Крім отриманого вугілля, із деревини утворюється горючий газ, цілком придатний для заміни природного газу в багатьох наявних енергетичних установках [3].

Вугілля з дерева відоме людині із часів глибокої давнини, хоча, очевидно, довгий час воно використовувалося тільки для простих побутових потреб. Початок використання вугілля з дерева у промислових цілях не встановлено. Відомо: металургійна промисловість базувалася на вугіллі з дерева. Про випалювання вугілля з дерева згадується ще в роботах давньогрецького природодослідника Теофраста (372–287 до н. е.)

Майже до недавнього часу вугілля призначалося, основним чином для задоволення потреб доменного виробництва, у зв'язку із чим технологія його отримання і конструкція печей формувалися з урахуванням запитів цієї галузі промисловості. В останні десятиліття виникли нові споживачі вугілля з дерева і відповідно виникли додаткові вимоги до його властивостей. Не виключена можливість подальшого розширення сфери його використання в народному господарстві, що ставить питання про підвищення якості вугілля з дерева, подальше вдосконалення технології його отримання, конструктивне оформлення технологічного процесу.

Вугілля з дерева – це і є майже чистий вуглець. У ньому нема сірки, фосфору, інших шкідливих домішок.

Кращим є вугілля активоване, отримане з деревного шляхом обробки його гарячою парою.

Вугілля з дерева широко використовується в промисловості як відновлювач. Але в даний час такі споживачі, як доменне виробництво, виробництво феросплавів знайшли дешевші відновлювачі. Разом з тим, у Бразилії чавун виробляється майже виключно з використанням вугілля з дерева. Витрата вугілля становить 0,5–0,7 тонни на тонну чавуну, у якому відсутній фосфор, сірка та інші елементи, які неминуче потрапляють у метал при використанні кам'яновугільного коксу. Такий чавун має багато переваг: він більш ковкий, менш крихкий, менше піддається корозії, а тому користується підвищеним попитом, є важливою експортною статтею доходів.

Деревне вугілля залишилося необхідним при виплавці рідких металів, наприклад, марганцю. Його використовують також як покрівельний флюс під час виплавки деяких видів бронзи і латуні, утворення нікелевих сплавів.

Важливу роль відіграє виробництво активованого вугілля, що є продуктом з розвиненою внутрішньою поверхнею.

Як адсорбент, вугілля з дерева використовують у харчовій промисловості для очистки цукру, горілки, деяких інших продуктів. Активоване вугілля застосовують для уловлювання пари багатьох розчинників з повітря, із повітря вентиляційних систем і промислових приміщень, для затримання шкідливих та отруйних домішок, наявних у повітрі. Його використовують у бойових і промислових протигазах. На кораблях активованим вугіллем заповнюють фільтри для очистки забруднених стоків.

Вугілля з дерева потрібне також у медицині і сільському господарстві. Сорбентні властивості вугілля використовують для лікування шлунково-кишкових захворювань, з нього виробляють таблетки або порошки для внутрішнього застосування. У сільському господарстві подрібнене вугілля вводять у раціон тваринництва. Вугільний пил вносять у ґрунт при висаджуванні коренеплодів і цибулькових. Це дешевий та високоефективний спосіб боротьби з хворобами рослин.

Висновки. Під час виробництва вугілля з дерева утворюється парогазова суміш, до складу якої входить вуглець (CO) – 16–20 %, метан (CH₄) – до 2 %, водень (H) – до 8–12 %, невелика кількість кисню (O₂), а решта – азот. Теплотворна властивість такої суміші – від 900 до 1500 кілокалорій на м³. Дослідження, проведені на дослідно-експериментальній установці в Інституті технічної теплофізики Академії наук України, показали: дана суміш прекрасно горить і може бути використана як альтернатива природному газу для різних теплотехнічних процесів.

Виробництво, споживання вугілля з дерева для побутових цілей у наш час різко зросло і має тенденцію до постійного збільшення. Це обумовлено рядом його переваг перед традиційними видами палива:

- економічність, компактність при зберіганні;
- відсутність трудовитрат з підготовки, швидке розпалювання;
- висока пожежобезпечність (вугілля з дерева не піддається самозапалюванню), бездимність;
- при горінні вугілля не виділяє ніяких шкідливих речовин (смола, метан і т. д.).

При виробництві вугілля з дерева утворюється газова суміш, яка може успішно використовуватись для технологічних цілей при різноманітних виробництвах продовольчих і непродовольчих товарів. Наприклад, сушінні трав, плодів, деревини і т. д.

Використання такого відновлюваного джерела енергії, сировини, як деревина і вугілля з дерева, газу, що утворюється при його виробництві, сприяє зменшенню викидів парникових газів у атмосферу, що відзначалося в матеріалах Кіотського протоколу.

Сьогодні частка енергії, отриманої з поновлюваних джерел, становить у Фінляндії – 23 %, Швеції – 19 %, Австрії – 15 %, а в Україні – менше – 0,5 %. Частка корисної енергії, утворюваної за рахунок деревини, ще менша. При цьому слід зазначити: в Україні щороку утворюється близько 40 млн. тон тільки відходів деревини. Їх використання дозволило б заощадити 15–30 млрд. м³ природного газу й вирішити низку інших складних завдань [5].

Якщо збільшити споживання «свого» палива замість «чужого», можна значно зменшити енергозалежність. Крім того, заміна природного газу на газ із деревини, дає можливість істотно зменшити вартість виробництва тепла й електроенергії. Спалювання деревини дозволить поліпшити екологічну ситуацію в Україні за рахунок зменшення шкоди від деревних відходів, а також через зменшення шкідливих викидів у атмосферу.

В Івано-Франківській області при лісозаготівлі, лісопереробці утворюється, за приблизними даними, 200–250 тис. м³ деревних відходів, які успішно можна направити на виробництво вугілля з дерева і газу. Якщо тільки переробити 100 тис. м³ деревних відходів, то ми отримаємо 4500 т. високоякісного вугілля і 4500 тис. м³ газу, що еквівалентно приблизно 9 млн. м³ природного газу на загальну суму майже 40 млн. грн.

Список використаних джерел

1. Костерін В. Відновлювана енергетика як ліки від «газової недостатності» / В. Костерін / Дзеркало тижня. – 2006. – 18–24 лютого. – №6 (585). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www/dt.ua/2000/2229/52626](http://www.dt.ua/2000/2229/52626).
2. Нетрадиційні і поновлювані джерела енергії як альтернативні первинним джерелам в регіоні: зб.наук.статей п'ятої міжнародної науково-практичної конференції, 2–3 квітня, 2009 р., Львів. – Львів: ЛВЦНТЕІ, 2009.– С. 353.
3. Носач В. Г. Замість нафти і газу – біомаса! / В. Г. Носач // Дзеркало тижня. – 2007. – 15–21 вересня. – № 34. – С. 17.
4. Шнак А. П. Концепція цільової комплексної програми наукових досліджень АН України «Біомаса, як паливна сировина» («Біопаливо») Додаток 1 до постанови Президії НАН України від 28.02.2007р. № 56. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www/dt.ua/3000/3100/60425](http://www.dt.ua/3000/3100/60425).
5. Футерко Л. Б. Використання деревної біомаси як альтернативного джерела енергії / Л. Б. Футерко // Електронний журнал енерго-сервісної компанії «Экологические системы». – 2006. – №5. – Май. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www/ecso-escosys.narod.ru/2006_5/art31.htm.

Касиянчук В. Д. Возможности использования древесной биомассы как альтернативного энергоресурса

Статья освещает особенности угля из дерева как эффективного альтернативного источника энергии. Показаны возможности его использования в медицине, сельском хозяйстве, быту. Проанализировано использование угля из дерева во многих странах мира. Предложена схема переработки отходов от лесозаготовки и лесоперерабатывания на уголь из дерева, и парогазовую смесь в Ивано-Франковской области.

Ключевые слова: активированный уголь, обновительная энергия, биомасса, углежжение, парогазовая смесь, термический распад.

Kasiyanchuk V. D. Possibilities of Using of Wood Biomass as Alternative Energy Resource

The article elucidates some peculiarities of coal made of wood as an effective alternative energy source. Possibilities of its use are outlined in medicine, agriculture, way of life. The use of coal its use in medicine agriculture, life has been shown. The given clause analyses utilising coal from wood in many countries of the world. The author offers the scheme of recycling from logging and wood processing into coal from wood and steam and gas mixture in Ivano-Francovsk region.

Key words: activated coal, renewing energy, biomass, charcoal-burning, steam and gas mixture, thermal disintegration.

УДК 631.11

Тимоць Мирослава Василівна,
*старший викладач кафедри фінансів
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОЛІПШЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

Проаналізовано стан інституційного забезпечення інноваційного процесу для поліпшення та збереження земельних ресурсів Карпатського макрорегіону, окреслено напрями його вдосконалення.

Ключові слова: інституції, земельні ресурси, збереження, поліпшення.

Постановка проблеми. Стратегічний розвиток аграрного сектору економіки, підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь залежить від забезпечення їх інноваційними продуктами. Результатом інноваційного забезпечення відтворення земельних ресурсів повинно бути не тільки підвищення їх продуктивності, а передусім збереження, поліпшення й охорона землі як живого організму, що потребує адекватних дій людини. Нині імплементація інновацій для потреб відтворення земельних ресурсів у Карпатському макрорегіоні значно гальмується через відсутність належного інституційного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інноваційні процеси в аграрному секторі економіки є предметом наукових досліджень багатьох відомих вчених. При цьому дослідники акцентують свою увагу на причинах, які гальмують упровадження новітніх досягнень науки і техніки.

Стан інноваційної діяльності в сільському господарстві нині залишається незадовільним. Основна причина незадовільного стану інноваційної діяльності полягає в обмеженості інвестиційних ресурсів та недосконалості механізму управління інноваційним процесом [1, с. 5].

Гальмування інноваційного процесу відтворення земельних ресурсів пояснюється сформованим раніше і штучно перенесеним на нинішні земельні відносини механізмом його реалізації. При цьому, що найважливіше, втрачено взаємозв'язок науки й виробництва. Малоефективна система зв'язку наукового і виробничого потенціалів, яку успадковано від минулої соціально-економічної системи, виявилася непристосованою до розв'язання завдань аграрної економіки на інноваційних засадах, трансферу технологій та оновлення виробництва [3, с. 69].

М. В. Зубець, П. Т. Саблук, С. О. Тивончук вважають, що цілеспрямована державна політика повинна сприяти активізації інноваційних процесів. В основі функціонування галузей аграрного сектору за інноваційною моделлю повинно бути державно-приватне інноваційне партнерство: держава підтримує науково-технічний сектор й освіту – джерела інновацій, створює умови для їхнього комерційного використання, системи підготовки

кваліфікованого персоналу; наука здійснює фундаментальні дослідження та розробляє проривні інновації в агропромисловій сфері; бізнес бере на себе весь комерційний ризик роботи на ринку інноваційної продукції [2, с. 5].

Аналіз більшості наукових досліджень засвідчує, що успішне запровадження інновацій в аграрний сектор економіки потребує розробки якісно нової моделі організації та управління інноваційною діяльністю. У контексті зазначеного, на нашу думку, нині ще недостатньо дослідженими залишаються питання, що стосуються інституційного забезпечення інноваційного процесу в окремих регіонах. Насамперед це пов'язане з Карпатським макрорегіоном, відтворювальний процес земель якого має свої особливості.

Постановка завдання. Оцінити стан інституційного забезпечення інноваційного процесу збереження та поліпшення земельних ресурсів в АПК Карпатського макрорегіону, запропонувати шляхи його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес запровадження новітніх досягнень науки і техніки для потреб поліпшення та збереження земельних ресурсів, на наше переконання, має бути комплексним і реалізуватися шляхом раціонального використання й поєднання природно-ресурсного, людського й інноваційного потенціалів. При цьому обов'язково слід враховувати особливості аграрного сектора та передумови впровадження інноватики в процес відтворення земельних ресурсів окремого регіону. Ідеться про підвищення ролі регіонів у процесі запровадження інноваційних продуктів, що стосуються збереження та поліпшення земельних ресурсів. Реалізація зазначеного в Карпатському макрорегіоні потребує розширення повноважень місцевих органів влади у сфері управління інноваційною діяльністю, а також належного інституційного забезпечення цього процесу. Це дасть можливість більш повно й достовірно врахувати особливості організації земельного господарства на місцях, визначити реальну потребу в інвестиційних ресурсах та встановити пріоритетність запровадження інноваційних продуктів.

Відомо, що земля як головний ресурс аграрного сектора економіки внаслідок її використання зношується, а тому потребує постійного фінансування заходів у зв'язку з її відновленням, що, у свою чергу, стане можливим завдяки інституційному забезпеченню цього процесу. Нинішній незадовільний стан відтворення земельних ресурсів, що склався в Карпатському макрорегіоні, зумовлений багатьма причинами. Насамперед це стосується погіршення складу ґрунтів, відсутністю сівозмін, надмірним використанням мінеральних добрив, паюванням, приватизацією та подрібненням цілісних земельних масивів тощо.

Останнім часом у досліджуваному регіоні зростає кількість покинутих земель, що призводить до їх засміченості. Негативна динаміка незадіяних земельних ділянок (паїв) спричинена деструктивністю складу нинішніх користувачів та власників. Ідеться про те, що переважана частина земельних угідь у Карпатському макрорегіоні знаходиться у власності домогосподарств (табл. 1).

Дані, наведені в табл. 1, засвідчують, що у підпорядкуванні домогосподарств досліджуваного макрорегіону знаходиться близько 66% (1861,4 : 2830,3) сільськогосподарських угідь. Наші дослідження засвідчують, що не всі громадяни ведуть земельне господарство раціонально. Ідеться про те, що значна частина нинішніх власників і користувачів земельних паїв не в змозі забезпечити реалізацію відтворювальних процесів на інноваційній основі. Така ситуація зумовлена браком фінансових та трудових ресурсів. Таким чином, сформована структура землекористування в досліджуваному макрорегіоні не може бути основою для інноваційного забезпечення процесу збереження та поліпшення земельних ресурсів і потребує належного інституційного забезпечення.

Зрозуміло, що перерозподіл земельного фонду на користь домогосподарств

ускладнює можливості регулювання земельних відносин, які б спрямовувалися на розв'язання економічних, екологічних та соціальних завдань. Посилення процесів деградації земельних угідь Карпатського макрорегіону та високий рівень їх забрудненості унеможливають їх відтворення відповідно до вимог і рекомендацій, сформованих у концепції сталого розвитку. Тому, на нашу думку, з метою ефективного впровадження інновацій потрібно сформувати новий склад власників земельних ділянок, які б володіли професійними знаннями, мали достатні фінансові ресурси для потреб збереження й охорони землі.

Таблиця 1

Наявність сільськогосподарських угідь та їх розподіл серед землекористувачів у аграрному секторі Карпатського макрорегіону*

тис. га

Область	Усі власники землі та землекористувачі	В тому числі			
		Сільськогосподарські підприємства та фермери	Фермерські господарства	Господарства громадян	Інші землекористувачі
Закарпатська	454,3	65,8	11,2	348,0	29,3
Івано-Франківська	633,5	108,4	20,1	390,5	114,4
Львівська	1269,7	256,7	51,6	797,6	163,8
Чернівецька	472,8	128,7	10,9	325,3	7,9
Разом у макрорегіоні	2830,3	559,6	93,8	1861,4	315,5

* Розраховано за даними Мінагрополітики України

Зважаючи на можливість посилення негативних наслідків у зв'язку із залученням в обіг покинутих і незадіяних земель, важливим є дослідження, що стосуються цільового їх призначення.

Покращити екологічний стан земельних угідь досліджуваного макрорегіону можна за рахунок встановлення переліку малопродуктивних та деградованих земель, які доцільно вилучити з експлуатації, впровадження екологобезпечних технологій обробітку землі, вдосконалення природоохоронного законодавства тощо. Ідеться про необхідність втручання в цей процес держави та місцевих органів влади через адекватне інституційне забезпечення, створення фінансової бази для компенсації власникам землі втрат доходу внаслідок тимчасової консервації малопродуктивних земель, виділення коштів тим суб'єктам господарювання, які беруться відновлювати стан деградованих земельних угідь.

Інноваційний розвиток аграрного сектора в Карпатському макрорегіоні зумовлює потребу розробки чіткої програми, яка б визначала найважливіші напрями впровадження інноваційних продуктів. Для цього необхідно визначити потенційних продуцентів інновацій та їх реальних споживачів. Розробниками нововведень повинні стати науково-дослідні та вищі навчальні заклади.

Нині в досліджуваному макрореґіоні спостерігається брак кадрів, які б володіли необхідними знаннями та практичними навичками щодо імплементації та впровадження інновацій. Тому виправданим, на нашу думку є запровадження реєстру та моніторингу підготовки кадрів для потреб АПК. Тут своє вагоме слово мали б сказати районні управління сільського господарства. Саме вони повинні налагодити взаємозв'язок (який нині практично відсутній) між навчальними закладами різних рівнів акредитації та покупцями кадрів. Нині в Карпатському макрореґіоні відсутня відповідна інституція, яка б регулювала працевлаштування випускників вузів, середніх спеціальних закладів, професійно-технічних училищ тощо. Разом з тим, лише кадри, на наше переконання, можуть забезпечити розв'язання завдань, які стосуються інноваційного забезпечення відтворювального процесу земельних ресурсів.

Можливості залучення інноваційних продуктів у зв'язку з потребами збереження та поліпшення земельного фонду залежать від пріоритетності наукових розробок, рівня фінансування та формування реального споживача інновацій. Саме від наявності споживача інноваційних продуктів значною мірою залежить результативність інноваційного забезпечення збереження та поліпшення земельних ресурсів.

Потенційними споживачами інновацій можуть бути агропідприємства, зорієнтовані на ринкову модель розвитку. При цьому умовою формування таких земельних господарств має стати їх потенційна можливість забезпечувати заходи збереження та поліпшення земель завдяки використанню сучасних досягнень науки і техніки. Така постановка завдання дасть можливість налагодити співпрацю між аграрними підприємствами й науковими інституціями, що є головними продуцентами інновацій. Водночас інноваційний процес у досліджуваному макрореґіоні буде дієвим лише завдяки належному його інституційному забезпеченню та фінансуванню.

Відомо, що нині науково-дослідні організації, сільськогосподарські підприємства не мають достатньої кількості фінансових ресурсів, а тому виникає потреба пошуку їх зовнішніх джерел у формі іноземних інвестицій. Залучення коштів іноземних інвесторів створить можливість переходу економіки сільського господарства на інвестиційно-інноваційну модель розвитку, активізації інноваційної діяльності, збільшення притоку інвестицій у сферу впровадження наукових розробок, розвитку ринку інноваційних продуктів.

Складнощі, що мають місце у зв'язку з успішним запровадженням інновацій для потреб поліпшення та збереження земельних ресурсів, на нашу думку, можуть бути успішно усунуті завдяки належному інституційному забезпеченню інноваційного процесу, адекватному правовому регулюванню земельних відносин, посиленню ролі державних інституцій та місцевих органів влади.

Висновки. Від стану та ефективності інституційного забезпечення залежить інноваційний розвиток аграрного сектору економіки, можливість запровадження передових досягнень науки і техніки в процес збереження та поліпшення земельних ресурсів. Перехід на інноваційну модель розвитку аграрного сектору економіки Карпатського макрореґіону, у тому числі Івано-Франківської області, потребує суттєвих змін в організації інституційного забезпечення інноваційного процесу. Дослідження інноваційного забезпечення процесу поліпшення та збереження земельних ресурсів засвідчують відсутність в даному регіоні реальної програми запровадження новітніх досягнень, існуючу невизначеність щодо запровадження земельного господарства на засадах сталого розвитку. Ідеться про потребу перебудови земельних відносин, в основу яких слід покласти інноваційні пріоритети, що забезпечуватимуть функціонування екологічних, соціальних та економічних складників суспільного життя без додаткового

залучення природних ресурсів, у тому числі земельних.

Вирішенню цих питань повинні сприяти консолідовані зусилля місцевих органів влади, усіх урядових та неурядових організацій, учених та населення. Маємо на увазі фінансування робіт у зв'язку з запровадженням органічного землеробства, створенням сучасного земельного кадастру, організації заходів з об'єднання дрібних земельних ділянок (паїв) домогосподарств, формування агропідприємств ринкового типу як основних споживачів інноваційних продуктів. Досягнення ефективності інноваційної діяльності потребує також спрямування інвестиційних ресурсів у фінансування науково-технічних робіт та підготовку кадрів, які виступають продуцентами інновацій. Від рівня забезпеченості їх необхідними фінансовими ресурсами, адекватного інституційного забезпечення залежить ефективність розв'язання завдань щодо поліпшення та збереження земельних угідь аграрного сектору досліджуваного макрорегіону.

Список використаних джерел

1. *Дацій О. І.* Формування національної інноваційної моделі розвитку сільського господарства України / О. І. Дацій // Агросвіт. – 2008. – № 15. – С. 2–5.
2. *Зубець М. В.* Інноваційно-випереджувальна модель якісно нового розвитку агропромислового виробництва / М. В. Зубець, П. Т. Саблук, С. О. Тивончук // Економіка АПК. – 2008. – № 12. – С. 3–8.
3. *Покотилова В. І.* Роль науки у формуванні інноваційного потенціалу агропродовольчого комплексу / В. І. Покотилова // Економіка АПК. – 2008. – № 7. – С. 68–75.

Тымоць М. В. Институциональное обеспечение инновационного процесса сохранения и улучшения земельных ресурсов

Проанализировано состояние институционального обеспечения инновационного процесса для улучшения и сохранения земельных ресурсов Карпатского макрорегиона, обозначены направления его совершенствования.

Ключевые слова: институты, земельные ресурсы, сохранения, улучшения.

Tymots M. V. Institutional Innovation Software Process Improvement and Conservation of Land Resources

There was analized the condition of the institution security of the innovative process for the necessity of the improvement and preservation and saving of the land resources of Carpathian macrореgion, it emphasizes the ways of its improvement.

Key words: institutions, land resources, conservation, improvement.

УДК 657.633.5

Цюняк Андрій Любомирович,
*викладач кафедри обліку та аудиту
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

Цюняк Ігор Любомирович,
*старший викладач кафедри обліку та аудиту
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького*

ВПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМИ КОМПЛАСНС-КОНТРОЛЮ У ВІТЧИЗНЯНУ СИСТЕМУ НЕЗАЛЕЖНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ТА АУДИТУ

У статті розглянуто сутність внутрішнього аудиту та компласнс-контролю, здійснено розмежування цих понять. Досліджено перспективи впровадження системи компласнс-контролю в банках як нової форми незалежного фінансового контролю та розкрито питання, які завдяки такому впровадженню можна вирішувати.

Ключові слова: банки, аудит, контроль, внутрішній контроль, внутрішній аудит, компласнс, компласнс-контроль, компласнс-ризик, компласнс-служба, управління, ефективність.

Постановка проблеми. У сучасних умовах господарювання доволі гострою залишається проблема налагодження оптимальної взаємодії діяльності банків усіх форм власності із державними органами фінансового контролю. Проблеми взаємодії пов'язані із чисельними питаннями, які виникають у процесі ведення господарської діяльності, до найбільш значущих слід віднести наступні: нестабільність та недосконалість фінансового законодавства, а відтак – неоднозначне тлумачення нормативно-правових актів; формування, подання чисельних звітів, розрахунків, пояснень тощо.

Для врегулювання зазначених проблем банки повинні використовувати нові управлінські підходи, методи та процедури. Зокрема здійснювати впровадження ефективних форм і методів управління, що нададуть змогу оперативно реагувати на зміни у зовнішньому та внутрішньому середовищі з метою цілеспрямованого впливу на останнє. Подібним елементом може бути впровадження нових концепцій управлінського та фінансового обліку, розроблення ефективної політики податкових розрахунків, побудова налагодженої системи внутрішнього контролю чи аудиту, а також запровадження нової форми фінансового контролю – компласнс.

Компаснс є новим поняттям у вітчизняній теорії і практиці фінансового контролю, відповідає сучасним умовам господарювання, підлягає детальному дослідженню і впровадженню в економічну діяльність банків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема теорії та практики фінансового контролю присвячено праці багатьох вітчизняних науковців, зокрема: М. Т. Білухи, Ф. Ф. Бутинця, Б. І. Валуєва, Я. Д. Крупки, Є. В. Калюги, М. В. Кужельного, Ю. І. Осадчого, М. С. Пушкаря, В. С. Рудницького, В. В. Сопка, Б. Ф. Усача та інших. В своїх роботах зазначені науковці досліджували сутність фінансового контролю, його економічну необхідність, етапи становлення, місце та роль контролю в системі управління суб'єктами господарювання; розкривали проблемні питання щодо організації

внутрішнього контролю; здійснювали оцінку науково-обґрунтованої методології та методики фінансового контролю; звертали увагу на переваги і недоліки внутрішнього контролю, а також пропонували напрямки подальшого вдосконалення організації фінансового контролю, підвищення ефективності та якості його здійснення. Проте до сих пір існують проблеми впровадження ефективної системи внутрішнього контролю, зокрема і окремих його самостійних напрямків «комплаєнс».

Постановка завдання. Метою статті є дослідження перспектив впровадження системи комплаєнс-контролю та розробка пропозиції щодо оптимізації внутрішнього контролю банків у системі управлінської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою забезпечення надійності, законності, ефективності, а також безпеки банківських операцій та діяльності кожний комерційний банк повинен мати внутрішній механізм, який захищає від потенційних помилок, втрат і різноманітних порушень [4, с. 426].

Термін «комплаєнс» в перекладі з англійської означає згоду, відповідність, тобто відповідність як внутрішнім, так і зовнішнім вимогам чи нормам. Зазначений термін широко застосовується в діяльності зарубіжних компаній і є невід'ємною функцією їх управління.

У сучасних умовах комплаєнс – вид професійної діяльності переважно у банківській сфері, разом з тим, може застосовуватися й іншими суб'єктами господарювання, направлений на забезпечення спроможності банку функціонувати відповідно до визначених стандартів, правил поведінки та управління конфліктами інтересів. Комплаєнс – це процес управління комплаєнс-ризиками.

У свою чергу, комплаєнс-ризиками вважаються ризики юридичних санкцій, фінансових збитків або втрати репутації внаслідок невиконання банком вимог законодавства України, нормативно-правових актів, внутрішніх положень і правил, а також стандартів саморегулятивних організацій, що застосовуються до його діяльності. Нездатність передбачати вплив неналежних дій працівників банку може призвести до негативного суспільного резонансу, завдати шкоди репутації банку, навіть якщо не було порушено вимог законодавства України [2].

Виходячи із зазначеного, наведемо визначення комплаєнс-контролю. Отже, комплаєнс-контроль – це контроль відповідності банківської діяльності чинному законодавству у цій галузі. Комплаєнс-контроль є частиною системи внутрішнього контролю кредитної організації.

До основної мети впровадження комплаєнс-контролю можна віднести зведення до мінімуму ризиків, пов'язаних із можливістю застосування санкцій державними органами контролю за недотриманням вимог нормативно-правових актів, що призводить, до невиправданих фінансових втрат, пов'язаних із такою ситуацією чи погіршення репутації банку. Відповідно до поставленої мети завданням комплаєнс-контролю є реалізація такої системи внутрішнього контролю, яка б забезпечувала оперативне оцінювання й управління різноманітними ризиками, котрі виникають в практичній діяльності банків.

Діловою репутацією є сукупність підтвердженої інформації про особу, що дає можливість зробити висновок стосовно професійних та управлінських здібностей такої особи, її порядності, відповідності її діяльності вимогам закону [1].

Комплаєнс-контроль полягає у визначенні порушень і відхилень від встановлених норм та нормативів за необхідності застосування передбачених фінансових санкцій, а також контроль за відшкодування нанесеної шкоди та виявлення помилок персоналу банку.

Разом з тим, комплаєнс не слід ототожнювати із внутрішнім аудитом, а, крім того,

застосовувати методику комплаєнсу для здійснення внутрішнього аудиту є економічно недоцільним способом. Мета внутрішнього аудиту розглядається набагато ширше, ніж комплаєнсу, оскільки, крім обумовлених заходів, також включає висловлення думки щодо достовірності звітності та інших функцій.

Більше того, комплаєнс-контроль повинен бути підпорядкований системі незалежного контролю, а тому внутрішній аудит та комплаєнс-контроль повинні бути розмежовані з метою забезпечення незалежної перевірки їх діяльності. Відділ внутрішнього аудиту банку повинен здійснювати постійну оцінку ефективності системи управління та контролю за комплаєнс-ризиками.

Модель розбіжності / взаємозв'язку між внутрішнім аудитом та комплаєнс-контролем представлено на рис. 1.

Рис. 1. Модель розбіжності / взаємозв'язку між внутрішнім аудитом та комплаєнс-контролем

Як зазначалося вище, система комплаєнс-контролю нерозривно пов'язана із системою внутрішнього аудиту, а тому процес їх побудови повинен бути гармонійним та доповнювати один одного. На думку автора, процес побудови системи комплаєнс-контролю можна поділити на наступні етапи:

- постановка мети і завдань перед системою комплаєнс-контролю;
- окреслення функцій системи комплаєнс-контролю, визначення основних пріоритетів діяльності;
- формування служби комплаєнс-контролю банку та наділення її контрольними функціями. На даному етапі здійснюється підбір персоналу, реалізується безперервний процес щодо підвищення рівня його кваліфікації;
- розробка внутрішніх регуляторів (стандартів і методик) діяльності служби комплаєнс-контролю банку;
- визначення ролі служби комплаєнс-контролю банку в оцінці різнобічних ризиків.

Окреслимо основні завдання працівників служб комплаєнс-контролю банку:

- 1) визначення керівника служби комплаєнс-контролю;
- 2) чіткий розподіл обов'язків та відповідальності у відділі комплаєнс-контролю, між підрозділами банку;
- 3) запровадження процедур співпраці між службою комплаєнс-контролю та іншими

підрозділами банку.

Комплаєнс-контроль повинен базуватися на принципах незалежності. Він включає наступні етапи (рис. 2).

Залежно від часу проведення, фінансовий контроль поділяється на поточний, попередній, наступний [3, с. 7]. На думку авторів, комплаєнс-контроль доцільно прокласифікувати за пропонованою методикою, а саме:

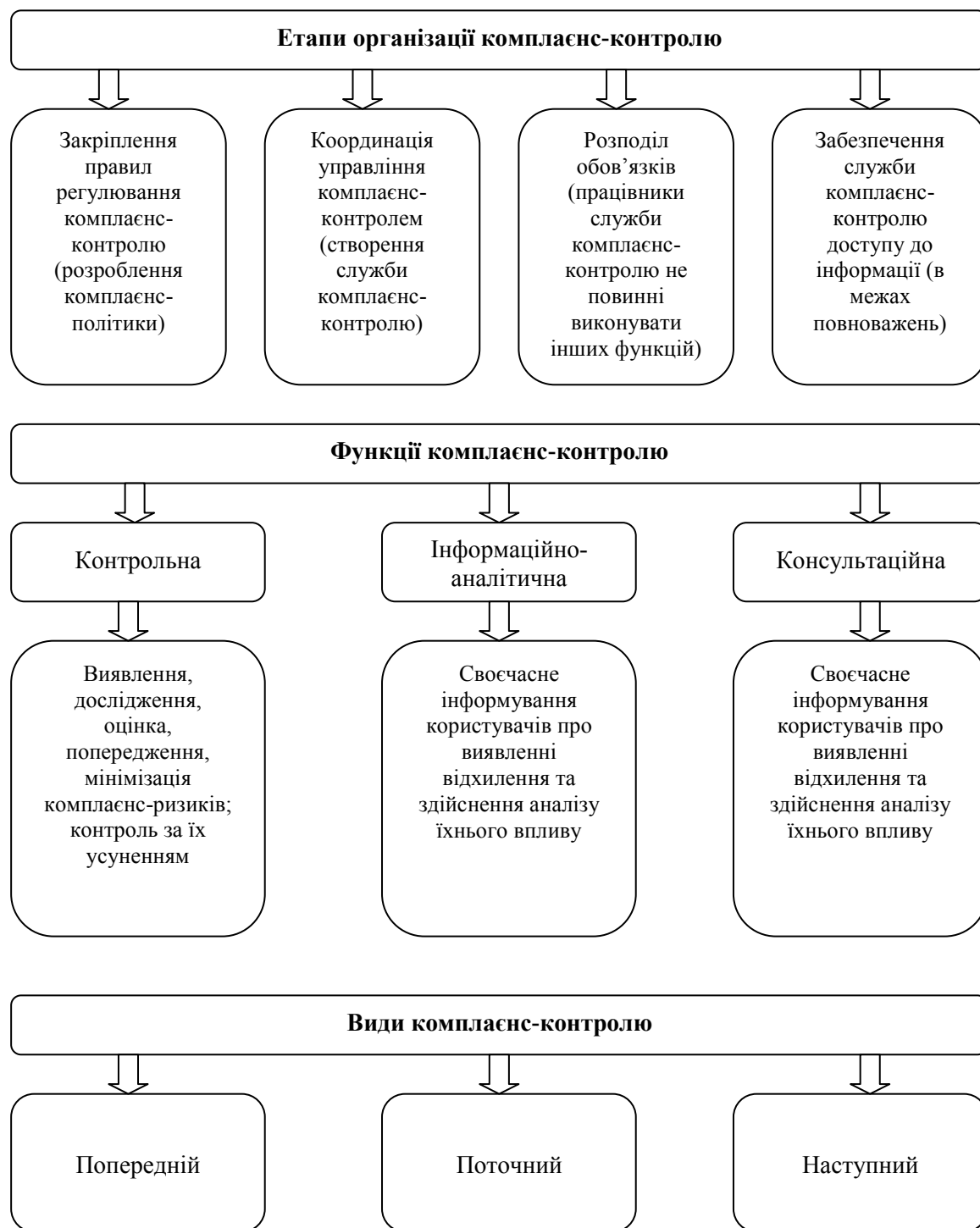

Рис. 2. Модель організації комплаєнс-контролю

1. *Попередній комплаєнс-контроль.* Полягає в тому, що його здійснює служба комплаєнс-контролю банку (у разі недоцільності чи неможливості формування такої служби здійснюється відділом внутрішнього аудиту) для нетипових, нових чи сумнівних операцій з метою недопущення появи комплаєнс-ризиків, ризиків появи відхилень, помилок. Призначенням даної системи є попередження про необхідність коригувальних дій.
2. *Поточний комплаєнс-контроль.* Здійснюється фахівцями служби комплаєнс-контролю (внутрішнього аудиту) за оперативною інформацією в ході безпосередньої реалізації управлінських рішень та здійснення фінансових операцій з метою контролю за дотриманням вимог законодавства України, на підставі якого виконуються управлінські рішення.
3. *Наступний комплаєнс-контроль.* Проводиться фахівцями служби комплаєнс-контролю (внутрішнього аудиту) після завершення реалізації управлінських рішень, здійсненні фінансових операцій. На даному етапі доцільно здійснювати оцінку ефективності попереднього та поточного комплаєнс-контролю, за результатами якого фахівцями розробляються рекомендації з усунення виявлених недоліків, а також оптимізації діяльності банку.

Принципи комплаєнс-контролю полягають у визначенні відповідних служб та наділення їх повноваженнями у сфері комплаєнс-політики (методи і способи, за допомогою яких реалізується процес управління комплаєнс-ризиками). Види принципів комплаєнс-контролю та їх характеристику відображено на рисунку 3.

Рис. 3. Принципи комплаєнс-контролю

Принципами здійснення комплаєнс-контролю є:

- по-перше, забезпечення інвестиційної привабливості банку для акціонерів;
- по-друге, розробка та впровадження критеріїв відповідальності виконавців служби комплаєнс-контролю банку;
- по-третє, системність, узагальнення та реалізація результатів комплаєнс-контролю.

Виходячи із вищенаведеного, бачимо, що для здійснення комплаєнс-контролю необхідними умовами є забезпечення незалежності служби комплаєнс-контролю, наявність інформаційних та фінансових ресурсів. Обов'язки виконавців повинні бути

чітко визначеними та розподіленими, підпорядкованими внутрішньому аудиту.

Перед впровадженням системи комплаєнс-контролю і формуванням відповідних служб банку слід оцінити економічний ефект від такого запровадження.

Разом з тим, ефективно побудована служба комплаєнс-контролю надасть можливість вирішувати багато нагальних питань, наведемо основні з них:

- 1) впроваджувати безперервний, дієвий контроль за комплаєнс-ризиками банку;
- 2) під час здійснення комплаєнс-контролю всебічно використовувати інтелектуальний потенціал працівників служби комплаєнс-контролю;
- 3) попереджувати появу комплаєнс-ризиків, а також всіх наслідків, котрі з них випливають;
- 4) виявляти недоліки у системі внутрішнього контролю зокрема, діяльності банку загалом;
- 5) виконувати функції, пов'язані із консультуванням різних фахівців банку.

У банку мають бути створені адекватні системи дотримання законодавства України, нормативів, правил, внутрішньої політики, стандартів і кодексів, що стосуються діяльності банку [2].

Висновки. Таким чином, для впевненості в тому, що банк працює надійно, керівництво такого банку повинно забезпечити впровадження системи комплаєнс-контролю, яка б показувала, наскільки діяльність відповідає вимогам чинного законодавства.

До найбільш вагомих причин впровадження системи комплаєнс-контролю належать наступні: нестабільність вітчизняного законодавства у сферах обліку та податкових розрахунків; необхідність застосування нових, сучасних форм і методів фінансового контролю; посилення пріоритетності недержавного фінансового контролю; необхідність забезпечення гнучкості в управлінні банком; забезпечення альтернативних способів досягнення ефективності фінансово-господарської діяльності.

Отже, система комплаєнс-контролю призначена для скорочення ризиків банку та забезпечення користувачів фінансової звітності точною, надійною, оперативною інформацією щодо діяльності банку.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III зі змінами і доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2121-14>.
2. Постанова правління Національного банку України «Про схвалення методичних рекомендацій щодо вдосконалення корпоративного управління в банках України» від 28. 03. 2007 р. № 98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.nau.ua/doc/?code=v0098500-07>.
3. Гуцаленко Л. В. Державний фінансовий контроль: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Л. В. Гуцаленко, В. А. Дерій, М. М. Коцупатрий. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 424 с.
4. Облік і аудит у банках: підручник / А. М. Герасимович, Л. М. Кіндрацька, Т. В. Кривов'яз та ін.; за заг. ред. проф. А. М. Герасимовича. – К. : КНЕУ, 2004. – 536 с.

Цюцяк А. Л., Цюцяк І. Л. Внедрение системы комплаенс-контроля в отечественную систему независимого финансового контроля и аудита

В статье рассмотрено сущность внутреннего аудита и комплаенс-контроля, проведено расчленение этих понятий. Исследованы перспективы внедрения системы комплаенс-контроля в банках как новой формы независимого финансового контроля, раскрыты вопросы, которые при этом внедрении можно решать.

Ключевые слова: банки, аудит, контроль, внутренний контроль, внутренний аудит, комплаенс, комплаенс-контроль, комплаенс-риск, комплаенс-служба, управление, эффективность.

Tsyutsyak A. L., Tsyutsyak I. L. The Introduction of Compliance-Control System in the Tradition System of Independent Financial Control and Audit

In the article point of in-house audit and compliance-control is observed, it is set a distinction between these to notions. It is examined the outlook of introduction of complains-control system in banks as a new form of independent financial control and questions which with the help of this introduction may be solved.

Key words: bank, audit, control, internal-control, in-house audit, compliance, compliance-control, compliance-risk, compliance-service, management, effectiveness.

Андрухова Ольга Олександрівна,
аспірант
Хмельницького національного університету

ЛОГІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ ЯК ЛОГІСТИЧНОЮ СИСТЕМОЮ

У статті наведене теоретичне обґрунтування управління підприємством як логістичною системою, що надає можливість підвищувати якість і адаптивність управління. Виходячи із цього, у роботі пропонуємо уточнене трактування поняття «логістична система».

Ключові слова: логістична система (ЛС), логістичні інформаційні системи (ЛІС), макрологістична система, мікрологістична система, мезологістична система.

Постановка проблеми. Зміна підходів і принципів організації і управління господарською діяльністю, яке відбулося внаслідок переходу економіки України до ринкової моделі господарювання, викликали арсенал принципів, методів і засобів організаційно-аналітичної оптимізації, адекватних механізмів нової ринкової моделі. На сучасному етапі розвитку економіки України управління виробництвом і процесами обігу матеріальних, грошових та інших ресурсів, засноване на традиційних підходах, значною мірою себе вичерпало, у результаті чого особливої актуальності набули дослідження з розробки нових, нетрадиційних підходів до управління у виробництві і споживанні, серед яких гідне місце зайняла теорія логістики. Логістичний підхід до управління підприємством націлений на забезпечення раціоналізації потокових процесів у рамках керованої системи з позиції єдиного матеріалопровідного ланцюга, інтеграція окремих частин якого здійснюється на технічному, технологічному, економічному, методологічному рівнях, а мінімізація витрат часу і ресурсів досягається шляхом оптимізації наскрізного управління матеріальними, інформаційними та фінансовими потоками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тому ряд учених –Альбеков А., Кузнєцов В., Лактіонова О., Ларіна Р., Митько О., Ніколайчук В., Омельченко В., Радецька О., Фролова Л. – сходяться на думці, що найбільш доцільною та ефективною формою застосування логістики в умовах транзитивної економіки є створення логістичної системи.

Як і для низки інших основних понять, у логістиці загальноприйнятого поняття логістичної системи у вітчизняній, у зарубіжній літературах немає.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичне обґрунтування управління підприємством як логістичною системою, що надає можливість підвищувати якість і адаптивність управління. На цій підставі, у роботі пропонується уточнене трактування поняття «логістична система».

Виклад основного матеріалу дослідження. Практика управління, яка склалася на вітчизняних підприємствах, надає широкі можливості для ефективного використання

логістичного підходу шляхом упровадження сучасних комп'ютерних технологій у сфері матеріально-технічного забезпечення, що обґрунтовує актуальність статті. Проте впровадження логістичного підходу до управління матеріальними запасами підприємства гальмується слабким концептуальним і методичним обґрунтуванням, у тому числі й у сфері розробки логістичних інформаційних систем, а також недостатнім рівнем адаптації практики / теорії створення логістичних систем до умов сучасного машинобудування. Головним чином упровадження логістики за допомогою зовнішніх розробок набуває суто декоративного характеру, що не сприяє інтенсивному засвоєнню досягнень сучасної логістики.

В. Омельченко дає таке трактування цього поняття: «Логістична система являє собою систему керування господарською чи іншою структурою в сфері суспільно корисної діяльності, що дозволяє вчасно вирішувати всю сукупність взаємозалежних тактичних і стратегічних завдань, що забезпечують оптимізацію інтегрованих поточкових процесів та протікають у цих структурах за заданими критеріями (доходами, прибутком, витратами, якістю обслуговування, конкурентоздатністю та ін.)» [6, с. 195].

Постачальницько-виробничо-збутові логістичні системи створюються з метою доведення сировини, матеріалів і напівфабрикатів до виробничого підприємства, внутрішньозаводської переробки сировини, матеріалів і напівфабрикатів, доведення готової металопродукції до споживача відповідно до інтересів і вимог останнього [2, с. 87].

У розглянутих вище трактуваннях не згадується про структуру логістичної системи, що є важливим, оскільки, серед основних властивостей логістичних систем передбачається наявність великої кількості елементів (ланок), що визначає такі властивості: структурованість (поліструктурність), складність й ієрархічність. На відміну від вищезгаданих більш рідко згадуються такі властивості логістичної системи: емерджентність, адаптивність, рухливість, синергія, оптимальність, еквіфінальність.

Із погляду відображення властивостей більш повно сутність логістичної системи розкривають такі трактування даного поняття:

- це адаптивна система зі зворотним зв'язком, яка виконує ті або інші логістичні функції та складається з декількох підсистем з розвиненими зв'язками в зовнішньому середовищі [3, с. 57];
- це складна організаційно завершена (структурована) економічна система, що утворена елементами-ланками, взаємозв'язаними в єдиному процесі управління матеріальними і відповідними їм потоками [3, с. 57];
- це складна організаційно-завершена (структурована) економічна система, яка охоплює елементи-ланки, взаємозв'язані в єдиному процесі управління матеріальними і супутніми їм інформаційними потоками, причому завдання функціонування цих ланок об'єднані внутрішніми цілями організації бізнесу і (або) зовнішніми цілями» [4, с. 23].

Як показав аналіз підходів до визначення логістичної системи, трактування, яке було розглянуто останнім, більш точно відбиває суть логістичної системи, проте при цьому підході не згадується про наявність серед логістичних потоків фінансових, про властивості адаптивності, рухливості, оптимальності й еквіфінальності. Виходячи з цього, на основі проаналізованих підходів до визначення логістичної системи пропонуємо таке визначення: «Логістична система – це складна організаційно-завершена (структурована) економічна система, що складається з елементів-ланок, взаємозалежних в єдиному процесі управління матеріальними і супутніми їм інформаційними та фінансовими потоками, метою функціонування якої є досягнення поставлених перед системою цілей і адаптація до ендегенних і екзогенних впливів шляхом оптимізації поточкових процесів».

За рівнем економічних відносин одні вчені підрозділяють логістичні системи на макрота мікрологістичні, інші окремо виділяють ще і мезологістичні системи. Відносно

мезологістичних систем – на особливу увагу заслуговує той факт, що нерідко в наукових джерелах [8, с. 258], згадується не мезологістична система, а мезологістика, хоча з наведеного визначення випливає, що йдеться саме про систему.

Макрологістична система – це велика система управління матеріальними потоками, яка охоплює підприємства й організації, територіально-виробничі комплекси, посередницькі, торговельні і транспортні організації різних відомств, інфраструктуру економіки окремої країни або групи країн. Макрологістична система може створюватися на рівні територіальних або адміністративно-територіальних утворень для вирішення соціально-економічних, екологічних, військових, інших завдань [1, с. 55–56]. У роботі [7, с. 123] особливо підкреслюється, що призначенням макрологістичної системи не є отримання прибутку або досягнення яких-небудь інших корпоративних цілей організації бізнесу.

А. У. Альбеков й О. А. Мітько [1, с. 59] вважають, що мезологістичні системи базуються на корпоративних структурах. О. О. Радецька ж [8, с. 258] відзначає, що мезологістичні системи – інтегровані в одну систему декілька фірм однієї галузі або фірм, що є міжнародними системами (наприклад, транснаціональні корпорації). Визначення О. О. Радецької більш точно розкриває сутність мезологістичних систем, тому що мезорівень логістики може базуватися не тільки на корпоративних утвореннях, але й на інших формах об'єднання бізнес-одиниць. Автори, які не виділяють мезологістичні системи, відносять цей рівень логістики до макрологістичних систем. Наявність двох позицій із цього питання пояснюється тим, що виділення мезологістичних структур відбулося значно пізніше, ніж макро- та мікрологістичних [1, с. 58], унаслідок чого таким логістичним утворенням приділяється значно менше уваги, ніж двом попереднім.

Щодо питання мікрологістичних систем таких розбіжностей немає, і ці системи, як правило, відносять до певної організації бізнесу, наприклад, до фірми-виробника товару (асортименту товарів), вони призначені для управління й оптимізації матеріальних і пов'язаних із ними інших потоків (інформаційних, фінансових) у процесі виробництва та (або) постачання і збуту [1, с. 52; 7, с. 119].

Виходячи з цілей даного дослідження, далі розглядатимемо виключно мікрологістичні системи. Згідно з міжнародними стандартами сімейства ISO 9000 будь-яке підприємство (із точки зору логістичного підходу – мікрологістична система) розглядається як «чорна скринька», що має вхідні потоки (сировина, матеріали, напівфабрикати, запчастини тощо) і вихідні потоки (товари і послуги) (рис.1).

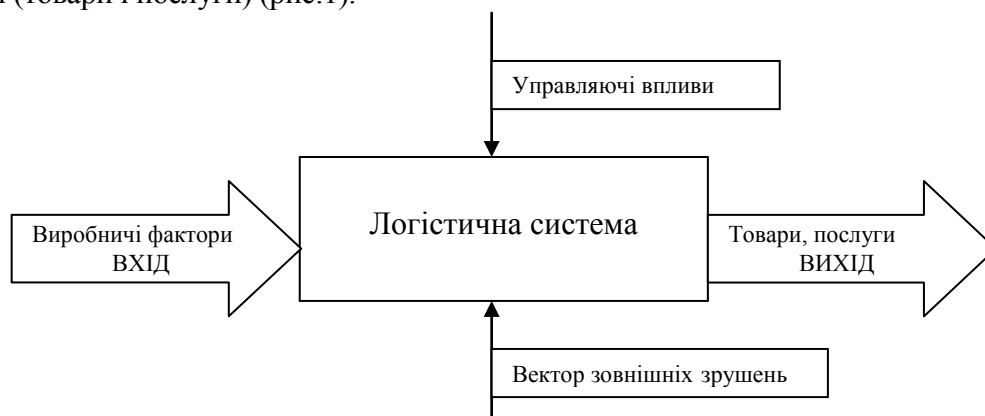

Рис. 1. «Чорна скринька» логістичної системи

На першій стадії сфера дії логістичної системи зазвичай охоплює організацію зберігання готової продукції, яка відправляється з підприємства, її транспортування. Система діє за принципом безпосереднього реагування на щоденні коливання попиту та збої у процесі розподілу продукції.

Для другої стадії характерним є управління потоком товарів, що виробляються підприємством, від останнього пункту виробничої лінії до кінцевого споживача. Контроль системи логістики поширюється на такі функції: обслуговування замовника, обробка замовлень, зберігання готової продукції на підприємстві, управління запасами готової продукції, перспективне планування роботи системи логістики. Для виконання цих завдань використовуються комп'ютери, проте відповідні інформаційні системи, як правило, не відрізняються високою складністю.

Системи логістики третього рівня контролюють логістичні операції від закупівлі сировини до обслуговування кінцевого споживача продукції. До додаткових функцій таких систем відносяться: доставка сировини на підприємство, прогнозування збуту, виробниче планування, закупівля сировини, управління запасами сировини або незавершеного виробництва, проектування систем логістики. Єдина сфера, яка не контролюється менеджером з логістики, – це повсякденне управління підприємством.

Четверта стадія розвитку логістичних систем аналогічна третій, але з одним важливим винятком: такі системи інтегрують процеси планування і контролю операцій логістики з операціями маркетингу, збуту та виробництва.

Практичний досвід роботи зарубіжних підприємств свідчить про те, що сходження від нижчої стадії розвитку систем логістики до вищих відбувається як поступово, так і стрибкоподібно. Отже, вітчизняним підприємствам немає необхідності проходити послідовно всі еволюційні етапи логістичних систем, а, ґрунтуючись на досвіді зарубіжних підприємств, вони можуть приступати відразу до розробки і впровадження логістичних систем третього та четвертого рівнів розвитку. У той же час, не зважаючи на наявність на ринку інформаційних продуктів високотехнологічних систем логістики останнього рівня розвитку, вітчизняні підприємства мають підходити обережно до їх придбання й упровадження через ряд причин, серед яких необхідно виділити такі:

- висока вартість інформаційного забезпечення логістичних інформаційних систем;
- адаптованість розроблених логістичних систем до рівня країн із розвинутою ринковою економікою;
- необхідність перебудови системи управління підприємства у разі впровадження подібних систем.

Висновки. Таким чином, для сучасних підприємств України є доцільною поетапна розробка і впровадження логістичного підходу до управління окремо за функціональними сферами з подальшою їх інтеграцією. Виходячи з того, що завдання логістики полягає в комплексному управлінні наскрізним матеріальним потоком, формування логістичної системи підприємства доцільно починати зі сфери постачання, оскільки саме вона організовує вхід матеріального потоку до логістичної системи.

Затребування наукових підходів і практичних методів логістики збіглося з початком переходу України до ринкових відносин. Як показує зарубіжний досвід і розглянута еволюція логістичних концепцій за кордоном, потреба в конкретному теоретичному апараті та практичному інструментарії логістичного менеджменту залежала від ряду умов, які визначали рівень розвитку продуктивних сил, технологій, політичної обстановки, зрілості ринкових відносин, що склалися в певний історичний період. Можливість застосування і темпи розвитку логістичних підходів у вітчизняному бізнесі необхідно розглядати з урахуванням можливостей сучасних промислових підприємств і особливостей розвитку

економіки України. Логістика як економічна наука характеризується несталим категоріальним апаратом і термінологією. Пріоритет інформаційної частини у процесах логістичної взаємодії суб'єктів мікрологістичної системи диктує необхідність побудови й активного використання логістичних інформаційних систем, які здійснюють інтеграцію логістичних потоків підприємства й оперативне управління ними. З урахуванням з того, що вхід матеріального потоку до мікрологістичної системи відбувається на етапі постачання, доцільно почати впровадження ЛІС саме із цієї сфери.

Список використаних джерел

1. Альбеков А. У. Коммерческая логистика : учебное пособие / А. У. Альбеков. – Ростов н/Д. : Феникс, 2002. – 416 с.
2. Лактионова О. Е. Особенности создания производственно-логистических систем в металлургическом производстве: стратегический аспект / О. Е. Лактионова, А. С. Рыбко // Економіка промисловості. – 2004. – № 2. – С. 87–92.
3. Ларина Р. Р. Логистика в управлении организационно-экономическими системами : монография / Р. Р. Ларина, В. Л. Пилюшенко, В. Н. Амитан. – Донецк : ВИК, 2003. – 239 с.
4. Николайчук В. Основы логистики : учебное пособие / В. Николайчук. – Донецк. : КИТИС, 1999. – 166 с.
5. Николайчук В. Е. Теория и практика управления материальными потоками (логистическая концепция) : монография / В. Е. Николайчук, В. Г. Кузнецов. – Донецк : ДонГУ, 1999. – 413 с.
6. Омельченко В. Умови та принципи створення логістичної інфраструктури в перехідній економіці України / В. Омельченко // Регіональна економіка. – 2004. – № 1. – С. 194–198.
7. Основы логистики : учебное пособие / В. И. Сергеева; под ред. Л. Б. Миротина. – М. : ИНФРА-М, 1999. – 200 с.
8. Радецька О. О. Інтегрований підхід у логістичній системі / О. О. Радецька // Економіка: проблеми теорії та практики. – Дніпропетровськ : ДНУ. – 2003. – С. 255–260.
9. Фролова Л. Роль логістики в сучасних методах управління економічною діяльністю торговельного підприємства / Л. Фролова // Схід. – 2003. – № 3. – С. 37–39.

Андрухова О. А. Логистический подход к управлению предприятием как логистической системой

В статье приведено теоретическое обоснование управления предприятием как логистической системой, которая предоставляет возможность повышать качество и адаптивность управления. Исходя из этого, в работе предлагаем уточненную трактовку понятия «логистическая система».

Ключевые слова: логистическая система (ЛС), логистические информационные системы (ЛИС), макрологистическая система, микрологистическая система, мезологистична система.

Andruxhova O. A. Logistic Going Near Management Enterprise as Logistic System

In the article is result the theoretical ground of management an enterprise as by the logistic system which gives possibility to promote quality and management adaptiveness. Coming from it, the specified interpretation of concept «logistic system is in-process offered».

Key words: Logistic system (LS), logistic informative systems (LIS), macrologistic system, mikrologistichna system, mezologistichna system.

УДК 658.141.17.

Остафійчук Юлія Петрівна,
*Львівський національний університет
імені Івана Франка*

ПЕРЕВАГИ І НЕДОЛІКИ ІНТЕГРАЦІЇ ФОНДОВОГО РИНКУ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНУ ФІНАНСОВУ СИСТЕМУ

Проаналізовано вплив фінансової кризи на основні тенденції розвитку фондового ринку України. Узагальнено висновки вітчизняних науковців стосовно переваг і недоліків інтеграції фондового ринку України у міжнародну фінансову систему як одного із механізмів зниження ризиків від світових фінансових криз.

Ключові слова: фондовий ринок, ринок цінних паперів, фінансова криза, інтеграція, міжнародна фінансова система, індекс.

Постановка проблеми. Ефективне функціонування сучасної біржової системи, що має складну структуру і велику кількість фінансових інструментів, видів послуг, учасників, залежить насамперед від кон'юнктури ринку, економічних процесів, як зовнішніх, так і внутрішніх, і світових тенденцій.

При цьому групою ринків, найбільше схильних до ринкових шоків і криз, залишаються ринки країн із економікою, що формується, до яких належить і Україна. Оскільки ефективне існування закритого фондового ринку є неможливим, то інтеграція національного фондового ринку до європейської фінансової системи є неминучою. У цьому контексті розуміння причин та наслідків фінансових криз дасть можливість оцінити переваги і недоліки такої інтеграції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У більшості публікацій, присвячених фінансовим кризам 1998 та 2008 року, розглядаються причини й наслідки кризи: за її етапами і проявами [3], як іпотечної кризи, кризи ринку деривативів [8], системи ризиків [5]; проте поза увагою залишаються інфраструктура фондового ринку та її інтеграція до міжнародної фінансової системи.

Однак всі автори цих публікацій одностайні в тому, що головною небезпекою входу фінансових ринків, що формуються до міжнародної фінансової системи є зростання схильності до фінансових криз. Для участі українського ринку цінних паперів у процесах глобалізації та інтернаціоналізації потрібно розробити систему механізмів, спрямованих на зменшення негативного зовнішнього впливу. Фінансова криза на фондовому ринку виявляється насамперед через неконтрольоване падіння курсів цінних паперів, кризу довіри серед національних та іноземних інвесторів, а також масштабний відплив капіталів із країни.

Дві наймасштабніші кризи на українському фондовому ринку спостерігалися в 1998 і 2008 роках [6].

Російська фінансова криза серпня 1998 року спровокувала падіння довіри іноземних інвесторів до ринків цінних паперів як в Російській Федерації, так і Україні, в результаті чого було спричинено масовий відплив іноземного капіталу.

Криза 1998 року в Україні була викликана не лише зовнішніми, а й внутрішніми факторами. Серед основних внутрішніх факторів, що зумовили кризу були:

- більшість іноземних інвесторів належали до категорії спекулятивних;
- велику частину фондового ринку становили державні боргові цінні папери (подібно до російської фінансової «піраміди»);
- держава виявила свою неплатоспроможність.

У результаті дії зовнішніх і внутрішніх факторів настала криза, що вплинула не лише на слаборозвинутий фондовий ринок України, а й на банківську систему, систему національної валюти, державних фінансів. При цьому масовий вихід іноземних інвесторів із ринку став основною причиною глобальної фінансової кризи. Проте наслідки були не такими катастрофічними. Так, російські банки втратили близько 100 млн. дол. США, а прямі збитки українських банків становили всього 14 млн. дол. У результаті конверсії цінних паперів в Україні іноземні інвестори змогли повернути майже 50 % своїх коштів, тоді як у Росії цей показник коливався в межах 10–15 %.

За 10 наступних років ситуація мало змінилася. Незважаючи на відносну закритість українського фондового ринку від світових фінансових криз, він продовжував чутливо реагувати на зовнішні фактори. Показовим став 2007 рік. Найбільше зростання серед провідних індексів тоді показав DAX-індекс, який відображає темпи росту 30 найбільших акціонерних підприємств Німеччини. У свою чергу індекс Доу-Джонса, що показує динаміку 30 «блакитних фішок» американської економіки, на кінець року виріс лише на 2,31%. Японський фондовий ринок, також відчув на собі наслідки світової кризи: його найважливіший індекс Nikkei 225 Stock Average за підсумками року впав на 11,79 %. При цьому український фондовий ринок показав бурхливе зростання, що значною мірою відбулося за рахунок збільшення обсягів прямих іноземних інвестицій в економіку України. Левова частка цих коштів вкладалася в акції та облігації українських емітентів. Крім того, на фоні сповільнення доходів від депозитних вкладень населення переорієнтувало свої кошти у фондовий ринок, що стало можливим із розвитком інститутів спільного інвестування, вкладення в які за минулі роки стрімко зростали.

Наприкінці 2007 – на початку 2008 років вплив зовнішніх (іпотечна криза в США, що перетворилася на світову фінансову кризу) і внутрішніх (перевага на фондовому ринку іноземних спекулятивних інвесторів) факторів призвів до різкого падіння індексу ПФТС – основного індикатора стану українського фондового ринку. За п'ять місяців 2008 року індекс ПФТС знизився на 32,45 %. Іноземні інвестори вважали за краще вивести свої активи з цінних паперів і вкласти їх у більш ліквідні швейцарські франки й золото, а місцеві інвестори підтримали цю тенденцію. Неспекулятивні іноземні інвестори, що зазнали збитків на західних ринках, також стали виводити активи з українського фондового ринку для покриття своїх збитків; насамперед це стосувалося коштів ризикових активів. Першими почали позбавлятися від українських паперів західні інвестфонди. З початку цього року західні інвестори з українського фондового ринку вивели від \$50 до \$100 млн. [4]. При цьому вітчизняні банки тримали до 17 % своїх активів у державних цінних паперах і для підтримки ліквідності стали масово продавати корпоративні цінні папери. У результаті склалася несприятлива ситуація, за якої відплив іноземного капіталу й падіння фондового ринку вже неможливо було стримати через активи місцевих інвесторів і зусилля держави. Це у свою чергу спричинило вихід із фондового ринку спочатку великих українських учасників, а згодом і населення.

Постановка завдання. Дослідити переваги та недоліки інтеграції вітчизняного фондового ринку до міжнародних ринків як одного з механізмів зниження ризиків фінансової системи України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження фінансових ринків потребує перш за все чіткого тлумачення поняття «кризи». Криза на фондовому ринку – це стан, що виявляється у вигляді різкого зниження ліквідності ринку, падіння фондових індексів і курсів цінних паперів, виникнення дефолту емітентів за зобов'язаннями щодо цінних паперів, що призводить до банківської, валютної та боргової криз.

Наслідком міжнародних фондових криз є масовий вплив іноземних інвестицій, вивезення з країни коштів вітчизняних вкладників, різке падіння курсу національної валюти й інфляція. При цьому важливою особливістю поширення фондових криз на ринках цінних паперів країн із економікою, що формується, є висока ймовірність масового виходу інвесторів із фондових ринків внаслідок падіння одного з великих ринків, що формуються. Це пояснюється тим, що на таких ринках, як правило, працюють ті самі міжнародні інвестори, які в разі виникнення ризику падіння ринку починають виводити свої активи з усіх аналогічних ринків.

Проведений аналіз кризових явищ на українському й російському фондових ринках за останні два десятиліття дає можливість виявити ряд загальних рис і взаємозалежностей, а саме:

- висока залежність від іноземних портфельних інвесторів, які, на жаль, найчастіше здійснюють короткострокові спекулятивні вкладення;
- концентрація вкладень у цінні папери незначної групи великих емітентів;
- концентрація іноземних портфельних інвестицій навколо незначної групи великих інституціональних інвесторів, що здійснюють операції в умовах високого ризику й високої залежності від зовнішніх позик;
- недосконалість інфраструктури внутрішнього фондового ринку [4].

Особливу увагу слід звернути на недосконалу структуру фондового ринку, що проявляється в концентрації ризиків у найслабших місцях складної організаційної системи [2]. Виникає ланцюгова реакція наростання ризиків, унаслідок чого фондовий ринок втрачає можливість самостійно, стабільно й ефективно працювати. Олігополістична структура іноземних інвесторів породжує проблему – маніпулювання фондовим ринком у їхніх спекулятивних інтересах, пов'язаних із одержанням прибутку від короткострокових змін кон'юнктури ринку. При цьому ізольованість національної торгово-організаційної інфраструктури, по-перше, надає можливість для подібних маніпуляцій, по-друге, унеможливорює доступ до міжнародних ринків капіталів для рефінансування в умовах кризи. Тобто можна зробити припущення: наскільки український фондовий ринок інтегрований у міжнародну фінансову систему, таким є рівень його залежності від світових фінансових криз.

Крім того, слід відзначити, що криза 2008 року виявила досить важливий негативний аспект інтеграції національного ринку цінних паперів у міжнародну фінансову систему: з одного боку, досить вільний доступ великих закордонних спекулятивних інвесторів (зацікавленість у можливості одержання більших доходів при вищому рівні ризику) викликає сильну залежність від настроїв на світовому ринку; з другого боку, закритість біржової системи й висока вартість входу на український ринок роблять практично неможливим залучення дрібних і середніх неспекулятивних інвесторів. Через зовнішні фактори національний фондовий ринок піддається впливові криз, при цьому кризові фактори посилюються слабкою структурою учасників ринку, отже, падіння його внаслідок кризи виявляється більш глибоким, ніж на ринках країн із розвинутою

економікою. Таким чином, можна стверджувати, що, крім усіх інших структурних недоліків, закритість торгово-організаційної інфраструктури для іноземних інвесторів збільшує падіння ринку майже на 10 % [7].

Для запобігання подібним ситуаціям, на думку автора, потрібно створити єдину національну конкурентоспроможну фондову біржу з чіткими, прозорими вимогами до її учасників, високим рівнем технічного забезпечення, що практично не можливо без інтеграції до європейського ринку [1]. Така фондова біржа зможе істотно стимулювати зростання частки організованого ринку цінних паперів, і це значно знизить волатильність ринку і його схильність до зовнішніх криз. Для обмеження входу на ринок спекулятивного інвестора слід створити чітку систему вимог до іноземних вкладників.

Узагальнюючи вищеописані тенденції на фондовому ринку України, можна сформулювати переваги і недоліки інтеграції цієї торгово-організаційної структури в міжнародну фінансову систему.

Перевагами інтеграції є:

- залучення у національний ринок іноземних стратегічних інвесторів і зміна структури останніх у бік зменшення кількості спекулятивних вкладників;
- допуск більшої кількості інвесторів і послаблення ролі декількох існуючих великих спекулятивних інвесторів;
- зниження волатильності фондового ринку;
- зниження концентрації фінансових інструментів і фінансових інститутів;
- поява доступу для невеликих інвесторів та емітентів до міжнародних ринків капіталу;
- зниження концентрації фінансових ризиків;
- збільшення частки організованого ринку не регулятивними, а ринковими засобами;
- посилення прозорості ринку й обмеження використання інсайдерської інформації.

Недоліками інтеграції є:

- зменшення ролі національних інвесторів та, як наслідок, масовий пошук закордонних об'єктів вкладення;
- більш високий ступінь схильності до світових процесів, у тому числі криз.

Крім того, наслідком досить високого ступеня інтеграції економіки у світові економічні процеси є виникнення ряду взаємозалежностей:

- залежність від світових ринків-лідерів (іпотечна криза США 2007 року спричинила кризи в більшості країн із розвинутою економікою);
- падіння фондових ринків країн із розвинутою економікою спричиняє вплив коштів для ліквідації внутрішніх проблем із ринків, які формуються, що сприяє виникненню кризи й на них;
- взаємозалежність фондових ринків, що формуються, зумовлена наявністю загальних груп інвесторів, які мають подібні рівень розвитку і внутрішні проблеми.

Висновки. Таким чином, аналіз кризових ситуацій, які хоча і є тимчасовим явищем, але дають можливість виявити найслабші місця у функціонуванні фондового ринку, допомагає визначити переваги і недоліки його інтеграції до європейської фінансової системи.

Зменшення наслідків кризових ситуацій можливе лише за умови залучення до розбудови біржового ринку цінних паперів України іноземних інвесторів.

Європейську інтеграцію фондового ринку України слід розглядати як механізм зниження ризиків від світових фінансових криз. При цьому, фондовий ринок України повинен орієнтуватися не тільки на досвід європейських держав, а й на розбудову власного законодавства, оскільки згідно з правилами Європейського Союзу у його країнах діє принцип превалювання національного законодавства.

Список використаних джерел

1. Барановский О. Ринок цінних паперів в Україні: стан, проблеми, перспективи / О. Барановский // Банківська справа. – 2009. – № 6. – С. 42–45.
2. Бардакова А. В. Проблема інтеграції України в світовий фондовий ринок / А. В. Бардакова // Діловий вісник. – 2005. – №12(139). – С.7.
3. Вахненко Т. П. Фінансова криза в Україні: фактори, механізми дії, заходи подолання / Т. П. Вахненко//Фінанси України. – 2008. – № 10. – С. 3–21.
4. Гаращук Ж. Нерезиденти вивели з фондового ринку України \$150 млн. / Ж. Гаращук // Ділові новини України. 06.05.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rynok.biz.
5. Міщенко В. І. Основні напрями забезпечення стабільності фінансового сектору України в контексті глобальних процесів / В. І. Міщенко, С. В. Міщенко // Фінанси України. – 2008. – № 5. – С. 56–69.
6. Пасечник Т. О. Європейська інтеграція фондового ринку України як механізм зниження ризиків / Т. О. Пасечник, О. В. Копилова // Фінансовий ринок. – 2009. – № 6. – С. 77–84.
7. Серебрянникова Л. А. Світовий досвід регулювання ринку цінних паперів / Л. А. Серебрянникова // Фінанси. – 2009. – № 1. – С. 54–58.
8. Чибриков Г. Г. Зміст і арифметика фінансової кризи / Г. Г. Чибриков // Банківська справа. – 2008. – № 12. – С. 51–59.

Остафійчук Ю. П. Преимущества и недостатки интеграции фондового рынка Украины в международную финансовую систему

Проанализировано влияние финансового кризиса на основные тенденции развития фондового рынка Украины. Обобщены выводы отечественных экономистов относительно преимуществ и недостатков интеграции фондового рынка Украины в международную финансовую систему, как одного из механизмов снижения рисков от мировых финансовых кризисов.

Ключевые слова: фондовый рынок, рынок ценных бумаг, финансовый кризис, интеграция, международная финансовая система, индекс

Ostafijchuk U. P. Advantages and Disadvantages of Stock Market of Ukraine Integration into International Financial System

The influence of financial crisis on main tendencies of stock market of Ukraine development has been analysed. The article generalizes the conclusions of native scientists concerning advantages and disadvantages of stock market of Ukraine integration into international financial system as one of the mechanism of reducing risks from world financial crisis.

Key words: stock market, securities market, financial crisis, integration, international financial system, index

